

The Holocaust as European Memory

80 YEARS SINCE THE LIBERATION
OF AUSCHWITZ

Förintelsen som europeiskt minne

80 ÅR SEDAN BEFRIELEN
AV AUSCHWITZ

NORAH 1

FÖRINTELSEN
SOM EUROPEISKT MINNE

—

THE HOLOCAUST
AS EUROPEAN
MEMORY

Förintelsen som europeiskt minne

80 ÅR SEDAN BEFRIELSEN
AV AUSCHWITZ

Ulf Zander (red.)

NORAH:s skriftserie
volym 1

Sisyfos förlag

The Holocaust as European Memory

80 YEARS SINCE THE LIBERATION
OF AUSCHWITZ

Ulf Zander (ed.)

NORAH:s Publication Series
Volume 1

Sisyfos förlag

Omslagsbilden med två okända kvinnor tecknades av den polska konstnären Jadwiga Simon-Pietkiewicz (1909–55). Hon arresterades av tyskarna 1941 och sattes i fängelse varefter hon förflyttades till koncentrationslägret Ravensbrück. Hon fördes till Sverige i andra världskrigets slutskede. Teckningen är daterad 8 augusti 1944 och ingår i Polska källinstitutet i Lunds arkiv vid Lunds universitetsbibliotek.

The cover image with two unknown women was drawn by the Polish artist Jadwiga Simon-Pietkiewicz (1909–55). She was arrested by the Germans in 1941 and put in prison, after which she was transferred to the Ravensbrück concentration camp. She was brought to Sweden in the final stages of the Second World War. The drawing is dated 8 August 1944 and is part of The Polish Research Institute in Lund archive at Lund University Library.

Grafisk form /graphic design: Johan Laserna

Tryckt i Sverige av Media-Tryck,
Lunds universitet
Lund, 2025

Printed in Sweden by Media-Tryck,
Lund University
Lund, 2025

ISBN 978-91-974902-3-8

Innehåll

Förord	9
HENRIK ROSENGREN	
ULF ZANDER	
Preface	13
HENRIK ROSENGREN	
ULF ZANDER	
Inledning:	
Att minnas Auschwitz åttio år efter befrielsen	17
ULF ZANDER	
Introduction:	
Remembering Auschwitz Eighty Years	
After the Liberation	29
ULF ZANDER	
I Europas mitt och förintelseminnets centrum:	
Auschwitz 1270–2025	41
ULF ZANDER	
Om detta må de berätta:	
Förintelsens ögonvittnen och (berättargruppen)	
förintelsens efterlevande i Malmö	65
BARBRO POSNER	

Perspektiv på periferin: De överlevande och den judiska erfarenheten i nordisk förintelsehistoriografi	75
MALIN THOR TUREBY	
“Our duty to present and future generations”: Victims’ Efforts to Document the Nazi Atrocities	87
VICTORIA VAN ORDEN MARTÍNEZ	
Förintelsemonument: Ett regionalt perspektiv	103
LUDWIG QVARNSTRÖM	
Swedish Remembrance of the Holocaust: The Discursive Landscape Surrounding the Opening of a Swedish Holocaust Museum	117
BRITTA Z GESCHWIND	
The Difficult Art of Learning from the Holocaust	139
ULF ZANDER	
När oenigheten är total: Sjunde oktober, antisemitism-, rasism- och förintelse- och folkmordsforskning	157
LARS M ANDERSSON	

Förord

Henrik Rosengren

Docent och föreståndare för NORAH
vid historiska institutionen, Lunds universitet

Ulf Zander

Professor vid historiska institutionen, Lunds universitet

Bland polisanmälningarna i Sverige 2022 återfanns 2834 med hatbrottsmotiv. Över 50 procent av dessa klassificerades som främlingsfientliga och rasistiska hatbrott. 16 procent av hatbrotten var riktade mot religiösa grupper medan 12 procent utgjordes av hbtqi-relaterade hatbrott. Knappt 20 procent av detta slags brott gick inte att specificera. Statistik från Brottsförebyggande rådet för 2023, det vill säga året då kriget mellan Israel och Hamas utbröt, påvisar en kraftig ökning av hatbrott med antisemitiska motiv; från 22 anmälningar i oktober 2022 till 110 samma månad 2023. Mycket tyder på att antisemitiska hatbrott har ökat än mer därefter, inte minst mot bakgrund av en fortsatt benägenhet från de som gör antisemitiska påståenden att koppla samman svenska judar och staten Israels politik.¹ Att den senare har bidragit till en svältkatastrof i Gaza ökar konfliktytorna i många länder långt bortom krigszonen, så även i Sverige.

En tilltagande antisemitism i dagens samhälle har lett till att kunskap om förintelsen och antijudiska fenomen då och nu är både eftertraktad och viktig. Vetenskaplig forskning om folkmordet 1941–45 och antisemitism har därför blivit alltmer efterfrågad i Sverige. Om inte förr stod det klart i samband med att regeringen beslutat om att inrätta ett museum om förintelsen och i anslutning till den internationella konferensen ”Malmö internationella forum för hågkomsten av Förintelsen och bekämpandet

av antisemitism” hösten 2021. I historikern Klas Åmarks genomgång från samma år, *Förintelsen och antisemitism – en kartläggning av svensk forskning*, framgår också med all önskvärd tydlighet att mycket forskning återstår, inte minst med utgångspunkt från Öresundsregionen och med ett skandinaviskt och nordiskt jämförande perspektiv.²

Betydande insatser har emellertid gjorts för att stärka forskning om antisemitism och förintelsen på svenska breddgrader, liksom i övriga Norden. En lång rad publikationer har utgivits på nordliga breddgrader under senare år.³ Flera projekt och en fristående organisation, Institute for Holocaust research in Sweden (IHRS), har initierats. I några fall är det huvudsakliga syftet att få ökad klarhet i händelseutvecklingen under krigsåren och tiden närmast därefter, bland annat för att studera tidiga vittnesmål från överlevande. Andra projekt har en inriktning på samtiden och frågor om hur kontroversiella frågor ska hanteras i undervisningen i tider av tilltagande antisemitism och andra typer av rasism.

Som en del av de senaste årens satsningar märks NORAH (North European Center for Research on Antisemitism and the Holocaust), en centrumbildning som inrättades 2024 vid Historiska institutionen vid Lunds universitet. Syftet med centrumbildningen är att samla och stimulera forskning om antisemitism och förintelsen, huvudsakligen med fokus på Nordeuropa, vilket i detta sammanhang avser de nordiska länderna, Storbritannien, Lettland, Litauen, Estland, Polen och Tyskland. Starkt bidragande till den nya forskningsmiljön har varit närvaron av fyra välrenommerade gästforskare, Jan Grabowski, verksam vid University of Ottawa, Joanna Michlic, London School of Economics and Social Science samt Wendy Lower och Jonathan Petropolous, båda från Claremont McKenna College i Kalifornien, USA.

Den forskning som bedrivs inom NORAH kan beskrivas som historia i vid bemärkelse. Förutom historiker är etnologer, musei-, litteratur- och konstvetare samt föreläsare för jiddisch knutna till centrumbildningen. Till dess verksamhet hör även forskning om undervisning om förintelsen och vilka lärdomar som kan – eller som inte kan – dras från det nazistiska folkmordet.

I nära anslutning till sistnämnda verksamhet arbetar forskarna i NORAH både för att utvinna ny kunskap och att sprida nya forskningsrön till en bredare publik. Dessa båda målsättningar förenades den 27:e januari 2025, då det gått 80 år sedan Röda arméns befrielse av det lägerkomplex, beläget i Oświęcim, den polska stad som i många sammanhang

är känd under sitt tyska namn, Auschwitz. Den centrala betydelse som koncentrationslägret Auschwitz och det närbelägna förintelselägret Auschwitz-Birkenau har fått under senare årtionden märks inte minst genom att Förintelsens minnesdag, i Sverige och i många andra länder, infaller just den 27:e januari.

På 80-årsdagen av sovjettruppernas ankomst till Auschwitz arrangerade NORAH i Lund under samlingsrubriken ”Förintelsen som europeiskt minne – 80 år sedan befrielsen av Auschwitz” publika föreläsningar samt presentationer under ett forskarseminarium. Dagens sista programpunkt var jazzkonserten ”Europeiskt exil i USA” då Henrik Rosengren trio med Viktoria Tolstoy och Krister Jonsson tolkade Kurt Weills musik.

Denna volym, den första i NORAH:s skriftserie, består med något enstaka undantag av omarbetade versioner av de föredrag och forskningsbidrag som presenterades den 27:e januari. Vi vill rikta ett varmt tack till Kulturen, Einar Hansens Allhemstiftelse, Crafoordska Stiftelsen och Centrum för Europaforskning (CFE) vid Lunds universitet för generösa stöd som gjorde denna dag möjlig att genomföra. En tacksamhetens tanke går även till Thora Ohlssons Stiftelse som på andra sätt har bidragit till NORAH:s verksamhet och till Olle Engkvists Stiftelse som finansierar ett doktorandprojekt om förintelsen i undervisningen. Sist men inte minst vill vi tacka Johan Laserna för ett utmärkt arbete med att omvandla manuskripten till en bok.

Noter

1. ”hatbrottsstatistik”, <https://bra.se/statistik/statistik-om-rattsvasendet/hatbrottsstatistik> (hämtad 3/9 2025); *Antisemitiska hatbrott. Samtida erfarenheter från judiska församlingar och organisationer*, Rapport 2025:9, Stockholm: Brottsförebyggande rådet 2025, s. 6–70.
2. Klas Åmark, *Förintelsen och antisemitism – en kartläggning av svensk forskning*, Stockholm: Vetenskapsrådet 2021, s. 20–48.
3. Se t.ex. Pontus Rudberg, *The Swedish Jews and the Holocaust*, Abingdon & New York: Routledge 2017; Jonathan Adam & Cordelia Heß (eds.), *Antisemitism in the North. History and State of Research*, Berlin & Boston: De Gruyter 2020; Johannes Heuman & Pontus Rudberg (eds.), *Early Holocaust Memory in Sweden. Archives, Testimonies and Reflections*, Cham: Palgrave MacMillan 2021, Oscar Österberg (red.), *Någonstans i Sverige. En antologi med lokallistoriska perspektiv på Förintelsen och Sverige*, Stockholm: Forum för levande historia 2022; Bjarte Bruland, ”The Final Solution in Norway. Local Collaboration in the Holocaust”, *Holocaust and Genocide Studies*, Vol. 37, No 2, 2023; Silvia Goldbaum Tarabini, *Danske jøders liv og død i Theresien-*

stadt, Köpenhamn: Gyldendal 2023; Kjetil Braut Simonsen, *I skyggen av Holocaust: Antisemitisme i norsk historie 1945–2023*, Oslo: Humanistisk forlag 2023; Ulf Zander, *Raoul Wallenberg – liv och legend. Sverige, Ungern, USA*, Stockholm: Carlsson Bokförlag 2023; Britta Zetterström Geschwind, Markus Idvall & Fredrik Nilsson, *Den medicinska spärren. Smitta och gränsarbete i skuggan av Förintelsen*, Göteborg & Stockholm: Makadam Förlag 2023; Izabela A. Dahl & Karin Kvist Geverts (red.), *Förintelsen och Sverige – tiden före, under, efter*, Stockholm: Natur & Kultur 2024; Karin Kvist Geverts (ed.), *Contextualizing the Holocaust in the Nordic Countries*, Stockholm: IHRS Conference Proceedings Series, vol. 1, 2024; Therkel Stræde, "Holocaust-studier anno 2023. Verden og Danmark", (*Dansk*) *Historisk Tidsskrift*, vol. 124, nr 1, 2024, s. 131–148; Christer Mattson & Thomas Johansson (red.), *Antisemitism. Historiska, kulturella och pedagogiska perspektiv*, Lund: Studentlitteratur 2024. För en sammanfattning, se Henrik Rosengren, "Förintelseforskning i Norden. Från historiskt undantag till demokratisk grundton", *Scandia*, vol. 90, nr 2, 2024, s. 297–318.

Preface

Henrik Rosengren

Associate Professor and Director of NORAH
at the Department of History, Lund University

Ulf Zander

Professor at the Department of History, Lund University

Among the police reports in Sweden in 2022, 2834 were found with hate crime motives. Over 50 percent of these were classified as xenophobic and racist hate crimes, 16 percent of the hate crimes were directed against religious groups and 12 percent were LGBTIQ-related hate crimes. Almost 20 percent of this type of crime could not be specified. Statistics from the National Council for Crime Prevention for 2023, i.e. the year when the war between Israel and Hamas broke out, show a sharp increase in hate crimes with antisemitic motives; from 22 reports in October 2022 to 110 in the same month in 2023. There are many indications that antisemitic hate crimes have increased even more since then, not least in light of a continued tendency on the part of those who make antisemitic claims to link Swedish Jews to the policies of the state of Israel.¹ The fact that the latter has contributed to a famine in Gaza increases the areas of conflict in many countries far beyond the war zone, including in Sweden.

A growing antisemitism in today's society has led to knowledge about the Holocaust and anti-Jewish phenomena then and now being both sought after and important. Scholarly research on the genocide of 1941–45 and antisemitism has therefore become increasingly in demand in Sweden. If not before, this became clear in connection with the government's decision to establish a museum about the Holocaust and during

the international conference “Malmö International Forum for the Remembrance of the Holocaust and the Fight against Antisemitism” in the autumn of 2021. In historian Klas Åmark’s compilation from the same year, *Förintelsen och antisemitism – en kartläggning av svensk forskning* (‘The Holocaust and Antisemitism – A Survey of Swedish Research’), it is also clear that a lot of research remains in the fields, not least with a connection to the Öresund region and with a Scandinavian and Nordic comparative perspective.²

However, significant efforts have been made to strengthen research on antisemitism and the Holocaust in Sweden, as well as in the other Nordic countries. Many publications have been published in northern latitudes in recent years.³ Several projects and an independent organization, the Institute for Holocaust Research in Sweden (IHRS), have been initiated. In some cases, the main purpose is to gain greater clarity on the development of events during the war years and the period thereafter, among other things to study early testimonies from survivors. Other projects focus on the present and questions about how controversial issues should be handled in teaching in times of increasing antisemitism and other types of racism.

As part of the research efforts in recent years, NORAH (North European Center for Research on Antisemitism and the Holocaust) is notable, a center that was established in 2024 at the Department of History at Lund University. The purpose of NORAH is to gather and stimulate research on antisemitism and the Holocaust, mainly with a focus on Northern Europe, which in this context primarily refers to the Nordic countries, the United Kingdom, Latvia, Lithuania, Estonia, Poland and Germany. A strong contribution to the new research environment has been the presence of four renowned visiting researchers, Jan Grabowski, active at the University of Ottawa, Joanna Michlic, London School of Economics and Social Science, and Wendy Lower and Jonathan Petropoulos, both from Claremont McKenna College in California, USA.

The research conducted within NORAH can be described as history in a broad sense. In addition to historians, ethnologists, museum scholars, literature and art historians, as well as representatives of Yiddish, are associated with the center. Its activities also include research on teaching about the Holocaust and what lessons can – or cannot – be drawn from the Nazi genocide.

In close connection with the latter activities, the researchers in NORAH work both to extract new knowledge and to disseminate new research findings to a wider audience. These two goals were united on January 27, 2025, when 80 years have passed since the Red Army's liberation of the camp complex located in Oświęcim, the Polish city that in many cases is better known under its German name, Auschwitz. The central importance that the Auschwitz concentration camp and the nearby Auschwitz-Birkenau extermination camp have acquired in recent decades is evident not least in the fact that Holocaust Remembrance Day, in Sweden and in many other countries, falls precisely on January 27th.

On the Holocaust Remembrance Day 2025, 80 years after the arrival of Soviet troops at Auschwitz, NORAH in Lund arranged public lectures and presentations during a research seminar under the collective title "The Holocaust as European memory – 80 years since the liberation of Auschwitz". The last item on the day's program was the jazz concert "European Exile in the USA" where Henrik Rosengren trio with Viktoria Tolstoy and Krister Jonsson interpreted Kurt Weill's music.

This volume, the first in NORAH's publication series, consists with a few exceptions of revised versions of the public lectures and research contributions presented on January 27th. We would like to extend a warm thank you to Kulturen, the Einar Hansen Allhem Foundation, the Crafoord Foundation and the Centre for European Studies (CFE) at Lund University for the generous support that made this day possible. A thought of gratitude also goes to the Thora Ohlsson Foundation, which has contributed in other ways to NORAH's activities, and to the Olle Engkvist Foundation, which is funding a PhD project on the Holocaust in education. Last but not least, we would like to thank Johan Laserna for an excellent effort in transforming the manuscripts into a book.

Notes

1. "hatbrottsstatistik" (hate crime statistics), <https://bra.se/statistik/statistik-om-rattsvasendet/hatbrottsstatistik> (retrieved 3/9 2025); Antisemitiska hatbrott. Samtida erfarenheter från judiska församlingar och organisationer, *Report 2025:9*, Stockholm: Brottsförebyggande rådet 2025, pp. 6–70.
2. Klas Åmark, *Förintelsen och antisemitism – en kartläggning av svensk forskning*, Stockholm: Vetenskapsrådet 2021, pp. 20–48.
3. See, e.g., Pontus Rudberg, *The Swedish Jews and the Holocaust*, Abingdon & New York: Routledge 2017; Jonathan Adam & Cordelia Heß (eds.), *Antisemitism in the*

North. History and State of Research, Berlin & Boston: De Gruyter 2020; Johannes Heuman & Pontus Rudberg (eds.), *Early Holocaust Memory in Sweden. Archives, Testimonies and Reflections*, Cham: Palgrave MacMillan 2021, Oscar Österberg (ed.), *Någonstans i Sverige. En antologi med lokalhistoriska perspektiv på Förintelsen och Sverige*, Stockholm: The Living History Forum 2022; Bjarte Bruland, "The Final Solution in Norway. Local Collaboration in the Holocaust", *Holocaust and Genocide Studies*, Vol. 37, No 2, 2023; Silvia Goldbaum Tarabini Fracapane, *The Jews of Denmark in the Holocaust. Life and Death in Theresienstadt Ghetto*, London & New York: Routledge 2021; Kjetil Braut Simonsen, *I skyggen av Holocaust: Antisemittisme i norsk historie 1945–2023*, Oslo: Humanistisk forlag 2023; Ulf Zander, *Raoul Wallenberg. Life and legacy*, Lund: Lund University Press 2024; Britta Zetterström Geschwind, Markus Idvall & Fredrik Nilsson, *Den medicinska spärren. Smitta och gränsarbete i skuggan av Förintelsen*, Gothenburg & Stockholm: Makadam Förlag 2023; Izabela A. Dahl & Karin Kvist Geverts (eds.), *Förintelsen och Sverige – tiden före, under, efter*, Stockholm: Natur & Kultur 2024; Karin Kvist Geverts (ed.), *Contextualizing the Holocaust in the Nordic Countries*, Stockholm: IHRS Conference Proceedings Series, Vol. 1, 2024; Therkel Stræde, "Holocaust-studier anno 2023. Verden og Danmark", (*Danish*) *Historisk Tidsskrift*, Vol. 124, No. 1, 2024, pp. 131–148; Christer Mattson & Thomas Johansson (eds.), *Antisemitism. Historiska, kulturella och pedagogiska perspektiv*, Lund: Studentlitteratur 2024. For a summary, see Henrik Rosengren, "Förintelseforskning i Norden. Från historiskt undantag till demokratisk grundton", *Scandia*, Vol. 90, No. 2, 2024, pp. 297–318.

Inledning

ATT MINNAS AUSCHWITZ
ÅTTIO ÅR EFTER BEFRIELEN

Ulf Zander

Professor vid historiska institutionen, Lunds universitet

Att befrielsen av Auschwitz är väl värd att minnas skulle säkerligen de flesta skriva under på. För den som jämför antalet arrangemang står det snart klart att uppmärksamheten inte nödvändigtvis är lika stor varje gång kalendern visar den 27 januari. När det har gått 50, 75 eller 80 år sedan Röda armésoldaterna anlände till Auschwitz är talen fler och inte sällan framförda av högt uppsatta politiker jämte andra företrädare för etablissemangen.

Faktum är att jämna datum och årtal utövar en stark lockelse. Jubileer och minneshögtider, alternativt hågkomster över krig och katastrofer, har under lång tid resulterat i firanden eller manifestationer med budskapet "aldrig mer". Därmed inte sagt att den ena minneshögtiden är den andra lik. Om invånarna i en nation känner svag eller obefintlig anknytning till den historia som uppmärksammas, kan medborgarna i en annan söka och finna mening i den förflutenhet som frammanas. Det står också klart att minnesmanifestationer allt som oftast uppmanar till enighet och entydighet; alternativa tolkningar gör sig sällan besvär vilket även kan bidra till att det förgångnas skuggsidor lämnas därhän.¹ En annan farhåga är att en inflation i jubileer och hågkomster, som mer eller mindre godtyckligt klassas som "historiska", riskerar att motverka det framåtblickande syftet med historiska studier. I värsta fall blir resultatet en deterministisk inställning såväl till det förflutna som till framtiden.²

Förintelsen är inget undantag. De senaste årens stora intresse för förintelsen i politiska och ideologiska sammanhang kan förklaras med att

många av dem som hänvisar till de lärdomar som de menar att det nazistiska folkmordet kan bidra med har en tilltro till att det förflutna skall bekräfta utvecklingslinjer. Användandet av historia på ett sådant sätt innebär emellertid en betydande komplexitet och stora utmaningar, vilka de som tar historien i sin tjänst mestadels varken räknat med eller är beredda att hantera.³

Låt oss ta några svenska exempel med anknytning till andra världskriget och förintelsen som exempel på hur historien kan läggas till rätta när minnet av historiska händelser manifesteras. Under 2005 utgick Göran Persson, som då var statsminister, vid tre tillfällen från en historieskrivning som i allt väsentligt byggde på tolkningen av Sverige som ett framstegsvänligt och fredsälskande land, där liken i garderoben städats ut en gång för alla. Vid hundraårsminnet av unionsupplösningen mellan Norge och Sverige i september 2005 tecknade han med hjälp av exposé över 1800-talet och hänvisningar till författaren August Strindberg och den socialdemokratiska pionjären och partiledaren Hjalmar Branting en svensk, tillika skandinavisk, utveckling som utmärktes av demokrati, grannsämja, välfärd och en framgångsrik strävan efter fred och frihet.⁴ Vid ett seminarium i Norge om de vita bussarna några månader dessförinnan hänvisade Persson till en annan tidigare socialdemokratisk partiledare, Tage Erlander, som varit med vid mottagandet av flyktingar från koncentrations- och förintelseläger när de kom till Sverige med de vita bussarna våren 1945. Erlander hade då insett att de normän som anlände hade helt andra erfarenheter än svenskarna, vilket lett till en känsla av otillräcklighet. Persson refererade också allmänt till debatterna om de vita bussarna. Samtidigt som många fortfarande visar sin tacksamhet mot Rödakorsexpeditionen hade kritik framförts och ny forskning hade fått publicitet under 1990-talet, konstaterade han. Det var av stort värde, men det fick absolut inte utesluta att de insatser som utförts föll i glömska. Därför var det viktigt att såväl de välkända förebilderna Raoul Wallenberg och Folke Bernadotte som krigets vardagshjältar blev uppskattade även fortsättningsvis.⁵

Försvaret av den svenska andravärldskrigshistorien hade Persson dessförinnan framfört på segerdagen i Moskva den 9 maj. Han klargjorde då att om fler länder valt Sveriges fredliga exempel hade världen varit mycket bättre att leva i. I en intervju efter talet tillade han att han inte kunde se att svenskarna hade några som helst skäl att be om ursäkt för den då förda neutralitetspolitiken.⁶ Uttalandet var diskutabelt mot bak-

grund av den debatt som rasade under stora delar av 1990-talet, med svensk undfallenhet mot såväl Nazityskland de första krigsåren och mot de västallierade 1944–45 som återkommande inslag. Hade statsministern tio år tidigare yttat sig som han gjorde i den ryska huvudstaden när 60-årsminnet av andra världskrigets slut firades med pompa och ståt, hade det troligen resulterat i skarpa motreaktioner. 2005 höjde få svenskar på ögonbrynen. Perssons tal resulterade endast i någon enstaka kritisk kommentar.⁷

Även om arbetet med att fira hundraårsminnet av Raouls Wallenbergs födelse kom i gång sent var satsningen omfattande under 2012. Utställningar när och fjärran, presentationer av hans gärning i ett stort antal länder samt ett flertal konferenser och många högtidstal bidrog till att den forne affärsmannen och diplomaten fick en framskjuten position hela året. Framför allt hyllades hans omfattande insatser för att rädda judar i Budapest från sommaren 1944 fram tills han arresterades av den sovjetiska säkerhetstjänsten i januari 1945. Den aspekt som i hög grad präglat svensk inrikespolitik under årtionden efter krigsslutet, nämligen de inledningsvis tveksamma och avvaktande insatserna för att sätta press på makthavarna i Kreml och ovissheten om vad som hade hänt med honom i sovjetisk fångenskap, lämnades allt som oftast därhän. Att Irans dåvarande president Mahmoud Ahmadinejad, som dessförinnan gjort sig (ö)känd som förintelseförnekare, var på plats i Stockholm under en av högtidligheterna utan att det väckte någon officiell svensk reaktion, blev smolk i glädjebägaren. En journalist som lyssnat på många av de egenskaper som tillskrevs Wallenberg, och ofta indirekt Sverige och svenskt agerande i humanitära frågor i det tidiga 2000-talet, konstaterade att det blev för mycket av det goda. Varken Wallenberg eller någon annan död eller levande kunde leva upp till de stolta parollerna, konstaterade han.⁸

Högtidstalen hålls mestadels i syfte att skapa enighet, ge tröst och finna mening, till exempel genom historiska exempel som varningar till nutiden. En konsekvens i anslutning till förintelsen är att teman som påtvingat samarbete med tyskarna, våld mellan koncentrationslägerfångar, sexuellt utnyttjande inom offergrupper och våldtäkter av lägerfångar sällan ges något utrymme. Det ligger nära till hands att betrakta jubileer och åminnelser som en del i en större trend med seriös historievetenskap på ena sidan och andra slags historieproduktion på den andra.

En sådan skarpskuren uppdelning har föga förvånande fortfarande många anhängare vid universitetens historievetenskapliga institutioner.

Historiker betona såväl likheter som skillnader och ställer, åtminstone idealt sett, nya frågor för att nå fram till alternativa sätt att förstå historien snarare än att bekräfta rådande tolkningar och värderingar. Sådana utgångspunkter är sällan aktuella för politiker och andra som vänder sig till historien för att förklara, försvara eller utmana rådande förhållanden. De är ofta på det klara med att det är tack vare förflutna exempel som ett politiskt styre kan legitimeras. Den amerikanske statsvetaren Herbert Hirsch har gått så långt som att sätta likhetstecken mellan politisk makt och de personer som har möjlighet att manipulera minnen och symboler med bred igenkänning och genomslagskraft.⁹

För många som brukar det förflutna i dagspolitiskt gångbara sammanhang är förhållandet mellan då och nu således oproblematiskt. Den pedagogiska tydligheten, som är villkoret för ett stort medialt genomslag, kräver att skillnaderna förs åt sidan till förmån för en koncentration på likheterna. Ett sådant historiebruk syftar till att med hjälp av ett medvetet urval från det förflutna sätta strålkastarljuset på aktuella missförhållanden. Genom konkreta exempel i form av mer eller mindre uppenbara analogier mellan då och nu, parallella händelseförlopp och precedenser, önskar detta slags historieanvändare legitimera sina ståndpunkter och misskreditera motståndarnas. Budskapet är att vi skall lära av historien – i varje fall om det är dagsaktuellt gångbara lärdomar som står till buds. För deras del är historien ett slags byggnadsmaterial med vilket de konstruerar relevanta meningssammanhang, som i sin tur skall legitimera deras maktposition.¹⁰ När till exempel politiker tar historien i sin tjänst är det med andra ord inte vilka som helst jämförelseobjekt mellan då och nu som kommer ifråga. De utvalda analogierna måste ha en tydlig känslomässig, moralisk och politisk laddning, vilket förklarar den återkommande förkärleken för att hänvisa till nazismen som ett avskräckande exempel.

Det saknas heller inte exempel på andra typer av hantering av historia som kan beskrivas som oseriös eller trivial, även vad gäller förintelsen.¹¹ En uppräknings av andra förhållningssätt än det strikt vetenskapliga bör emellertid inte leda till slutsatsen att all historia som tillkommer i akademien är bra till skillnad från de representationer av det förflutna som förmedlas av andra historieanvändare i en mängd olika medier. Det finns till exempel fortfarande professionella historiker som utgår från en förenkla uppdelning mellan sanningsorienterad historieskrivning, utförd utifrån ett metodiskt noga reglerat regelverk å ena sidan och legend- och mytbildning å den andra. Vad som går förlorat är insikten att de senare

aspekterna är betydelsefulla för att göra historien meningsfylld och för att kunna påvisa och förhålla sig analytiskt till det faktum att då, nu och sedan står i ömsesidiga beroendeförhållanden till varandra.¹² I flera bidrag i denna bok diskuteras både vikten av traditionella arbetsmetoder, som insamling av vittnesmål och skapande av arkiv, och andra sätt att gestalta historien på. De senare har ofta bidragit med att göra svåra aspekter av det förgångna gripbara på sätt som en historievetenskaplig redogörelse sällan kan uppnå. Det ligger i sakens natur att den som intresserar sig för historiska gestaltningar i andra sammanhang och medier måste skaffa sig kunskap om på vilka sätt som historia förstås på och hur den används utanför akademien.

Mot denna bakgrund kan användandet historia i offentliga sammanhang i en vid mening, såsom vid minnesceremonier, betraktas på vitt skilda sätt. För en del har sådana inslag varit liktydigt med förflackning och trivialisering eller markeringar från majoritetssamhället, måhända tillkomna i uppriktiga försök att göra upp med det förflutna men också för att hantera ett gnagande dåligt samvete. En skylt i centrala Berlin med en uppräknings av "skräckens orter som vi aldrig får glömma" var för den svensk-judiske intellektuelle Jackie Jakubowski "[d]et officiella samvetets och minnets anslagstavla. Högt uppe som en stolt fana. Så högt att inga ögon behöver se den".¹³ Ett närliggande dilemma är att det är uppenbart att de som undslapp förintelsen medan den pågick och deras efterlevande inte har – eller kan ha – samma relation och inställning till det nazistiska folkmordet.¹⁴ Det är inte detsamma som att inga försök har gjorts att nå ökad förståelse för vad det var som ägde rum – ofta med en explicit eller implicit förhoppning om att det aldrig ska kunna ske igen. För många som inte har egna erfarenheter av förintelsen eller som är ättlingar till dem som har eller hade det har ett ökat intresse, om än fördröjt med flera årtionden, för det nazistiska folkmordet utgjort en förhoppning om att det förflutna skall hjälpa oss att förstå nutiden och bidra till att vi kan ta ut riktningen mot framtiden. Hänvisningar till historien är också grundstommen i arbetet med att frammana stabila sammanhang samt skapa och utveckla identiteter, främst nationella sådana, hos individer och kollektiv. Att uppmärksamma befrielsen av Auschwitz kan vara ett led i arbetet med att finna en stabil moralisk kompass som ska underlätta för det uppväxande släktet att finna rätt i komplexa och svårhanterliga vardagssituationer och att få dem att tillgodogöra sig önskvärda värderingar.¹⁵

Som skribenter i denna bok konstaterar har arbetet med andra sätt att förstå förintelsen på än det historievetenskapliga varit av stor betydelse för att försöka hantera den katastrofala historien. Så har det många gånger varit för dem som hörde till kategorier som klassades som undermänniskor av nationalsocialisterna men som undgick att mördas. Även för deras barn och barnbarn blev det förr eller senare nödvändigt att gå i närkamp med den mörka historien. Eva Hoffmanns föräldrar hade överlevt tack vare att polska och ukrainska grannar hade hjälpt dem, men efter kriget stod det klart att de var de enda överlevande från respektive familj. För henne stod det så småningom klart att den personliga historien stod i en nära relation till den stora historien. Uttrycket för vad hon beskriver som en "minneskult" var till liten tröst. För att hejda att erfarenheterna till folkmordet ignorerades eller distanserades och för att bevara den "pulsing complexity" som hon hade fått sig till del via överlevande, var det upp till henne att göra en insats.¹⁶ Utan egna erfarenheter har viljan att hålla minnet av förintelsen och dessa miljontals offer vid liv legat till grund för många andra som har strävat efter att begripliggöra det fruktansvärda under den 80-årsperiod som har förflutit sedan det blev allmänt känt om vilka konsekvenser som den nazistiska raspolitiken hade fått.

En annan aspekt som är uppe till diskussion vid ett flertal tillfällen i denna bok är hur vi kan förhålla oss till den så kallade transfereffekten, det vill säga relationen mellan dåtidens folkmord och nutida situationer, inte minst sådana som har att göra med antisemitism och annan rasism och främlingsfientlighet. Onekligen kräver den både stora kunskaper om historien 1941–45 och dess förspel likaväl som om på vilka sätt som det nazistiska folkmordet har återopats eller fått begränsad uppmärksamhet under olika skeden från 1945 fram till idag. Infekterade debatter om folkmord då och hur de förhåller sig till krigsbrott och, eventuellt, folkmord i nutid påvisar dels att historien om Auschwitz lever vidare, antingen vi vill det eller ej, dels att förintelsen på olika sätt "lyfts ut ur" historien, ibland för att den antisemitism som är en av huvudförklaringarna till förintelsen är en brännbar fråga till följd av kriget mellan Hamas och Israel, ibland för att illdåd då och nu inte jämförs utan jämsställs. Frågor som pockar på svar är: i vilka avseenden är det relevant att dra linjer från förintelsen till nutida förhållanden och i så fall på vilka sätt? Och när är det kontraproduktivt att hänvisa till Auschwitz med förhoppningen om att blotta vetskapen om vad som hände i lägren där ska göra både gamla och unga till goda medborgare?

Bokens uppläggnig

De två inledande bidragen är omarbetade versioner av publika föreläsningar på Kulturen i Lund under Förintelsens minnesdag den 27:e januari. *Ulf Zander* tecknar i sitt bidrag både historien om hur lägren i Auschwitz var av stor betydelse från 1942 till avvecklandet i januari 1945 för det fortsatta massmördandet, för att fängsla politiska motståndare och andra som nazisterna riktade bannstrålen mot och för att hysa slavarbetskraft för fabriker av betydelse för den tyska krigsinsatsen. Han diskuterar även den likaledes centrala betydelse som Auschwitz har fått under efterkrigstiden, från inrättandet av museum och monument under kalla kriget till politiska sammankomster och massturism efter murens fall.

I den följande texten handlar om några av de judar som kom till Sverige som flyktingar under andra världskriget, framför allt i dess slutskede, eller strax därefter och som bosatte sig i Malmö. I andra sammanhang har tidiga sammanslutningar och dess verksamheter blivit föremål för undersökningar. Det gäller till exempel Föreningen 1945 års räddade judar i Malmö vars aktiviteter var på jiddisch ända fram till 1991 då den bytte namn till Judiska kulturföreningen i Malmö.¹⁷ Just 1991 är utgångspunkten för *Barbro Posner*. Hon konstaterar att vid denna tidpunkt insåg flera judar i Malmö, inklusive hennes föräldrar, att det inte längre var tillräckligt att prata om förintelsen med andra som hade likaledes plågsamma minnen. Bland annat för att motarbeta förintelseförnekare började ett flertal överlevande föreläsa i skolorna om vad de hade varit med om. Den sammanslutning som de ingick i, Förintelsens Ögonvittnen, har under senare år fått efterträdare i (Berättargruppen) Förintelsens efterlevande i Malmö. I likhet med sina föregångare arbetar de för att kunskapen om förintelsen ska leva vidare, inte minst bland skolungdomar.

Tematiken är likartad i det första av bidragen till minnesdagens forskningsseminarier. Även *Malin Thor Tureby* uppehåller sig vid de överlevande, liksom vid förintelsens miljontals offer, och hur de har skrivits ut och in i olika tiders andravärldskrigshistoria i de nordiska länderna. En slutsats är att föreställningen om Norden som en periferi är problematisk, eftersom länderna på de nordliga breddgraderna inte var så separerade från folkmordet som historieskrivningen ofta har låtit antyda. Där emot går det att tala om en perifer position vad gäller de överlevandes erfarenheter. Till exempel var det judiska perspektivet frånvarande eller

till och med bortvalt i flera forskningsprojekt under efterkrigstiden. Bidragande var att det inte fanns någon enhetlig erfarenhet av folkmordet bland de överlevande bidrog till att det var vissa berättelser som fick företräde medan andra negligerades.

Victoria Van Orden Martínez utgår också från de överlevandes upplevelser av förintelsen. Hon konstaterar att många som befann sig i läger medan andra världskriget fortfarande pågick gjorde viktiga insatser. De tog stora risker för att på olika sätt dokumentera övergreppen och smuggla bevisen till personer aktiva i motståndsrörelser, exilregeringar eller internationella organisationer. Efter krigsslutet fortsatte insamlingen av bevis och vittnesmål från överlevande. En del av dessa material blev utgångspunkten för arkiv i Lund, dels på Kulturen, dels vid universitetsbiblioteket. Den senare, ursprungligen kallat Polska Källinstitutets arkiv i Lund, skapades av Zygmunt Łakociński (1905–87), en polsk akademiker som arbetade som lektor i polska vid Lunds universitet.¹⁸ Det så kallade Ravensbrückarkivet, som finns i Lunds universitetsbibliotek, öppnade för allmänheten 2017. Den berörda parten behöver dock inte nödvändigtvis vara närvarande eftersom ett betydande antal vittnesmål från den har digitaliserats. Under de senaste åren har Łakociński och hans medarbetares insatser fått stort erkännande, bland annat i dokumentärfilmen *Łakociński's 9: Documenting the Unspeakable* (2023) och genom att den utsågs av UNESCO 2025 till ett världsarv. Med utgångspunkt i några föremål, varav flera kan ses som konstverk, diskuterar Martínez de möjligheter som dessa arkiv ger för att öka vår förståelse av förhållanden både under förintelsen och efter att de överlevande kom till Sverige.

Konst i form av monument är ämnet för Ludvig Qvarnströms kapitel. Han utgår från de besläktade men inte synonyma begreppen monument och minnesmärke. En paradox är att båda dessa exempel på offentlig konst tydligt anknyter till ett bevarande av historien och minnet men att de i själva verket kan ha motsatt effekt. Som Qvarnström skriver: "Om ett minne gestaltas i materiell form i offentligheten riskerar det att ta över minnesarbetet, vi kanske inte längre känner skyldighet att minnas, vilket ju leder till glömska." Kombinationen av konstverkens synlighet och osynlighet präglar hans text med nedslag i ett regionalt sammanhang med olika slags monument och minnesmärken som sträcker sig från tidig efterkrigstid till våra dagar. De skiljer sig åt både vad gäller form och innehåll. Flera av de tidiga exemplen anknyter till en tradition av stor-

skaliga konstverk medan de senaste, *stolperstein* eller snubbelstenar, är dess raka motsats. I Öresundsregionen ges exempel på monument och minnesmärken som anknyter till sorg och saknad över alla de som föll offer, men också sådana som i stället hyllar hjältemod och räddningsinsatser.

I de tre avslutande bidragen behandlas på olika sätt hur förintelsen på olika sätt har institutionaliserats och ibland politiseras, ofta mot bakgrund av den centrala ställning som den har fått i västerländska historiekulturer så som motkraft till senare tiders rasism i allmänhet och antisemitism i synnerhet. *Britta Geschwind* utreder de många olika turerna som i slutändan resulterade i ett svenskt museum om förintelsen i Stockholm. I ett längre perspektiv står museets ursprung att finna i inrättandet av Levande historia i slutet av 1990-talet, som därefter omvandlades till en statlig myndighet under namnet Forum för levande historia. På kortare sikt blev inrättandet ett led i en konkurrens med regionala förtecken. Förslaget om ett svenskt museum om förintelsen ställdes mot ett annat förslag om ett museum, ursprungligen med inriktning på migration, men senare utvidgat till att omfatta demokrati och migration för att slutligen benämnas Rörelsernas museum. Förslaget var att det skulle etableras i Malmö. När idén om Rörelsernas museum gick i graven väcktes förhoppningen att det svenska museet över förintelsen skulle lokaliseras till den största staden i Skåne. Andra städer i närheten anmälde också intresse, men till syvende och sist fattades ett beslut om att det skulle hamna i huvudstaden. *Geschwind* analyserar även flera av de utmaningar som detta museum stod inför i planeringsskedet, med delvis motstridiga och överlappande intressen i relation till verksamheten vid Forum för levande historia liksom interna slitningar mellan museimässiga och pedagogiska utgångspunkter och relationen mellan förintelsens då och museiutställningens nutid.

Såväl sambanden mellan då, nu och sedan som frågan om hur historievetenskap (*the historical past*) kan samverka eller ibland ersättas av andra slags historieproduktion och -förmedling (*the practical past*) är viktiga komponenter i Ulf Zanders kapitel. Den grundläggande frågan är om – och i så fall hur – vi kan lära av den i flera avseenden atypiska och mångfasetterade förintelsen. En utgångspunkt är att det inte finns någon universal- eller patentlösning, utan all undervisning och annan förmedling av folkmordet 1941–45 måste sättas in i relevanta sammanhang. Till exempel kan det måhända vara förståeligt att en del historielärare, i en

tid när antisemitism är en het potatis till följd av kriget mellan Israel och Hamas, förenklar historien genom att betona Adolf Hitler och ett fåtal andra ledande nazister som onda förövre. En sådan beskrivning är emellertid kontraproduktiv då den leder till en ahistorisk förenkling. En annan aspekt är att det finns olika positioner för lärande där den mest avancerade – och svåraste att uppnå – också är den som kan bidra till den mest nyanserade och fördjupade förståelsen.

En av de frågor som är uppe till diskussion i Zanders text är i vad mån som förintelsen kan betraktas som ett folkmord som kan – eller inte kan – jämföras med andra har länge varit kontroversiell. I det avslutande bidraget påvisar *Lars M Andersson* hur den har blivit ännu känsligare och besvärligare efter att Hamas gick till attack mot Israel den 7 oktober 2023 och hur den har blivit ännu besvärligare ju högre dödstalen har blivit i Gaza. Även andra spörsmål är kontroversiella bland många av dem som forskar om antisemitism, rasism, förintelsen och folkmord. En stridsfråga är om antisemitism kan förstås som ett uttryck för rasism bland andra eller om den har kännetecken av ett helt annat slag. Ny bensin har tillförts brasan genom den kamp som pågår mellan olika definitioner av antisemitism, en strid som förs mot bakgrund av ett definitionsdilemma med djupa rötter. Frågan om det går att kritisera Israel utan att vara antisemit – eller att anklagas för att vara det – var aktuell under kalla kriget när relationen mellan antisemitism och antisionism ofta var uppe till diskussion men har återkommit med nya förtecken under det pågående kriget. Vad som också framgår av Anderssons kapitel är att förintelsen är allt annat än en historia som har lagts tillrätta.

Noter

1. Se t.ex. Klas-Göran Karlsson, "Historiska jubileer – det förflutna som förbannelse eller livgivare. Om vår fascination inför de jämna åren" och Ulf Zander, "Minnen av ett inbördeskrig. Jubileer och monument i Gettysburg 1863–2017", båda i *Statsvetenskaplig tidskrift*, vol. 119, nr 4, 2017, s. 645–676, 715–743.
2. Thomas Steinfeld, "Framtiden har blivit otid", *Axess* 2005:5, s. 13–14.
3. Bengt Kristensson Uggla, *Slaget om verkligheten. Filosofi – omvärldsanalys – tolkning*, Stockholm & Stehang: Brutus Östlings bokf Symposion 2002, s. 98.
4. Göran Persson, "Tal vid konferensen 'Nationalismen, unionen och demokratin', Karlstad" och "Tal vid hundraårsjubileet av unionsupplösningen med Norge", 23 september 2005, www.regeringen.se/pub/road/Classic/article (hämtad 8 februari 2006).

5. Göran Persson, "Tal vid seminarium om de Vita bussarna, Voksenåsen, Oslo", 18 maj 2005, www.regeringen.se/pub/road/Classic/article (hämtad 8 februari 2006).
6. Maria Persson Löfgren, "Ryssland firade krigsslutet. Kritik från Väst kom av sig", www.sr.se/cgi-bin/ekot/artikel.asp?Artikel=612648, 9 maj 2005 (hämtad 12 februari 2006).
7. Per T. Ohlsson, "När Persson flammar stolt", *Sydsvenskan*, 26 juni 2005.
8. Peter Kadhammar, "En ny 'Raoul' – kan han bli hjälte idag?", *Aftonbladet*, 20 december 2012. För en analys av minnesåret 2012, se Ulf Zander, *Raoul Wallenberg – liv och legend. Sverige, Ungern, USA*, Stockholm: Carlsson Bokförlag 2023, s. 251–254.
9. Herbert Hirsch, *Genocide and the Politics of Memory. Studying Death to Preserve Life*, Chapel Hill & London: The University of North Carolina Press 1996, s. 23–24.
10. Klas-Göran Karlsson, "Historiedidaktik: begrepp, teori och analys", i Klas-Göran Karlsson & Ulf Zander (red.), *Historien är nu. En introduktion till historiedidaktiken*, Lund: Studentlitteratur 2004, s. 52–66.
11. Se t.ex. Judith M. Hughes, *The Perversion of Holocaust Memory. Writing and Rewriting the Past after 1989*, London et al: Bloomsbury Academic 2023 (2022), passim.
12. Ulf Zander 2023, s. 21–40; Ulf Zander, *Raoul Wallenberg. Life and legacy*, Lund: Lund University Press 2024, s. 8–25.
13. Jackie Jakubowski, "Striden om minnet", i Jackie Jakubowski, *Ljudet av alef. Judiska tankar om hemmahörande, minne, identitet, Gud och diasporan*, Stockholm: Natur och Kultur 2000, s. 56.
14. Se t.ex. Mónika Kóvacs, "Holocaust Education and Remembrance", i Judit Mólnar (ed.), *The Holocaust in Hungary: A European Perspective*, Budapest: Balassi Kiadó 2005, s. 728.
15. Maria Karlsson, "Dark Lessons: The Holocaust between Dilemmas of Representation and Learning from the Past", i Klas-Göran Karlsson & Maria Karlsson (eds.), *Lessons of History. Learning from Catastrophe and Crises in Twentieth-Century Europe*, New York & Oxford: Berghahn Books 2025, pp. 154–172.
16. Eva Hoffman, *After Such Knowledge. A Meditation on the Aftermath of the Holocaust*, London: Vintage 2005 (2004), pp. x–xi.
17. Arne Järtelius, *Judar och andra Malmöbor: 1933–1951*, Malmö: Kira förlag 2021, s. 253–256.
18. Se vidare i Paul Rudny, "Zygmunt Lakociński och Polska Källinstitutets arkiv i Lund 1939–87", *Slavica Lundensia* 23, 2007, s. 177–201.

Introduction

REMEMBERING AUSCHWITZ
EIGHTY YEARS AFTER THE LIBERATION

Ulf Zander

Professor at the Department of History, Lund University

That the liberation of Auschwitz is well worth remembering would surely be agreed upon by most people. For those who compare the number of events, it soon becomes clear that the attention is not necessarily as great every time the calendar shows January 27. When it has been 50, 75 or 80 years since the Red Army soldiers arrived at Auschwitz, the speeches are more numerous and not infrequently delivered by high-ranking politicians along with other representatives of the establishment.

In fact, even dates and years exert a strong allure. Anniversaries and commemorations, or remembrances of wars and disasters, have for a long time resulted in celebrations or manifestations with the message “Never again”. This is not to say that one memorial is the same as another. If the inhabitants of one nation feel a weak or non-existent connection to the history being commemorated, the citizens of another may seek and find meaning in the past that is evoked. It is also clear that manifestations of memory often call for unity and unambiguity; Alternative interpretations rarely bother, which can also contribute to leaving aside the dark sides of the past.¹ Another concern is that an inflation of anniversaries and commemorations, which are more or less arbitrarily classified as “historical”, risks counteracting the forward-looking purpose of historical studies. At worst, the result is a deterministic attitude to the past as well as to the future.²

The Holocaust is no exception. The great interest in the Holocaust in recent years in political and ideological contexts can be explained by the

fact that many of those who refer to the lessons that they believe the Nazi genocide can contribute have a belief that the past will confirm lines of development. However, the use of history in such a way entails considerable complexity and great challenges, which those who take history into their service have mostly neither counted on nor are prepared to handle.³

Let us take some Swedish examples related to the Second World War and the Holocaust as examples of how history can be put right when the memory of historical events is manifested. In 2005, Göran Persson, who was prime minister at the time, gave on three occasions talks in which he related to a historiography that was essentially based on the interpretation of Sweden as a progressive and peace-loving country, where the skeletons in the closet have been cleaned out once and for all. On the centenary of the dissolution of the union between Norway and Sweden in September 2005, he described, with the help of an exposé of the 19th century and references to the author August Strindberg and the Social Democratic pioneer and party leader Hjalmar Branting, a Swedish, and also Scandinavian, development that has been characterized by democracy, neighborliness, welfare and a successful pursuit of peace and freedom.⁴ At a seminar in Norway about the white buses a few months earlier, Persson referred to another former Social Democratic party leader, Tage Erlander, who had been involved in the reception of refugees from concentration and extermination camps when they arrived in Sweden on the white buses in the spring of 1945. Erlander had then realized that the Norwegians who arrived had completely different experiences than the Swedes, which led to a feeling of inadequacy. Persson also referred in general to the debates about the white buses. While many people still show their gratitude to the Red Cross expedition, criticism had been voiced and new research had received publicity during the 1990s, he noted. It was of great value, but it certainly could not rule out that the efforts that had been carried out fell into oblivion. Therefore, it was important that both the deeds of Raoul Wallenberg and Folke Bernadotte as well as the everyday heroes of the war were appreciated in the future.⁵

Persson had previously presented the defense of the Swedish history of the Second World War on Victory Day in Moscow, May 9, when he made it clear that if more countries had chosen Sweden's peaceful example, the world would have been much better to live in.⁶ The statement was debatable in light of the debate that raged during much of the 1990s, with Swedish appeasement of both Nazi Germany in the first years of

the war and of the Western Allies in 1944–45 as recurring elements. Had the prime minister made the statement ten years earlier as he did in the Russian capital when the 60th anniversary of the end of the Second World War was celebrated with pomp and circumstance, it would probably have resulted in sharp backlash. In 2005, few Swedes raised their eyebrows. Persson's speech only resulted in a few critical comments.⁷

Although the work to celebrate the centenary of Raoul Wallenberg's birth started late, the celebrations were extensive in 2012. Exhibitions near and far as well as presentations of his achievements during the last year of the war and numerous conferences and many ceremonial speeches, contributed to the former businessman and diplomat gaining a prominent position throughout the year. Above all, his extensive efforts to save Jews in Budapest from the summer of 1944 onwards were praised until he was arrested by the Soviet security services in January 1945. The aspect that had largely characterized Swedish domestic politics in the decades after the end of the war, namely the initially hesitant efforts to put pressure on those in power in the Kremlin and the uncertainty about what had happened to him in Soviet captivity, was more often than not topics that received little or no attention. The fact that Iran's then President Mahmoud Ahmadinejad, who had previously made himself (in)famous as a Holocaust denier, was present in Stockholm during one of the ceremonies without it arousing any official Swedish reaction was a fly in the ointment. A journalist who had listened to many of the qualities that were attributed to Wallenberg, and often indirectly to Sweden and Swedish humanitarian efforts in the early 2000s, concluded that there was too much of a good thing. Neither Wallenberg nor anyone else, dead or alive, could live up to the proud slogans, he noted.⁸

The ceremonial talks are mostly given for the purpose of creating unity, providing comfort, and finding meaning, for example through historical examples such as warnings to the present. A consequence of the Holocaust is that themes such as forced cooperation with the Germans, violence between concentration camp prisoners, sexual exploitation within victim groups and rape of camp prisoners are rarely given any space. It is easy to see anniversaries and commemorations as part of a larger trend of serious historical scholars on the one hand and other forms of historical producers on the other.

Not surprisingly, such a sharp division still has many supporters in the universities' history departments. Historians emphasize similarities as

well as differences and, at least ideally, ask new questions to arrive at alternative ways of understanding history rather than confirming prevailing interpretations and values. Such starting points are rarely relevant for politicians and others who turn to history to explain, defend or challenge the prevailing conditions. They are often clear that it is thanks to past examples that political rule can be legitimized. The American political scientist Herbert Hirsch has gone so far as to equate political power with those who are able to manipulate memories and symbols with broad recognition and impact.⁹

For many who use the past in today's political contexts, the relationship between then and now is thus unproblematic. Pedagogical clarity, which is the condition for a major media impact, requires that differences be put aside in favor of a concentration on the similarities. Such a use of history aims to put the spotlight on current abuse by means of a conscious selection from the past. By means of concrete examples in the form of more or less obvious analogies between then and now, parallel sequences of events and precedents, this kind of user of history wishes to legitimize their positions and discredit those of their opponents. The message is that we should learn from history – at least if there are current lessons that are available. For their part, history is a kind of building material with which they construct relevant contexts of meaning, which in turn will legitimize their position of power.¹⁰ In other words, when politicians take history into their service, it is not just any objects of comparison between then and now that come into question. The chosen analogies must have a clear emotional, moral and political charge, which explains the recurring preference for using Nazism as an object of comparison.

Nor is there a shortage of examples of other types of handling of history that can be described as frivolous or trivial, even in the case of the Holocaust.¹¹ A list of approaches other than the strictly scholarly should not, however, lead to the conclusion that all history that is added to academia is good, in contrast to the representations of the past that are conveyed by other users of history in a variety of media. For example, there are still professional historians who start from a simplified division between truth-oriented historiography, carried out based on a methodically carefully regulated set of rules on the one hand, and legend and myth formation on the other. What is lost is the realization that the latter aspects are important in making history meaningful and in being

able to demonstrate and relate analytically to the fact that history, the present, and the future are interdependent.¹²

Against this background, the use of history in public contexts in a broad sense, such as in memorial ceremonies, can be viewed in very different ways. For some, such elements have been tantamount to flattening and trivialization or markings from the majority society, perhaps created in sincere attempts to come to terms with the past but also to deal with a nagging bad conscience. A sign in central Berlin with a list of “places of horror that we must never forget” was for the Swedish-Jewish intellectual Jackie Jakubowski “[t]he official bulletin board of conscience and memory. High up like a proud flag. So high that no eyes need to see it”.¹³

A related dilemma is that it is obvious that those who escaped the Holocaust while it was going on and their survivors do not have – or cannot have – the same relationship and attitude towards the Nazi genocide.¹⁴ This is not to say that no attempts have been made to gain a greater understanding of what took place – often with an explicit or implicit hope that it will never happen again. For many who do not have their own experience of the Holocaust or who are descendants of those who have or had it, there has been an increased interest, albeit delayed by several decades, in the Nazi genocide. The hope is that the past will help us understand the present and to chart the direction of the future. References to history are also the backbone of the work of evoking stable contexts and creating and developing identities, mainly national ones, of individuals and collectives. Paying attention to the liberation of Auschwitz can be part of the work to find a stable moral compass that will make it easier for the rising generation to find their way in complex and difficult everyday situations and to get them to assimilate desirable values.¹⁵

As the authors of this book note, the work with other ways of understanding the Holocaust than the historical one has been of great importance in trying to deal with the catastrophic history. This has often been the case for those who belonged to categories that were classified as sub-human by the National Socialists but who escaped being murdered. Even for their children and grandchildren, sooner or later it became necessary to go into close combat with the dark history. Eva Hoffmann’s parents had survived thanks to Polish and Ukrainian neighbors helping them, but their families had perished. For her, it gradually became clear that the personal story was in a close relationship to the big story. The

expression of what she describes as a “memory cult” was of little consolation. To stop the experiences of the genocide being ignored or distanced, and to preserve the “pulsing complexity” that she had acquired through survivors, it was up to her to make an effort.¹⁶ Without personal experience, the desire to keep alive the memory of the Holocaust and these millions of victims has been the basis for many others who have striven to make sense of the horror of the 80-year period that has elapsed since it became public knowledge of the consequences of Nazi racial policy.

Another aspect that is up for discussion on several occasions in this book is how we can relate to the so-called transfer effect, i.e. the relationship between the genocide of the past and contemporary situations, not least those that have to do with antisemitism and other racism and xenophobia. Undeniably, it requires both extensive knowledge of the history of 1941–45 and its prelude, as well as of the ways in which the Nazi genocide has been invoked or received limited attention during various phases from 1945 until today. Infected debates about genocide then and how they relate to war crimes and, possibly, genocide in the present day show that the story of Auschwitz lives on, whether we like it or not. As a consequence, the Holocaust is in various ways “lifted out” of history, sometimes because the antisemitism that is one of the main explanations for the Holocaust is a combustible issue as a result of the war between Hamas and Israel, sometimes because atrocities then and now are not compared but equated. Questions that call for answers are: in what respects is it relevant to draw lines from the Holocaust to contemporary conditions and if so, in what ways? And when is it counterproductive to refer to Auschwitz in the hope that the mere knowledge of what happened in the camps there will turn both old and young into good citizens?

Structure of the book

The two introductory contributions are revised versions of public lectures at Kulturen in Lund during the Holocaust Remembrance Day on January 27th. In his contribution, *Ulf Zander* discusses how the camps in Auschwitz were of great importance from 1942 until its dismantling in January 1945 for the continued mass murder, for imprisoning political opponents and others targeted by the Nazis, and for housing slave labor for factories of

importance to the German war effort. He also discusses the equally central importance that Auschwitz acquired in the post-war period, from the establishment of museums and monuments during the Cold War to political gatherings and mass tourism after the fall of the Berlin Wall.

The following text is about some of the Jews who came to Sweden as refugees during the Second World War, especially in its final stages, or shortly thereafter, and who settled in Malmö. In other contexts, early mergers and their activities have been the subject of investigations. This applies, for example, to the Association of 1945 Rescued Jews in Malmö, whose activities were in Yiddish until 1991 when it changed its name to the Jewish Cultural Association in Malmö.¹⁷ The early 1990s is the starting point for *Barbro Posner*. She notes that at this time, several Jews in Malmö, including her parents, realized that it was no longer enough to talk about the Holocaust with others who had similarly painful memories. Among other things, to counteract Holocaust deniers, several survivors began lecturing in schools about what they had been through. The association they were part of has in recent years had successors when their children have continued in their footsteps. Like their predecessors, they work to ensure that knowledge about the Holocaust lives on, not least among schoolchildren.

The theme is similar in the first of the contributions to the research seminars that were arranged during the Holocaust Memorial Day. *Malin Thor Tureby* also dwells on the survivors, as well as on the millions of victims of the Holocaust, and how they have been written out and into the history of the Second World War during different periods in the Nordic countries. One conclusion is that the notion of the Nordic region as a periphery is problematic because the countries in the northern latitudes were not as separated from the genocide as the history writing on the period has often suggested. On the other hand, it is possible to speak of a peripheral position when it comes to the survivors' experiences. For example, the Jewish perspective was absent or even excluded in several post-war research projects. The fact that there was no uniform experience of the genocide among the survivors contributed to the fact that some stories were given priority while others were neglected.

Victoria Van Orden Martínez's contribution is also based on the survivors' experiences of the Holocaust. As she notes, important efforts were carried out by many who were in camps while the Second World War was still going on. They took great risks to document the atrocities in

various ways and smuggle the evidence to people active in resistance movements, governments in exile or international organizations. After the end of the war, the collection of evidence and testimonies from survivors continued. Some became the starting point for archives in Lund, both at Kulturen and at the University Library. The latter was created by a Polish academic, Zygmunt Łakociński (1905–87), working at Lund University.¹⁸ What is nowadays called the Ravensbrück Archive, located in Lund University Library, opened to the public in 2017. However, the interested party does not necessarily have to be present because a significant number of testimonies from it have been digitized. In recent years, the efforts of Łakociński and his collaborators have been widely recognized, including in the documentary film *Łakociński's 9: Documenting the Unspeakable* (2023) and by its designation by UNESCO in 2025 as a World Heritage Site. Based on some objects, several of which can be seen as works of art, Martinez discusses the insights that this kind of material give in order to understand conditions both during the Holocaust and after the survivors came to Sweden.

Art in the form of monuments is the subject of *Ludwig Qvarnström's* chapter. He starts from the related but not synonymous concepts of monument and memorial. A paradox is that both examples of public art are clearly linked to the preservation of history and memory, but that they can in fact have the opposite effect. As Qvarnström writes: "If a memory is portrayed in material form in the public sphere, it risks taking over the work of memory. Thus, we may no longer feel obliged to remember, which of course leads to forgetfulness." The combination of both visibility and invisibility in these works of art characterizes his text, which takes place in a regional context with different kinds of monuments and memorials that extend from the early post-war period to the present day. They differ both in form and content. Several of the early examples relate to a tradition of large-scale works of art, while the most recent, *stolpersteins* or stumbling stones, are its exact opposite. In the Öresund region, examples are given of monuments and memorials that are linked to grief and loss for all those who fell victims, but also those that instead pay tribute to heroism and rescue efforts.

The three concluding contributions deal in different ways with how the Holocaust has been institutionalized and sometimes politicized, often because of the central position it has acquired in Western historical cultures, such as a counterforce to recent racism in general and anti-

semitism in particular. *Britta Geschwind* investigates the many different twists and turns that ultimately resulted in the Swedish Holocaust Museum in Stockholm. In a longer perspective, the museum's origins can be found in the establishment of Living History in the late 1990s, which was subsequently transformed into a government agency under the name of the Living History Forum. In the short term, the establishment became part of a competition with regional overtones. On the one hand, the proposal for a Swedish museum about the Holocaust came to be contrasted with another proposal for a museum, originally focusing on migration but later expanded to include democracy and migration to finally be called the Museum of Movements. The proposal was that it should be established in Malmö. When the idea of the Museum of Movements, the hope was raised that the Swedish Museum of the Holocaust would be located in the largest city in Scania. Other nearby cities also expressed interest, but in the end a decision was made that it would end up in the Swedish capital. *Geschwind* also analyses several of the challenges that this museum faced in the planning phase, with partly conflicting and overlapping interests in relation to the activities of the Living History Forum, as well as internal frictions between curatorial and educational starting points and the relationship between the Holocaust as history on one side and contemporary needs and issues on the other.

Both the connections between then, present and then and the question of how scholarly history (the historical past) can interact or sometimes be replaced by other forms of historical production and dissemination (the practical past) are important components in *Ulf Zander's* chapter. The fundamental question is whether – and if so, how – we can learn from the atypical and multifaceted Holocaust in many respects. A starting point is that there is no universal or panacea, but that all teaching and other communication of the genocide of 1941–45 must be placed in relevant contexts. For example, it may be understandable that at a time when antisemitism is a hot potato because of the war between Israel and Hamas in Gaza, some history teachers simplify history by emphasizing Adolf Hitler and a few other leading Nazis as evil perpetrators. However, such a description is counterproductive as it leads to an ahistorical simplification. Another aspect is that there are different positions for learning, where the most advanced – and most difficult to achieve – is also the one that can contribute to the most nuanced and in-depth understanding.

One of the questions that is up for discussion in Zander's text is the extent to which the Holocaust can be considered a genocide that can – or cannot – be compared to others has long been controversial. In the concluding contribution, *Lars M Andersson* shows how it has become even more sensitive and difficult after Hamas attacked Israel on October 7, 2023, and how it has become even more difficult the higher the death toll has become in Gaza. Other issues are also controversial among many of those who research antisemitism, racism, the Holocaust and genocide. One point of contention is whether antisemitism can be understood as an expression of racism among others or whether it has characteristics of a completely different kind. New fuel has been added to the fire by the ongoing struggle between different definitions of antisemitism, a battle that is being waged against the backdrop of a definition dilemma with deep roots. The question of whether it is possible to criticize Israel without being an antisemite – or to be accused of being so – was topical during the Cold War, when the relationship between antisemitism and anti-Zionism was often up for discussion, but has resurfaced with new signs during the ongoing war. What is also clear from Andersson's chapter is that the Holocaust not only belongs to the past but also is history in the making.

Notes

1. See, e.g., Klas-Göran Karlsson, "Historiska jubileer – det förflutna som förbannelse eller livgivare. Om vår fascination inför de jämna åren" and Ulf Zander, "Minnen av ett inbördeskrig. Jubileer och monument i Gettysburg 1863–2017", both in *Statsvetenskaplig tidskrift*, Vol. 119, No. 4, 2017, pp. 645–676, 715–743.
2. Thomas Steinfeld, "Framtiden har blivit otid", *Axess* 2005:5, pp. 13–14.
3. Bengt Kristensson Uggla, *Slaget om verkligheten. Filosofi – omvärldsanalys – tolkning*, Stockholm & Stehag: Brutus Östlings bokf Symposion 2002, p. 98.
4. Göran Persson, "Tal vid konferensen 'Nationalismen, unionen och demokratin', Karlstad" och "Tal vid hundraårsjubileet av unionsupplösningen med Norge", 23 September 2005, www.regeringen.se/pub/road/Classic/article (accessed 8 2006).
5. Göran Persson, "Tal vid seminarium om de Vita bussarna, Voksenåsen, Oslo", 18 May 2005, www.regeringen.se/pub/road/Classic/article (accessed 8 February 2006).
6. Maria Persson Löfgren, "Ryssland firade krigsslutet. Kritik från Väst kom av sig", www.sr.se/cgi-bin/ekot/artikel.asp?Artikel=612648, 9 May 2005 (accessed 12 February 2006).

INTRODUCTION

7. Per T. Ohlsson, "När Persson flammar stolt", *Sydsvenskan*, 26 June 2005.
8. Peter Kadhammar, "En ny 'Raoul' – kan han bli hjälte idag?", *Aftonbladet*, 20 December 2012. For an analysis of the commemorative year 2012, see Ulf Zander, *Raoul Wallenberg – liv och legend. Sverige, Ungern, USA*, Stockholm: Carlsson Bokförlag 2023, pp. 251–254.
9. Herbert Hirsch, *Genocide and the Politics of Memory. Studying Death to Preserve Life*, Chapel Hill & London: The University of North Carolina Press 1996, pp. 23–24.
10. Klas-Göran Karlsson, "Historiedidaktik: begrepp, teori och analys", in Klas-Göran Karlsson & Ulf Zander (eds.), Lund: Studentlitteratur 2004, pp. 52–66.
11. See e.g. Judith M. Hughes, *The Perversion of Holocaust Memory. Writing and Rewriting the Past after 1989*, London et al: Bloomsbury Academic 2023 (2022), passim.
12. Ulf Zander 2023, pp. 21–40; Ulf Zander, *Raoul Wallenberg. Life and legacy*, Lund: Lund University Press 2024, pp. 8–25.
13. Jackie Jakubowski, "Striden om minnet", in Jackie Jakubowski, *Ljudet av alef. Judiska tankar om hemmahörande, minne, identitet, Gud och diasporan*, Stockholm: Natur och Kultur 2000, p. 56.
14. See e.g. Mónika Kóvacs, "Holocaust Education and Remembrance", in Judit Mólnar (ed.), *The Holocaust in Hungary: A European Perspective*, Budapest: Balassi Kiadó 2005, p. 728.
15. Maria Karlsson, "Dark Lessons: The Holocaust between Dilemmas of Representation and Learning from the Past", i Klas-Göran Karlsson & Maria Karlsson (eds.), *Lessons of History. Learning from Catastrophe and Crises in Twentieth-Century Europe*, New York & Oxford: Berghahn Books 2025, pp. 154–172.
16. Eva Hoffman, *After Such Knowledge. A Meditation on the Aftermath of the Holocaust*, London: Vintage 2005 (2004), pp. x–xi.
17. Arne Järtelius, *Judar och andra Malmöbor: 1933–1951*, Malmö: Kira förlag 2021, pp. 253–256.
18. See also Paul Rudny, "Zygmunt Lakociński och Polska Källinstitutets arkiv i Lund 1939–87", *Slavica Lundensia* 23, 2007, pp. 177–201.

I Europas mitt och förintelseminnets centrum

AUSCHWITZ 1270–2025

Ulf Zander

I *Romeo och Julia* frågar William Shakespeare vad ett namn står för: "What's in a name?" En vanlig tolkning är att han uppmärksammade det faktum att namn i sig är en konvention, som används för att skilja människor – och ting – från varandra, men att namn i sig inte har något värde eller mening, eller med den engelske poeten och dramatikers ord: "A rose by any other name would smell as sweet", "En ros med ett annat namn skulle dofta lika sött."

I takt med att kopplingen mellan namn och identiteter har blivit alltmer sammanlänkad har Shakespeares fråga omtolkats i flera olika sammanhang. Välkända namn och begrepp har blivit till sammanfattningar av komplicerade och komplexa historiska processer. Sådana kodord eller patosformler har till exempel använts i samband med andra världskriget. Det japanska angreppet på USA i december 1941 och det efterföljande kriget i Stilla havet är i USA koncentrerat till ordet "infamy", och de atombomber som fälldes 1945 avrundas till uttrycket "chock och vördnad". Det är vanligt att den här typen av uttalanden innehåller en hög grad av symbolik, ofta i kombination med en sensmoral som manifesteras i slagord som "Kom ihåg Pearl Harbor!" eller "Aldrig mer den 9 april!"; den senare påminner danskar och norrmän om de lärdomar som kan dras om din nation inte är militärt beredd att bjuda motstånd när fienden går till attack.¹

Kodorden blir på så sätt länkar mellan då och nu. När till exempel den litauiske utrikesministern Gabrielius Landsbergis har vänt sig till västeuropéer i allmänhet och sina politiska kolleger i EU i synnerhet för att

övertyga dem om vikten av ett europeiskt starkt stöd till Ukraina för att hålla de ryska angriparna stången, har hans exempel varit en av de ovan nämnda patosformlerna. Det skulle krävas ett Pearl Harbor, en chock som den i december 1941 som fick nästan alla amerikaner att överge isolationismen till förmån för mobilisering och väpnat motstånd mot den dåvarande japanska fienden, lyder hans drastiska slutsats.²

Det är ingen slump att exemplen refererar till andra världskriget eftersom det ofta är dramatiska och omvälvande händelser som levandegör historien. Den tyske historiefilosofen Jörn Rüsen menar att det är just uppseendeväckande och turbulenta historiska händelser, så kallade *border-line events*, som i grunden påverkar hur människor tolkar historien, gör nuet begripligt och förutsäger framtiden. Gränssättande händelser i form av kriser, krig, katastrofer, revolutioner, folkmord och förföljelser bidrar därför till nya sätt att förhålla sig till traditionella vetenskapliga förhållningssätt till tradition och kontinuitet, men de väcker också existentiella frågor om offrets och förövarens positioner, ansvar, skuld och försoning.³ Rüsen påminner oss också om att en historisk berättelse är knuten till minnet då den bidrar till att klargöra identitetspositioner hos såväl av-sändare som mottagare.⁴

Under april och maj 1945, när de fasansfulla avslöjandena om förintelsen blev kända för en bredare publik och under de kommande decennierna, visade sig det nazistiska folkmordet vara en svår prövning också för de som först genom reportagen blev varse dess existens och omfattning. Artiklar, fotografier och filmer från och om de befriade koncentrationslägren och dess forna fångar väckte också frågor om vilka offren varit, förövarnas handlingar och vilka effekter dessa hade på den västerländska civilisationen. En vanligt förekommande fråga var hur tyskarna skulle behandlas framöver. I enlighet med de ovan nämnda kodorden och patosformlerna blev vissa aspekter, datum eller platser mer eller mindre exakta sammanfattningar av det komplexa och mångskiftande folkmord som senare blev känt som förintelsen.

Den långa och slingrande vägen till Auschwitz

Ord och bild står i en nära relation till varandra i antologin *Geographies of the Holocaust*, utgiven 2024. På omslaget står namnen på ett antal förintelse- och koncentrationsläger. Ett enda av dem är visualiserat, Auschwitz-Birkenau. Det är till dess ökända järnvägssport som trådarna från övriga

läger sammanstrålar. Bilden stämmer väl överens med några av de medverkandes slutsats om att Auschwitz var en grundbult för att genomföra det rasistiska projekt som var intimt förknippat med Adolf Hitlers aggressiva expansionspolitik.⁵ I så måtto var Auschwitz placerat i Europas mitt både bildligt och bokstavligt. Som vi ska återkomma till står denna position i en nära relation till den centrala roll som Auschwitz har fått i efterkrigstidens minnespolitik. "Auschwitz" har med andra ord blivit förintelsens kodord eller patosformel.

Historien om Auschwitz och dess centrala plats i det nazistiska folkmordet är således i högsta grad aktuell i vår tid. Flertalet placerar början på denna historia till maj 1940, då koncentrationslägret Auschwitz etablerades i syfte att lätta på trycket i de överfulla schlesiska fängelserna.⁶ De tyska nazister som låg bakom detta beslut hade dock ett väsentligt längre tidsperspektiv. För dem, och för många andra tyskar i mellankrigstidens Tyskland, började historien 1270, då tyskar grundade staden. Tyska orden förlorade kontrollen över staden 1457, men dess germanska ursprung glömdes inte bort. För Adolf Hitler och andra ledande nazister var den en del av "den tyska Östern", ett område som var en del av tyskt "livsrum" och som därför måste återbördas till Tyskland. När så skedde, först genom erövringen av en västra halva av Polen 1939 och den resterande delen 1941, intygade tyska soldater gång efter annan att spåren efter medeltidens tyska kolonisationer var synliga överallt. Den tyska Östern var på en och samma gång tysk nostalgi och framtidslängtan, förklarade propagandaministern Joseph Goebbels i ett tal till tyska ungdomar 1942. Arkitekten Hans Stosberg drog även han en linje mellan dåtid, nutid och en, för nazitysk del, ärorik framtid. På ett nyårskort till sina vänner tog han sin utgångspunkt år 1241, då schlesiska riddare hade avvärjt ett mongoliskt anfall vid Wahlstatt. Under samma århundrade grundades den tyska staden Auschwitz. Nu, det vill säga 1941, var det Hitler som kämpade mot ett annat hot från öster – den sovjetisk-judiska bolsjevismen. Denna kamp sammanföll, konstaterade Stosberg, med omvandlingen av Auschwitz till en tysk stad, ett projekt som han ansvarade för. En av hans första åtgärder var, förutom namnbytet från det polska Oświęcim till det tyska Auschwitz, att döpa om den gamla marknaden till Adolf Hitler Platz.

Förvandlingen av Auschwitz från en polsk till en tysk stad satte inte bara, eller ens främst, spår i arkitektur och gatunamn. Drömmen om ett rike i öst gick hand i hand med en socialdarwinistisk raspolitik enligt vilken den starke segrade. En annan slutsats som drogs utifrån "veten-

skapliga" rön var att handikappade, "sinnessvaga", psykiskt sjuka och andra grupper var kostsamma för staten. Därtill hotade de genom sin blotta existens att försvaga den tyska folkstammen. Även slaverna var underlägsna tyskarna. Lägst på skalan stod judarna. En tysk naziideolog på besök i Polen 1939 beskrev de polska judarna som "inavlade, dementa, spridare av farliga sjukdomar och som personer som inte förmådde se glädjen i barnafödande". Att bekämpa dessa "undermänniskor", vilka inte borde ha en plats i ett kommande tyskt storrike, var en prioriterad nazistisk målsättning. Om så inte skedde skulle resultatet på sikt bli att tyskarna försvagades eller till och med degenererades och förpassades till en lägre nivå för att till slut duka under.

Snart efter erövringen av den västra delen av Polen påbörjades arbetet med att rensa ut landets judar. Till exempel gjorde Adolf Eichmann, en av förintelsens organisatörer, sina första lärospån som transportorganisationschef 1939 i samband med att polska judar transporterades med tåg till svårtillgängliga områden, där merparten av dem gick under.⁷ Även judarna i Auschwitz råkade illa ut. Det dröjde inte länge innan de började deporteras till ett judiskt "reservat" söder om Lublin. I samma veva stängdes stadens synagoga för att därefter brännas ner. Även kristna polacker råkade illa ut, såväl i Auschwitz som på andra håll i landet. Många deporterades från sina hem på grund av att de stod i vägen för planerna på en omvandling av Polen från ett slaviskt till ett germanskt land. Som flera bedömare har konstaterat var den nationalsocialistiska drömmen om expansion österut nära förbunden med framväxten av "den slutgiltiga lösningen på den judiska frågan" under de första krigsåren.⁸

Koncentrationslägret Auschwitz

Bekämpandet av politiska motståndare och judar hade inletts direkt efter det nazistiska maktövertagandet i Tyskland 1933. I detta arbete var koncentrationslägren centrala, och från maktövertagandet och under resten av 1930-talet uppfördes ett flertal sådana i Tyskland. När Werner Schäfer, som var kommendant för koncentrationslägret Oranienburg, 1934 sammanfattade sina erfarenheter betonade han vikten av institutioner där man bokstavligen kunde slå vett i män och kvinnor som ansågs stå på samma sida som judar och kommunister.

Liknande tankegångar gjorde sig gällande i de ockuperade områdena. Motståndsrörelsen i Polen var mycket aktiv, vilket resulterade i överfulla

fängelser. Det dröjde därför inte länge innan chefen för SS och polisen i Schlesien, Erich von dem Bach-Zelewski, påbörjade sökandet efter en lämplig plats för ett koncentrationsläger. En av hans medarbetare inspekterade hösten 1939 de redan befintliga barackerna i den forna arméanläggningen i Auschwitz men dömde då ut dem som olämpliga för ändamålet.

Utvecklingen från förföljelser av framför allt politiska motståndare till ett fullskaligt folk mord eskalerade drastiskt efter att den tyska invasionen av Sovjetunionen påbörjats sommaren 1941. I slutet av samma år hade hundratusentals judar, politiska motståndare och andra som klassades som undermänniskor mördats på östfronten av de *Einsatzgruppen* som följde i de reguljära truppers spår. Dessa avrättningar ”för hand” fortsatte även efter att förintelselägren kommit till stånd. Ett annat alternativ för massmord var lastbilar från vilka avgaserna fördes in i slutna utrymmen. Sådana testades nära förintelseläget Chelmno. Vid samma tidpunkt var förintelseläger under uppförande i Belzec, Sobibor och Treblinka. De första tågtransporterna av judar till Auschwitz-Birkenau anlände först i mars 1942. På dessa fanns mestadels unga personer, och alla sattes i arbete. Det var först kring midsommar samma år som den verksamhet inleddes vilken resulterade i över en miljon dödsoffer.

Att Auschwitz gick från att vara utdömt som ett alternativ till att bli ett ”förintelsecentrum” som inte bara bestod av ett koncentrations-, ett arbets- och ett förintelseläger utan även av en rad mindre läger, berodde på att SS-ledningen kommit på andra tankar. I februari 1940 inleddes förhandlingar med tyska arméofficerare, eftersom det var armén som kontrollerade forna polska militära anläggningar. Eftersom det inte fanns några invändningar övertog SS kontrollen över Auschwitz. Till platsens historia hörde att den varit mellanstation för arbetare som var på resande fot. Denna tradition skulle återupplivas med skillnaden att arbetskraften numera var tvångskommenderad dit.

Det formella beslutet om att inrätta ett koncentrationsläger i Auschwitz togs av SS-chefen Heinrich Himmler den 27 april 1940. Ansvaret för utformningen av läget gick till Rudolf Höss, en veteran från första världskriget då han varit tyska arméns yngste sergeant. Han hade blivit nazist under 1920-talet och anslutit sig till SS 1934. Den ambitiöse officeren, som tidigare tjänstgjort i Dachau och Sachsenhausen, gjorde inte sina överordnade besvikna. Han gick till verket med stor frenesi i alla faserna av Auschwitz expansion och förblev kommandant för lägerkomplexen

fram till i december 1943, varefter han övergick till en administrativ tjänst inom SS-organisationen.

På pappret syntes omvandlingen av Auschwitz till ett koncentrationsläger inte alltför komplicerad. Transporter med judar som användes som arbetskraft anlände med början i juni 1940 för att inhänga 20 av de befintliga barackerna med taggtråd. Höss hade fått en generös budget om två miljoner mark till sitt förfogande. Problemet var att taggtråd, liksom många byggnadsmaterial, var en bristvara. Höss fann snart på råd. Han sände 30 fångar för att montera ned den taggtråd som omgärdade ett övergivet krigsfångeläger i närheten. I en hastigt uppförd verkstad tillverkades den port som ledde in till området. På Höss order kompletterades den med samma text som redan stod att läsa på en port i Dachau och på en grind i Sachsenhausen – *Arbeit macht frei*. Problemen var dock fortsatt stora. Omfattningen av utmaningen stod klar för Höss när den arkitekt som ansvarade för arbetet inte ens hade material för att bygga sexton kaninburar. Men hjälpen var inte långt borta. Ledarna för SS administrativa och ekonomiska avdelning i Berlin hade ursprungligen tänkt sig Auschwitz som blott och bart ett fångläger. I de nya planer som de tog fram såg de i stället framför sig ett centrum för produktion av olika slags varor, främst av bristvaran betong.

Omsvängningen resulterade i att det arbete som dittills gått så trögt fick högsta prioritet. Därefter dröjde det inte länge innan arbetet med ombyggnationer av de baracker som skulle inrymma vaktpersonalen, nybyggnationer av provisoriska vakttorn och garage samt installationen av ett krematorium i ett före detta krutmagasin var i full gång.

Fångarnas situation

Internerna i koncentrationslägren i Tredje riket missgynnades högst påtagligt av förändringen bort från politisk omskolning till varuproduktion. De blev efter krigsutbrottet överutnyttjade slavarbetare, utlämnade åt vädrets makter och ett över lag våldsbenäget och hänsynslöst vaktmanskap. Visserligen fanns det normer för näringsvärde, men då SS-manskapet regelbundet lade beslag på de mest värdefulla och näringsrika matvarorna för egen räkning blev resultat för fångarna undernäring. Den vanligaste sjukdomsorsaken i Auschwitz koncentrationsläger var de diarréer som drabbade redan utmärglade fångar. Av dessa var det få som överlevde.

Det är talande att färdigställandet av fängelset och ombyggnationen av krematoriet hade högsta prioritet. I likhet med i de koncentrationsläger som uppförts i Tyskland hyste ledningen för Auschwitz inga illusioner. De ledde en verksamhet som baserades på terror och våld, och den krävde många dödsoffer. Då gällde det att ha fungerande rutiner för mer eller mindre godtyckliga bestraffningar och för att likvidera kropparna efter dem som gick under. Huvudsyftet var inte att dölja bevisen för grymheterna, utan att göra verksamheten så effektiv och hygienisk som möjligt. Med tiden inrättades särskilda karantänområden för att förhindra spridandet av sjukdomar.

I Auschwitz var det allra värst för de fångar som spärrades in i källaren i kasern 11, som fungerade som ett fängelse. Flertalet celler saknade fönster, hade otillräcklig ventilation och inget eller begränsat ljusinflöde. Några av dem var utformade så att fångarna varken kunde sitta eller stå. När vinterkylan slog till var det omöjligt för fångarna att hålla värmen. De fick små mängder mat och vatten och fick trängas med varandra trots att sjukdomar grasserade. Wieslaw Kielar, som anlänt med den första transporten till Auschwitz 14 juni 1940, spärrades in med tre andra fångar. En av dem var svag, sjuk och utmattad och luktade, enligt Kielar, så illa att "stanken från det värsta slem eller diarré vid en jämförelse framstod som den ljuvaste parfym".⁹ Trängseln var så påtaglig att hoppet stod till att den sjukaste av dem skulle avlida så att de andra därmed skulle få utrymme att "ändra sin position, flytta en fot eller sträcka på en arm". Deras önskan besannades, då mannen avled innan dagen var till ända.

De flesta fångarna dog emellertid inte i cellerna, utan vid en mur där de arkebuserades. Före 1942, då nummer tatuerades in på fångarnas armar, fick de ihjälskjutna nummer påskrivna sina kroppar för att de skulle kunna identifieras före kremeringen. Mängden av fångar som avrättades eller dog på andra sätt framgår indirekt av att krematoriet byggdes ut efter bara några månader. Ytterligare ett led i den dödsbringande verksamhetens effektivisering var att föra de dödsdömda fångarna till krematoriet och avrätta dem med nackskott i ett angränsande rum. Ursprungligen kunde 70 kroppar kremas under ett dygn, men behovet ökade efter hand, framför allt efter ankomsten av närmare 10 000 sovjetiska krigsfångar hösten 1941. I deras skara, hävdade Gestapos utsända, doldes "fanatiska kommunister" och "politiskt suspekta" individer. Inom loppet av en månad hade över 1 200 av dem mördats. Det vidriga arbete som bestod i att släpa kropparna från avrättningsplatsen till krematoriet

och se till att ugnarna ständigt var igång utfördes av fångar som placerades i så kallade *Sonderkommando*.

Det största antalet som massmördades i Auschwitz-Birkenau var judar. Bland andra kategorier som nazisterna dömt ut som undermänniskor märktes bland andra roma och sinti. På Himmlers order fördes många av dem till Auschwitz i början av 1943 men utan att bli avrättade direkt vid ankomst som drabbade majoriteten av övriga fångar. I stället upprättades ett särskilt läger på området. Efter 17 månader avvecklades det den 2 augusti 1944 varefter fler än 4 000 fördes till gaskamrarna. Av de cirka 23 000 romer och sinti som deporterades till Auschwitz beräknas ungefär 21 000 ha dödats.¹⁰

Oavsett bakgrund råkade fångar illa ut om de valdes ut för de oftast extremt farliga och smärtsamma medicinska experiment som SS-läkarna, med Josef Mengele i spetsen, bedrev. Till dessa hörde framtagandet av nya metoder för sterilisering och kastration, utan bedövning, konstgjord befruktning, införandet av sjukdomsbakterier i friska kroppar samt diverse försök som applicerades på barn och ungdomar som var tvillingar.¹¹

Från experimentjordbruk till I.G. Farben

Sambanden mellan planerna på tysk expansion i öster och germaniseringen av Polen å ena sidan och inrättandet av koncentrationslägret Auschwitz å den andra markerades av att jordbruk började bedrivas på några av de stora ägor som stod under lägrets kontroll. Projektet, som hade Himmlers entusiastiska stöd, innebar att lägret skulle bli centralt för ett system av lantbruk där den huvudsakliga arbetskraften utgjordes av koncentrationslägerfångar. Eftersom området till betydande delar utgjordes av sankmarker var det ett omfattande projekt. Ett vidsträckt dräneringsarbete, reparation av vägar och borttagande av sten från åkermark inleddes våren 1942. De som sattes att utföra detta hårda arbete var nyanlända kvinnliga fångar. Mängder av dem dog eller dödades, men det hejdade inte lägerledningen. Jordbruksprojektet pågick ända fram till januari 1945.

Nästa etapp på vägen mot en utvidgning av Auschwitz inleddes i början av 1941 efter att Otto Ambros, ingenjör och ordförande för industrikoncernen I.G. Farbens styrelse, framfört önskemålet om att få bygga en anläggning för syntetiskt gummi i omedelbar närhet av koncentrationslägret. I.G. Farben var vid tidpunkten världens fjärde största företag.

De tre koncerner som var större återfanns alla i USA, och följaktligen var I.G. Farben det största företaget i Europa. Sedan ett tag tillbaka hade Ambros letat efter ett område med god tillgång av arbetskraft och vatten samt goda kommunikationer. Auschwitz uppfyllde alla kriterierna. Himmler förespråkade samarbetet. De vinster som SS gjorde på affären kunde användas för att påskynda germaniseringen och kolonisationen. Föreningen av ekonomi och ideologi bidrog således till att ansträngningarna för att göra Auschwitz till en tysk mönsterstad gick in i ett nytt och ännu intensivare skede. Ett resultat var att än fler kristna och judiska polacker deporterades från Auschwitz och dess omgivningar. Ett annat var att utvidga lägret. Bara ett halvår tidigare hade Höss fått utöva påtryckningar för att få små förändringar till stånd. I november 1941 ställdes han inför uppgiften att bereda plats för uppemot ytterligare 20 000 personer. Det var en markant ökning med tanke på att det sammanlagda antalet fångar var 36 285 från 20 maj 1940 till 31 januari 1942.

Den ökande tillströmningen innebar att umbärandena för fångarna, om möjligt, tilltog än mer. I det överbefolkade lägret, där de hygieniska förhållandena lämnade mycket övrigt att önska, grasserade sjukdomar bland de illa klädda, undernärda och överutnyttjade fångarna. Inte minst på grund av att sjukdomarna hotade att spridas till lägerpersonalen hade man i juli 1940 börjat desinficera barackerna och döda löss och andra skadeinsikter. Till följd av de problem som följde på ett större antal fångar ökade användningen av insektsbekämpningsmedlet blåsyra, även kallat Zyklon B.

I november 1942 togs Monowitz, även kallat Auschwitz III, i bruk. Vid I.G. Farbens anläggning, som var ämnad för produktion av buna, syntetiska gummimaterial, arbetade 11 000 fångar. Ytterligare 22 000 var satta i arbete i andra fabriker och i gruvor. Verksamheten var synnerligen lönsam. I slutet av 1943 inbringade verksamheterna i Auschwitz två miljoner mark i månaden, men det var på slavarbetarnas bekostnad. Eftersom den kostnad som lades på fångarna var extremt låg var mer än hälften av omsättningen ren vinst. Följaktligen var tillvaron för arbetarna en mardröm. Kombinationen av lite näring, högt uppdrivet arbetstempo och en hänsynslöshet hos både vakt- och I.G. Farben-personal var förödande. Eftersom alternativet stod klart för alla som var där – att sändas till en säker död i systerlägret Auschwitz-Birkenau – arbetade de långt utöver sin förmåga. För alla utom ett fåtal var denna övermänskliga kraftansträngning förgäves.

Tankarna på att göra Auschwitz till en tysk mönsterstad i kombination med I.G. Farbens etablering i staden var avgörande för nästa steg i processen – som en plats central i förintandet av Europas judar och andra icke önskvärda. Himmler hade redan i de tidiga kontakterna med I.G. Farben varit mån om att imponera på direktörerna för det tyska storföretaget. Han såg framför sig inrättandet av ett gigantiskt läger med 100 000 slavarbetare. Med en sådan förutskickelse markerade han att Auschwitz var ämnad att bli en centralort i regionen.

De konkreta planerna på detta läger drog dock ut på tiden. Det var först i efterföljden av det tyska anfallet på Sovjetunionen sommaren 1941 som de åter aktualiserades. Fienden i öster var den farligaste av dem alla, deklarerade de nazistiska propagandamakarna. I den nazistiska ideologin betonades inte bara vikten av expansion österut, utan även betvingandet av dem som bodde där. I Sovjetunionen återfanns de två huvudfienderna: judarna och kommunisterna, ibland förenade i en livsfarlig kombination. På grund av de stora framgångarna i inledningen av ”korståget mot bolsjevismen” strömmade sovjetiska krigsfångar västerut. Det var precis vad Himmler önskade. Många av dem kunde skickas till Auschwitz för att uppfylla kontraktet om arbetskraft till I.G. Farben och för att fullborda Auschwitz-Birkenau, även kallat Auschwitz II. När de första sovjetiska krigsfångarna anlände fanns inga baracker. Konstruktionen av sådana påbörjades snarast, men utan hänsyn till internationella konventioner för hur krigsfångar skulle behandlas. I stället var de, liksom sina olycksbröder och -systrar i koncentrationslägret, snart utmärglade, utarbetade och hopträngda i dåligt ventilerade utrymmen där toaletter var en bristvara. 7 000 fångar tvingades dela på en öppen betongkonstruktion med en stång som fångarna kunde hålla sig i.¹²

På grund av de vidriga förhållandena dog fler av de sovjetiska krigsfångarna än vad tyskarna förväntat sig. De kunde inte bygga de baracker som skulle skydda dem, eftersom byggnadsmaterial saknades. 650 av de sovjetiska krigsfångarna valdes tillsammans med 200 andra olyckliga ut för ett experiment i början av september 1941. Vid detta tillfälle gasades för första gången fångar i Auschwitz ihjäl. För Höss stod det klart att detta var lösningen på hans problem. Döden hade skett utan blodvite och skulle därför skona hans manskap från den tunga psykologiska börda som massavrättningarna bakom fronten i Sovjetunionen hade resulterat i. Även Himmler övertygades om metodens ”fördelar” vid ett besök i Auschwitz i mitten av juli 1942. Vid tidpunkten för SS-ledarens besök

var lägret för de sovjetiska krigsfångarna stängt sedan drygt tre månader, och de 945 som överlevt hade överförts till Auschwitz-Birkenau. Strömmen av sovjetiska krigsfångar sinade i samma veva. När det stod klart att överraskningsanfallet mot Sovjetunionen inte resulterat i en snabb seger var alla resurser, inklusive krigsfångar, för viktiga för att slösas bort så som dittills skett i Auschwitz.¹³

Förintelselägre Auschwitz-Birkenau

Massmördandet av judar i Auschwitz-Birkenau påbörjades i början av 1942. Lägrets utformning var ännu inte fullbordad, utan verksamheten var i mångt och mycket ett provisorium. En ny ritning, där tonvikten lagts både vid högsta möjliga effektivitet i likvideringen och i utplåningen av spåren efter den, antogs i augusti 1942. SS-arkitekten Walter Dejaco ändrade ett källarutrymme. Ursprungligen var det avsett att användas som ett bårhus. Efter Dejacos ändringar fick det en dubbel funktion då det inrymde både ett rum för fångarnas avklädning och en gaskammare till vilken en tät dörr med ett titthål installerades. På marknivå planerade han ett krematorium med fem ugnar och tre dörrar samt en hiss i vilken kropparna från gaskammaren kunde placeras för transport till krematorienivån. Förutom gaskammare och krematorier återfanns i Auschwitz II verkstäder av olika slag, ett slakteri, en lagerbyggnad för SS-personalen samt lager för alla de föremål som konfiskerades när fångarna anlände. Eftersom överflödet av varor var så sällsynt för fångarna döpte de dessa förråd efter det land som de föreställde sig hade störst överflöd – Kanada.

Mellan mars och juni 1943 uppfördes fyra krematorier samt gaskammare i vilka cirka 800 personer rymdes åt gången. Det var i dessa gaskammare som Zyklon B fick ett nytt användningsområde i Auschwitz. I Birkenau var det inte fråga om att utnyttja det för desinficering utan för massavrättning, då de som utsattes för den kvävdes till döds. Det var endast i undantagsfall som äldre, barn och sjuka undgick att föras direkt från tågtransporten till gaskammaren. Även många andra fullt friska män och kvinnor tvingades vandra samma väg. Under vägen dit undvek vakterna att provocera de dödsdömda utan försökte snarare lugna dem med falsk information om vad som väntade. Till skillnad från dem som valdes ut i selektionen och från fångarna i koncentrationslägret fick de som gasades direkt inga nummer och registrerades inte.

Genom gasning dödades icke-judar, klassade som obotligt sjuka i enlighet med eutanasi direktiven, fram till april 1943 och judar fram till oktober 1944.

De som ansågs vara arbetsföra eller som besatt användbara yrkeskvaliteter valdes ut under den selektion som utfördes direkt efter tågtransporternas ankomst till Auschwitz-Birkenau. Bland dessa fanns också personer som alls inte var beredda att gå som får till slakt, utan som bedrev underjordiskt arbete och motståndsaktioner. Som en bedömare konstaterat var det inte svårt att bli motståndsmann eller -kvinna eftersom allting var förbjudet. Några lyckades även fly från Auschwitz. Det resulterade i tre rapporter, två författade av polacker och en nedtecknad av två slovakar. Informationen nådde bland annat de allierade. I brittisk radio förmedlades i juni 1944 uppgiften om att man visste att det bedrevs massmord i Birkenau och att de skyldiga skulle ställas inför rätta efter krigsslutet. Uppgifterna ledde dock aldrig fram till beslut om att bomba lägret eller järnvägslinjerna till det.¹⁴

Det var också i samband med urvalsprocessen som många av dem som tvingades tjänstgöra i *Sonderkommando* valdes ut. Deras uppgift var att raka håret av fångar, rensa gaskamrarna samt dra ut guldtender och bränna liken. Arbetet var fruktansvärt. En överlevare har beskrivit en konstant nedbrytningsprocess och dehumanisering, som kunde ta sig oväntade uttryck. Till exempel förmådde de inte direkt kasta liket efter en ung, vacker kvinna i krematorieugnen utan gömde det i flera dagar. Enligt Adolf Eichmanns order skulle medlemmarna i *Sonderkommando* avrättas efter varje större operation. I praktiken skedde det var sjunde månad, och de med särskilda kvalifikationer skonades. Några överlevde krigsslutet, men flera av dem förmådde inte under lång tid att berätta om sina upplevelser.¹⁵

Kapaciteten för att undanröja de avrättades kroppar var hög. I Auschwitz-Birkenau fanns fem krematorier där det minsta, enligt officiella uppgifter, hade en kapacitet om 340 kroppar om dygnet och de två största 1 440. Enligt överlevare från *Sonderkommando* var kapaciteten i praktiken mer än dubbelt så hög, med 5 000 brända kroppar per dygn i de två största och 3 000 i de två i mellanstorlek. Lägrets högsta "produktivitet" inföll under våren och sommaren 1944 i samband med att Ungerns judar sändes dit. En annan överlevande uttryckte förundran över att krematorierna inte gick sönder trots den hårda belastningen. Galghumoristiskt konstaterade han att "de där invecklade apparaterna är lyckligtvis pålit-

liga. Den tyska maskinindustrin, ja, vi vet ju ... Det är enastående produkter från välrenommerade firmor.”¹⁶

Flertalet dokument förstördes i försök att dölja verksamheten i Auschwitz och dess omfattning. Mot bakgrund av de handlingar som existerar, vittnesmål och andra uppgifter har forskare kommit fram till att åtminstone 1,3 miljoner anlände till Auschwitz olika läger under perioden 1940–45. Av dessa beräknas 1,1 miljoner ha avrättats. Det ska understrykas att båda sifferuppgifterna är minimala.¹⁷

Vidden av detta förintelsemaskineri är fortfarande svårt att förstå, även för den som på plats har beskådat omfattningen av Auschwitz-Birkenau. Lägermaskineriet var ur förövarnas perspektiv konstruerat för att uppnå maximal effektivitet. För de fångar som fick en kortare eller längre frist stod det också klart att samma lägermaskineri hotade att beröva dem deras sista spår av mänsklighet. Den italienske juden Primo Levi menade därför att det viktigaste var att bjuda motstånd och inte ge efter för den djuriskhet som präglade Auschwitz. Det var, fortsatte han, en plikt att överleva för att kunna framföra sitt vittnesmål till eftervärlden.¹⁸ Levi har sedan många år gått ur tiden, men hans slutsats är lika viktig i dag som någonsin tidigare. Vi måste fortsätta att berätta för kommande generationer om vad det var som utspelades i förintelsens huvudstad, hur det tilläts ske och diskutera hur arvet från Auschwitz ska föras vidare till kommande generationer.

Auschwitz – en efterkrigshistoria

En del i historieskrivningen om Auschwitz handlar om att inte likställa Oświęcim med Auschwitz. Den polska staden har en annan historia än den som är förknippad med förintelsen, även om den senare av lätt förståeliga skäl överskuggar den förra. Det är således betydelsefullt att se sambandet mellan historien före och under andra världskriget. Före 1939 kom turisterna gärna till den lilla staden för att se på slottet, kyrkorna, synagogan och det stora torget med anor från medeltiden. Motiv från dessa platser var fästa på en påfågels stjärtfjädrar på ett av de många färgglada vykorterna från det tidiga 1900-talet. I kortets övre kanter stod hälsningar på polska, ”Pozdrowienie z Oswieciami”, och på tyska, ”Gruss aus Oswiecim”. Måhända var även det faktum att Oświęcim var regionens centrum för vodka-, konjak- och annan spritproduktion en anledning till

besök. Det var dessutom enkelt att resa dit tack vare att staden låg längs järnvägen mellan Wien och Kraków. Andra järnvägslinjer från staden passerade storstäder som Breslau (nuvarande Wrocław), Berlin och Hamburg. Bland de nya vykortsmotiv som tillkom efter 1945 återfanns ett med rubriken "Modell över en krematoriesektion". På framsidan fanns en bild med en gipsmodell med människor som via en trappa slussas ner i underjorden, till en överfull gaskammare. Vykortsmotiven är numera inte lika makabra men det kommer fler turister till Oświęcim än någon gång tidigare i stadens historia, framför allt på grund av vad som hände där under 1940-talets första hälft.

Som den brittiske historikern Tim Cole har hävdar har "Auschwitz" blivit ett av de koncentrerade uttrycken, och behandlas inte sällan som synonymt med "Förintelsen". Han hävdar att det polska koncentrations- och förintelselägre i detta sammanhang ska förstås på ett liknande sätt som den historiska och (populär)kulturella betydelsen av "Graceland", vilket innebär att Elvis Presleys bostad har förvandlats till en konkret visualisering av hans liv och arv.¹⁹ Denna process var inte utan utmaningar och varade i flera decennier. Till att börja med stod Auschwitz i skuggan av Nürnbergrättegångarna (1945–46). Att ställa nazistiska förbrytare inför rätta och straffa dem för deras brott var ett sätt att både återge hoppet om framtiden och att hjälpa Tyskland anno "är noll" att "föda en ny nation", eller rättare sagt två sedan den ena blev demokratisk och den andra socialistisk. Den franske historikern François Hartog kopplar uppmärksammandet av Auschwitz under efterkrigstiden till kalla kriget och hotet om ett kärnvapenkrig. Resultatet blev ett perspektivskifte under 1970-talet när "Auschwitz tid överträffar Nürnbergtid".²⁰ Analysen av utvecklingen bör, som vi ska återkomma till, kompletteras med den process som sakta men säkert ledde till internationaliseringen av Auschwitz som en sammanfattning av förintelsen. Den kom till stånd trots ett efterkrig präglad av uppdelningen mellan ett kapitalistiskt väst och ett kommunistiskt öst, vilket bland annat resulterade i olika förståelser av förintelsen i allmänhet och Auschwitz historia i synnerhet, särskilt när det gällde att definiera de viktigaste offerkategorierna.²¹

Det rättsliga efterspelet till Auschwitz inleddes snart efter krigsslutet. Rudolf Höss överlämnades till de polska myndigheterna, dömdes till döden och avrättades i april 1947 genom hängning utanför krematoriet i det forna koncentrationslägre i Auschwitz. I Kraków inleddes i november och december samma år en rättegång mot ett drygt 40-tal SS-vakter

och -läkare som stod åtalade för brott begångna i Auschwitz. Av dessa dömdes drygt hälften till döden och 16 till livstids fängelse. I väst gick processen långsammare. Efter ett långt förberedelsearbete, där den israeliska rättegången mot Adolf Eichmann 1961 gav ny näring, inleddes den rättsliga processen 1963 i Frankfurt. Efter ett långsamt och omständligt förarbete inleddes rättegångarna mot de 22 anklagade i december 1963 och pågick till augusti 1965. Fem frikändes medan övriga dömdes till fängelsestraff av varierande längd.²²

Efter att den nyetablerade polska staten 1947 övertagit de tre olika lägren i Auschwitzkomplexet från de sovjetiska myndigheterna omvandlades de till ett statligt museum. Huvuduppgiften var att dokumentera och förmedla det fruktansvärda resultatet av nazisternas raspolitik. Auschwitz som museum blev emellertid redan från starten också ett av det kalla krigets många slagfält, samtidigt som det nationaliserades för att passa in i den polska historieskrivningen. I Auschwitz inrymdes under 1950-talet utställningar, evenemang och symboler med anti-amerikanska, anti-västtyska och, efter 1967, antisjonistiska budskap. De överskuggades emellertid av berättelser om det polska nationella martyrskapet. Koncentrationslägret förknippades i huvudsak med polska politiska fångar. Dessa hade ingalunda varit hjälplösa offer, utan motståndshjältar och martyrer som offrat sig för den polska nationens fortlevnad, deras katolska tro eller för en socialistisk framtid. Liksom i resten av det Sovjet-dominerade Östeuropa nämndes i Auschwitz de judiska offren endast i förbigående eller inte alls. Skälet var att de judar som gått under i förin-telsen indirekt konkurrerade med grundpelaren i en rådande grundberättelse om det stora fosterländska kriget. Enligt den var det den icke-judiska befolkningen, och framför allt de etniska ryssarna, i Sovjetunionen som lidit ojämeförligt mest.

På grund av att merparten av offren i Auschwitz-Birkenau varit judar röntes det forna förin-telselägre begränsad uppmärksamhet under kommunisttiden. Förutom de återkommande bilderna av järnvägsspåren som leder in genom den tornförsedda huvudporten var det då allt som oftast de häststall i vilka fångarna under vidriga omständigheter tvingats leva i som återgavs. Dessa blev snart efter krigsslutet ett stående inslag för att illustrera nazisternas hänsynslöshet gentemot lägerfångarna. De skilde sig dessutom radikalt från andra, välbyggda och under kriget uppförda baracker som i stället lyftes ut ur lägret och togs över av den polska armén. Auschwitz som museum blev således redan från starten ett av

kalla krigets många slagfält samtidigt som det nationaliserades för att passa in i den polska historieskrivningen.

År 1958 genomfördes en första tävling om ett monument i Auschwitz-Birkenau. En av dem som deltog var Joseph Beuys, en före detta strids-pilot i Luftwaffe som under efterkrigstiden bland annat blev känd som performancekonstnär, pedagog och mystiker. Hans förslag om två gigantiska, liggande betongportar som på lägerområdet skulle utgöra en väg. Vid dess slut skulle besökarna mötas av en gruvlampa.²³ Det ratades, och det skulle dröja till 1967 innan ett monument uppfördes i Auschwitz-Birkenau, men det monterades ner strax före invigningen. Den underförstådda slutsatsen var att den familj som gestaltades i monumentet var judisk, eftersom det bara var judiska barn som mördades i förintelse-lägrer. Den nazistiska rasideologin stipulerade att judarna som etnisk grupp skulle utplånas. Monumentet ersattes av en marmorsten med en triangel som symboliserade alla de som mördats i Auschwitz-Birkenau med särskild tonvikt vid de politiska fångarna. Dessutom tillkom ett storskaligt minnesmärke i anslutning till ruinerna av två av krematorierna.²⁴

I flera nationer i väst stod Auschwitz länge i skuggan av andra förintelse- och/eller koncentrationsläger. Auschwitz, ofta med visuell referens till porten till koncentrationslägrer och/eller järnvägsspåret som passerar ingången till förintelse-lägrer, har således varit synonymt med förintelsen som helhet. Detta är numera också fallet i Storbritannien, men under lång tid var kodordet eller patosformeln ”Belsen”, trots eller snarare tack vare att brittiska soldater och sjukvårdspersonal ställdes inför stora svårigheter och svåra val.²⁵ Det spelade ingen roll att Spanien var neutralt under andra världskriget. Omkring 7 500 spanjorer som hade stridit på den republikanska, förlorande sidan i inbördeskriget skickades till koncentrationslägrer Mauthausen i nuvarande Österrike. Förhållandena där var fruktansvärda, och 5 000 av spanjorerna dog eller mördades där. Under de decennier då Franco styrde Spanien var denna historia dold men har på senare år blivit framträdande, vilket har gett Mauthausen en speciell plats i den spanska förståelsen av förintelsen.²⁶ Spanien var på intet sätt ett undantag. Som i så många andra länder var förintelsens historia under lång tid marginaliserad i Nederländerna, men när den gjorde det var det ofta i samband med transitlägrer Westerbork som bland andra liknande läger fick en viktig roll i den holländska historien om det nazistiska folkmordet. Transitlägren i landet fick under lång tid betydligt mycket mer uppmärksamhet åt förintelse- och koncentrations-

läger utanför Nederländerna. Bland de sällan omtalade lägren märktes Theresienstadt, dit nästan 5 000 nederländska judar deporterades, och Auschwitz-Birkenau, dit endast 854 av mer än 57 500 holländska judar återvände från.²⁷

Även i Sverige, som ju stod utanför kalla krigets polariserade motsättningar, var Auschwitz uppe till diskussion, men ofta mot bakgrund av just kampen mellan kapitalism och kommunism. Till exempel var många av efterkrigstidens progressiva författare, varav många skrev resereportage från Afrika och Asien, snara till att dra linjer mellan andra världskrigets folkmördare och koloniala plågoandar. När författaren Göran Palm 1966 tog sig an att skriva om "Lidandets platser" i essäsamlingen *En orättvis betraktelse* konstaterade han att Bergen-Belsen, Buchenwald, Auschwitz och Treblinka var bland de platser som vi inte skulle glömma. Risker var dock påtagliga, fortsatte han, att manifestationer för att påminna oss blev tomma eftersom vi, det vill säga vita västerlänningar, var obenägna att betrakta oss som förknippade med skulden bakom de brott som begåtts på dessa platser. "Självkritiken mister sin udd" klagade han, med hänvisningen till ett stort antal andra mindre kända platser där europeiska kolonialtrupper begått övergrepp.²⁸

Liknande tankegångar gjorde sig gällande bland andra europeiska intellektuella i det radikaliserade samhällsklimat som rådde i det sena 1960- och tidiga 1970-talet. Det pågående Vietnamkriget och protesterna däremot, bland annat framförda i den internationellt uppmärksammade Russelltribunalen i Stockholm 1967, riktade i hög grad uppmärksamheten mot missförhållanden i andra delar av världen. Regissören Alain Resnais och manusförfattaren Jean Cayrol antydde i dokumentärfilmen *Nuit et brouillard* (*Natt och dimma*, 1956), mot bakgrund av bilder från Auschwitz, att den pågående brutala franska krigsföringen i Algeriet påvisade att få lärdomar hade dragits från den fruktansvärda historia som bara hade ett drygt årtionde på nacken.²⁹ När en annan fransman, Jean-Paul Sartre, som varit Russelltribunalens ordförande, i början av 1970-talet lade ut texten om folkmord hade det som tyskarna och deras allierade genomfört 1941–45 däremot ingen framträdande roll. Förintelsen nämnde han bara som utgångspunkt för en jämförelse mellan Adolf Hitler och nutida amerikanska makthavare. Enligt den franske filosofen hade Adolf Hitler aldrig gjort någon hemlighet av att han strävade efter att utrota judarna. Utan att nämna Carl von Clausewitz princip om kriget som en fortsättning på politiken menade Sartre att den tyske diktatorn

”made genocide a political means and did not hide it”. Politikerna i Vita huset dolde däremot sina folkmordsintentioner i Vietnam och de var bara de senaste i raden av kolonisatörer, såväl i USA som i Europa, som varit villiga att begå folkmord mot människor med en annan hudfärg som stått i deras väg.³⁰ Hos Palm, Sartre och många andra hörde Auschwitz således till det förgångna och hade därför svårt att göra sig gällande mot de brott som begicks i deras samtid. De radikala intellektuellas svaga intresse kom dock att avlösas av en ny våg av intresse i kölvattnet av tv-serien *Holocaust (Förintelsen)*, som visades i västvärlden 1978–79. I den manifesterades den stora betydelse som Auschwitz haft under förintelsen, vilket bidrog till att en gång för alla cementera dess centrala plats i minnesbearbetning och historiekulturer.

Auschwitz efter kalla krigets slut

Viljan att tona ned respektive lyfta fram olika aspekter i Auschwitz har ingalunda försvunnit efter kalla krigets slut. Tvärtom. Inledningsvis underlättades arbetet av en förändring av Auschwitz-Birkenaus juridiska status vars genomförande underlättades av ett samförstånd, också mellan gamla kontrahenter.³¹ Att Auschwitz synes ha blivit en än mer central symbol i en rad olika politiska, ideologiska och kulturella sammanhang har med ojämna mellanrum aktualiserat och skärpt frågan om vem eller vilka som har rätt att göra anspråk på Auschwitz. I Tyskland har staden blivit en del av nationens historia, men på ett helt annat sätt än tidigare generationers tyskar drömde om. Att ifrågasätta förintelsen, vilket är straffbart, kallas vanligen ”Auschwitzlüge”. Och när tyska akademiker genomförde ett stort projekt som resulterade i tre volymer om tyska minnesplatser var Auschwitz given som en sådan.

Den alltjämt pågående och tidvis intensiva kampen om symboler är ingalunda unik för Auschwitz, även om dess centrala betydelse som förintelsesymbolen med stort F har bidragit till att debatter om att inrätta ett kloster eller bygga ett varuhus i koncentrationslägrets omedelbara närhet, för att ta några av de mest välkända exemplen, har fått stor uppmärksamhet både i och utanför Polen.

Sedan ett antal år tillbaka är Auschwitz en av de mest välbesökta platserna i Polen. Majoriteten av besökarna vandrar runt i det som var koncentrationslägret Auschwitz eller i det forna förintelselägret Auschwitz-Birkenau. Samtidigt som de många besökarna kan ses som en garanti för

att minnet ska leva vidare är massturismen inte bara en välsignelse. Hur ska man undvika trivialiserande inslag knutna till Auschwitz både som konkreta läger och som en sammanfattning av förintelsen som minne utan att de ter sig som uttryck av "Holocaust kitsch"? Och i vad mån är det de tusentals och åter tusentals människor vars liv släcktes där eller som överlevde men med själsliga ärr som får företräde bland de många berättelser som återges där? Redan under kalla kriget var Auschwitz, som vi konstaterat, ett ideologiskt slagfält. Sådana tendenser har ingalunda blivit färre i takt med att turistskarorna kommer dit i en strid ström.³²

De många besökarna kommer bland annat till Auschwitz eftersom den har blivit en plats med ett synnerligen starkt symbolvärde under efterkrigstiden. Den ökända skylten med dess ironiska devis *Arbeit macht frei* över ingången till koncentrationslägret Auschwitz och järnvägsporten i Auschwitz-Birkenau har varit – och är fortfarande – flitigt förekommande motiv. Den förra fick dessutom förnyad internationell uppmärksamhet när den stals, sågades sönder och återfanns i december 2009. Det är i ett sådant sammanhang som det likaledes stora politiska intresset bland nutida makthavare kan förstås. Föga förvånande har varningarna för upprepningar av vad som hände 1933–45 varit särskilt flitigt förekommande i anslutning till 27 januari. Intresset nådde en höjdpunkt 2005, då det var 60 år sedan sovjetiska trupper befriade Auschwitz. Bland de talare som samlades där förra året var det en som avvek från mönstret. Vladimir Putin var den ende som inte böjde sitt huvud för att uttrycka sorg över den judiska nationens lidande. I sitt tal intygade han att förintelsen framför allt drabbat judarna och avvek därmed från historieskrivningen om det stora fosterländska kriget. I andra avseenden anslöt han sig till den sovjetiska traditionen att nedprioritera förintelsen till förmån för en betoning av de stora lidanden som Röda armén drabbats av under sin framryckning, vilken var en förutsättning för att hejda förintelsen. Därtill underströk han, i enlighet med traditionell sovjetisk historieskrivning, de lidanden som det sovjetiska folket utsatts för. Att sistnämnda budskap med all sannolikhet låg honom varmast om hjärtat framgick av hans yttrande om att Auschwitzdagen bara var början på ett firande som skulle nå sin kulmen när det var dags att fira segern över Nazityskland på Röda torget.³³ Att segerdagen verkligen var årets stora högtid var ett budskap som han inskräpte i sitt högtidstal i Moskva på denna dag.

Även i anslutning till 80-årsminnet 2025 var intresset för hågkomsten i Auschwitz stort, om än inte i paritet med uppslutningen 2005. Under

den tid som har förflutit mellan de två minnesmanifestationerna har en annan fråga fått betydande uppmärksamhet. Det faktum att Auschwitz-Birkenau byggdes som ett provisorium och ligger i ett sankt område mellan två floder har börjat ta ut sin rätt. Betydande fukt- och sättnings-skador finns redan på bevakningstornen och i barackerna. Ett annat problem är hur alla de väskor, glasögon, kärl, skor och andra föremål som fångarna tvingades lämna ifrån sig och som nu är utställda i museet i koncentrationslägret ska konserveras. Även i dessa fall är problemen högst påtagliga. Och det är i detta sammanhang som dilemmat blir särskilt påtagligt. De flesta skriver under på att Auschwitz är en viktig symbol, främst som en påminnelse om de fruktansvärda brott som begicks där. Frågan kvarstår om vad vi är beredda att betala för att ha kvar denna symbol under överskådlig framtid, hur mycket det får kosta och hur den kommande historieskrivningen om denna plats kommer att utformas – och av vilka aktörer.

Noter

1. John Dower, *Cultures of War. Pearl Harbor, Hiroshima, 9–11, Iraq*, New York & London: W.W. Norton Press/The New Press 2010.
2. Nadja Zinsmeister, "Angriff von Putin? EU-Außenminister warnt von 'Pearl Harbor-Moment' für die NATO", *Merkur*, 21 februari 2024, <https://www.merkur.de/politik/angriff-russland-europa-litauen-aussenminister-landsbergis-warnung-pearl-harbor-moment-nato-92844648.html> (hämtad 12 mars 2025).
3. Jörn Rüsen, "Holocaust Memory and Identity Building: Metahistorical Considerations in the Case of (West) Germany", i Michael Roth & Charles Salas (eds.), *Disturbing Remains: Memory, History, and Crisis in the Twentieth Century*, Los Angeles: The Getty Research Institute 2001, s. 252–269; Jörn Rüsen, *Evidence and Meaning. A Theory of Historical Studies*, New York & Oxford: Berghahn Books 2019 (2013), s. 29–30.
4. Jörn Rüsen, "Historical Narration: Foundation, Types, Reason", *History and Theory*, December 1987, Vol. 26, No. 4, Beiheft 26: The Representation of Historical Events, s. 89.
5. Paul B. Jaskot, Anne Kelly Knowles & Chester Harvey, with Benjamin Perry Blackshear, "Visualizing the Archive. Building at Auschwitz as a Geographical Problem", i Anne Kelly Knowles, Tim Cole & Alberto Giordano (eds.), *Geographies of the Holocaust*, Bloomington, Indiana: Indiana University Press 2024, s. 160.
6. Där inget annat anges är historien om Auschwitz baserad på Debórah Dwork & Robert Jan van Pelt, *Auschwitz, 1270 to the Present*, New York & London: W.W. Norton & Company 1996; Sybille Steinbacher, *Auschwitz – A History*, New York:

Harper Perennial 2006 (2004); Laurenn Rees, *Auschwitz. Den slutgiltiga lösningen*, Stockholm: Prisma 2007 (2005) och Paul B. Jaskot, Anne Kelly Knowles & Chester Harvey, with Benjamin Perry Blackshear 2024, s. 159–191.

7. David Cesarani, *Eichmann – His Life and Crimes*, London: William Heinemann 2004, s. 52–65.

8. Se t.ex. Christopheher Browning, "Nazi Resettlement Policy and the Search for a Solution to the Jewish Question, 1939–1941", i Christian Leitz (ed.), *The Third Reich. The Essential Readings*, Malden et al: Blackwell Publishing 2006 (1999), s. 279–299.

9. Kiliar citerad efter Debórah Dwork & Robert Jan van Pelt 1996, s. 176.

10. Se t.ex. Wolfgang Wipperman, "'The Definitive Solution to the Gypsy Question': The Pan-European Genocide of the European Roma" och Martin Holler, "Deadly Odyssey: East Prussian Siunti in Białystok, Brest-Litovsk. And Auschwitz-Birkenau", båda i Alex J. Kay & David Stahel (eds.), *Mass Violence in Nazi-Occupied Europe*, Bloomington, Indiana: Indiana University Press 2018, s. 81–120.

11. Bland annat dokumenterat i den överlevande ungersk-judiske läkaren och rättsmedicinaren Miklós Nyiszlis vittnesmål från 1946, utgiven på svenska i det tidiga 2020-talet med titeln *Jag var Mengeles patolog. En läkares ögonvittnesskildring från Auschwitz*, Stockholm: Lind & Co 2022.

12. Om Auschwitz och I.G. Farben, se Peter Hayes, *Industry and Ideology: IG Farben in the Nazi Era*, Cambridge: Cambridge University Press 2001 (1987), s. 325–376. Om det nära samarbetet mellan SS och tyska industrialister, se Michael Allen, "The Puzzle of Nazi Modernism: Modern Technology and Ideological Consensus in an SS Factory at Auschwitz", *Technology and Culture*, Vol. 37, No. 3, 1996, s. 527–571.

13. För den stora variationen i hanteringen av sovjetiska krigsfångar i lägersystemet, se Reinhard Otto & Rolf Kelkler, "Soviet Prisoners of War in SS Concentration Camps: Current Knowledge and Research Desiderata", i Alex J. Kay & David Stahel (eds.), *Mass Violence in Nazi-Occupied Europe*, Bloomington, Indiana: Indiana University Press 2018, s. 123–146.

14. Se t.ex. Michael Fleming, *Auschwitz, the Allies and Censorship of the Holocaust*, Cambridge: Cambridge University Press 2014 och Jonathan Freedland, *Det första vittnet. Mannen som flydde från Auschwitz*, Stockholm: Volante Förlag 2023. För inlägg i den tidvis intensiva efterkrigsdebatten om det var rätt att inte bomba Auschwitz, se t.ex. David S. Wyman, *The Abandonment of the Jews*, New York: Pantheon Press 1984, Stuart Ardheim, "Could the Allies Have Bombed Auschwitz-Birkenau?", *Holocaust and Genocide Studies*, Vol. 11, No. 2, 1997, s. 121–170; Michael J. Neufeld & Michael Berenbaum (eds.), *The Bombing of Auschwitz: Should the Allies Have Attempted It?*, London: St Martin's Press 2000 och Alexander J. Groth, Rafael Medoff & Michael J. Cohen, "When Did They Know and What Could They Have Done? More on the Allies' Response to the Holocaust", *Israel Journal of Foreign Affairs*, Vol. 7, No. 1, 2012.

15. Se vidare i Nicholas Chare & Dominic Williams, *The Auschwitz Sonderkommando. Testimonies, Histories, Representations*, Cham: Palgrave Macmillan 2019.
16. József Debreczeni, *Kallt krematorium. Ögonvittnesskildring från Auschwitz*, Stockholm: Lind & Co 2024, s. 55.
17. Sifferuppgifterna är hämtade från Franciszek Piper, *Auschwitz: How Many Perished Jews, Poles, Gypsies*, Krakow: Poligrafia ITS 1992.
18. Primo Levi, *Is This a Man?*, New York: Touchstone 1996 (1947).
19. Tim Cole, *Selling the Holocaust: From Auschwitz to Schindler. How History is Bought, Packaged, and Sold*, New York & London: Routledge 1999, s. 98.
20. François Hartog, *Chronos: The West Confronts Time*, New York: Columbia University Press 2022 (2020), s. 183–190, citat s. 184, 189.
21. Se t.ex. Jonathan Huener, *Auschwitz, Poland, and the Politics of Commemoration, 1945–1979*, Athens: Ohio University Press 2003, särskilt s. 145–184, och Jeffrey Herf, *Divided Memory. Nazisternas förflutna i de två Tyskland*, Cambridge, Massachusetts & London, England: Harvard University Press 1997, s. 334–372.
22. Rebecca Elizabeth Wittmann, "The Wheels of Justice Turn Slowly: The Pretrial Investigations of the Frankfurt Auschwitz Trial 1963–65", *Central European History*, Vol. 35, No. 2, 2002, s. 345–378.
23. Christiane Lahausen, "Beuys gjorde museet till en plats för debatt", *Svenska Dagbladet*, 12 maj 2021.
24. James E. Young, *The Texture of Memory. Holocaust Memorials and Meaning*, New Haven & London: Yale University Press 1993, s. 128–154.
25. Tony Kushner, "The Memory of Belsen", i Jo Reilly, David Cesarani, Tony Kushner & Colin Richmond (eds.), *Belsen in History and Memory*, London & Portland, Oregon: Frank Cass Publishers 1997, s. 181–205; Ulf Zander, "To Rescue or be Rescued. The Liberation of Bergen-Belsen and the White Buses in British and Swedish Historical Cultures", i Klas-Göran Karlsson & Ulf Zander (eds.), *The Holocaust – Post-War Battlefields. Genocide as Historical Culture*, Malmö: Sekel Bokförlag 2006, s. 349–355. Se även Ben Shephard, *After Daybreak. The Liberation of Belsen, 1945*, London: Jonathan Cape 2005.
26. David Winegate Pike, *Spaniards in the Holocaust. Mauthausen, the horror on the Danube*, London & New York: Routledge 2000, s. xii–xvi, 293–312.
27. Jacob Boas, *Boulevard des Misères. The Story of the Transit Camp Westerbork*, Hamden, Connecticut: Archon Books 1985, s. 151–159; Anna Hájková, "'Poor devils' of the Camps: Dutch Jews in Theresienstadt, 1943–1945", *Yad Vashem Studies*, Vol. 43, No. 1, 2015, s. 77–82.
28. Göran Palm, *En orättvis betraktelse*, Stockholm: Bokförlaget PAN/Norstedts 1969 (1966), s. 121–125, citat s. 123.
29. Ulf Zander, "Den slingrande vägen från Auschwitz. Om Förintelsens bilder och de eventuella sambanden mellan då och nu", *Scandia*, Vol. 66, nr 2, 2000, s. 299.
30. Jean-Paul Sartre, "On Genocide", i Richard A. Falk, Gabriel Kolko & Robert Jay Lifton (eds.), *Crimes of War. A legal, political-documentary, and psychological inquiry*

into the responsibility of leaders, citizens, and soldiers for criminal acts in wars, New York: Vintage Books 1971, s. 534–549, citat s. 534. Om Russelltribunalen och Sartres roll i densamma, se Leyla Belle Drake, *Any Witness Competent to Testify. Witnessing Practices at the 1967 Russell Tribunal on American War Crimes in Vietnam*, Uppsala: Uppsala universitet 2024.

31. Pam R. Jenoff, "Managing Memory: The Legal Status of Auschwitz-Birkenau and Resolutions of Conflicts in the Post-Communist Era", *The Polish Review*, Vol. 46, No. 2, 2001, s. 131–153.

32. Se t.ex. Daniel P. Reynolds, *Postcards from Auschwitz. Holocaust Tourism and the Meanings of Remembrance*, New York: New York University Press 2018 och Olga Bubich, "Memory for Sale: Ethical Dilemmas and the Commodification of the Holocaust", *Baltic Worlds*, Vol. 18, No. 1, 2025, s. 16–20.

33. Vladimir Putin, "President Putin's speech at the Forum, 'Let My People Live!', Commemorating the Memory of the Victims of Auschwitz", www.cdi.org/russia/johnson/9039-3.cfm (hämtad 28 januari 2006).

Om detta må de berätta

FÖRINTELSENS ÖGONVITTNEN OCH (BERÄTTARGRUPPEN)
FÖRINTELSENS EFTERLEVANDE I MALMÖ

Barbro Posner

Författare till *Vi måste göra något!*
Om Förintelsens Ögonvittnen i Malmö

Vi befinner oss i Malmö och året är 1945. Hit anlände flera tusen judiska överlevande från koncentrationslägren, bland dem mina föräldrar Josef Gleitman och Lea Posner. Här började livet på nytt och man lärde sig att på något sätt leva med de så plågsamma minnena. De första åren umgicks de överlevande i stort sett bara med varandra. Det blev en mycket nära gemenskap, där alla hade haft liknande erfarenheter och förlorat alla eller merparten av sina familjemedlemmar. De överlevande var i ungefär samma ålder, helt enkelt eftersom nazisterna, enligt plan, hade mördat de allra flesta barn och äldre. Ungefär samtidigt gifte sig de överlevande sig och ungefär samtidigt satte de barn till världen. Och man blev som familj för varandra. Gradvis, åren efter kriget, trädde förintelseförnekarna fram, de som påstod, med viss variation, att Förintelsen inte hade ägt rum. Men som vi vet är Förintelsen är ett av historiens mest väldokumenterade brott, till största del dokumenterat av tyskarna själva. De judiska överlevande i Malmö som hade fått uppleva nazismen på sina bara kroppar, blev rasande över denna historieförfalskning och detta blev ett ständigt återkommande samtalsämne när man träffades.

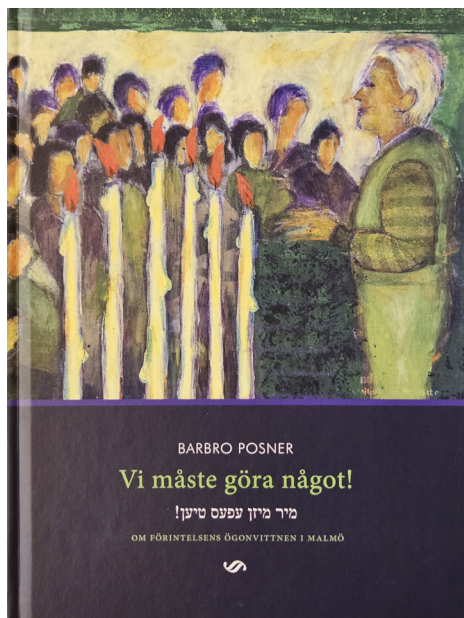
Så en dag i december 1991, ägde det rum ett möte på Judiska församlingen i Malmö. David Beitner, ordförande i Föreningen 1945 års Räddade Judar, sammankallade ytterligare tre personer. "Vi måste göra något", sa han på jiddisch, "*Mir misn epes tien!*" Min mamma var en av de fyra, därför vet jag precis hur det gick till. Man beslöt att bilda en grupp av

Förintelsens Ögonvittnen framför Malmö synagoga 2003. Bilden är tagen i samband med synagogans 100-årsjubileum. Från vänster till höger: Helena Zymler-Svantesson, Alice Wolfshörndl, Hanka Johansson, Walter Klebe, David Beitner, Stefan Zablocki, Walter Cohn (bakom), Judith Popinski, Abram Popinski, Felicja Rosenman, Marek Zyto, Harry Rubinstein, ordförande, Lea Gleitman. Fotograf: Merja Diaz.

överlevande som skulle besöka skolor och helt enkelt, rakt upp och ner, vittna om sina egna erfarenheter. Så skulle man motbevisa förnekarna. Man hade ytterligare ett mål; att försöka påverka att skolans historieböcker skulle innehålla mer om Förintelsen. Fram till och med 1980-talet stod det nämligen bara så lite som 10 till 20 rader om ämnet i skolböckerna.

Min mamma, Lea Gleitman, välsignat vare hennes minne, fick ett 99,5-årigt långt liv. Hon hann därmed berätta under avsevärd tid – i hela 29 år, från starten 1991 fram till Covidpandemin, var hon ute i skolor, kyrkor och bibliotek och berättade om sina erfarenheter från kriget, om gettot, tvångsarbetslägret, dödsmarschen och slutligen koncentrationslägret Bergen-Belsen. Och mamma berättade också för mig om varje skolbesök genom de 29 åren, hur det hade gått, hur eleverna hade reagerat. Så kanske var det så att jag hade det för nära för att själv tänka

Målning av Barbro Posner,
efter tidningsfoto.

tanken: Om detta ska jag skriva en bok. Det var nämligen en annan omdömesgill person som kom med idén. Men när jag väl hade fått förslaget tog det inte många dagar innan jag insåg att – självklart ska jag skriva denna bok, självklart ska de tjugo ögonvittnenas samlade gärning dokumenteras. Och efter 2,5 års arbete var manuset klart och boken publicerad.

Även om jag insåg vikten av att berätta om ögonvittnena, var jag under arbetets gång orolig för att det enbart skulle bli en torr reportagebok; först gjorde de det och sen gjorde de det och sen gjorde de det. Men medan jag skrev gjorde jag två upptäckter som medförde att jag kunde placera ögonvittnena både i ett historiskt och ett internationellt sammanhang och som gjorde skrivandet så lärorikt för mig själv. Jag kommer till de två upptäckterna lite längre fram.

Genomgående i boken är det, som titeln säger, fokus på de tjugotvå Förintelsens Ögonvittnen: Hanka, Jakob, Cela, Mascha, Judith, Abram, Lea, Alice, Regina, Stefan, Hanka, David, Felicja, Marek, Walter, Erwin,

Cesia, Rahela, Klara, Helena, Egon, Monika och Szaja, som var och en ges en kort presentation, och på deras samlade gärning som bestod i mycket mer än att informera i skolorna. De tog olika initiativ i kampen mot antisemitismen, de försökte påverka skolmyndigheterna till att historieböckerna skulle innehålla mer om Förintelsen, de deltog i temadagar mot antisemitism och rasism och de hjälpte elever med deras specialarbeten. Otaliga tidningsartiklar har skrivits om dem, de har fått priser och de har fått medaljer.

Tack vare ögonvittnenas rekorderlige ordförande Harry Rubinstein, pensionerad studierektor från Malmö Borgarskola, och hans efterträdare Ulla-Lena Cavling, finns gruppens alla handlingar inlämnade på Malmö stadsarkiv. Där, bland sju fullproppade arkivkartonger, har jag tillbringat många givande timmar och hittat dokument som belyser ögonvittnenas verksamhet. Bland mycket annat finns där kilovis med handskrivna tackbrev från mycket tagna elever efter att ha hört en överlevande berätta. Efter mobiltelefonernas intåg blev det istället selfies.

När jag började skriva boken fanns endast fyra av ögonvittnena kvar i livet, min mamma och ytterligare några, och med dem var det förstås viktigt att göra långa och ingående intervjuer. Därutöver finns det 35 barn – barn och barn – de är ju liksom jag i 70-årsåldern, spridda över världen, förutom i Malmö, Göteborg, Stockholm, bor en i London, en i Sydney och de allra flesta lever i Israel. Jag tyckte att det var intressant att ställa två frågor till samtliga av barnen: ”Hur mycket har din förälder berättat för dig om vad han eller hon tvingades genomleva under kriget” och ”Varför tror du att din förälder beslöt sig för att gå ut och berätta då när det blev aktuellt i början av 90-talet?”. Mig veterligen har ingen direkt forskat på just detta, hur mycket de överlevande har berättat för sina barn, även om många av oss har en uppfattning om hur vi tror att det var, nämligen generellt väldigt lite. Och svaren jag fick var personliga och talande. Jag var glad att de dessutom var varierade för alla är vi ju individer och jag vill inte medverka till att skapa stereotyper av ”barn till överlevande från Förintelsen”.

Det mest uppenbara skälet till att ögonvittnena började gå ut i skolorna var alltså de politiska historierevisionisterna (politiska kallas de eftersom de hade ett politiskt syfte med sitt förnekande), eller förintelseförnekarna som de kom att kallas. På åttiotalet förekom det särskilt tre stridbara debattörer i Sverige och Europa; David Irving, brittisk militärhistoriker, Robert Faurisson, fransk litteraturprofessor, och i Sverige

Ahmed Rami, avhoppad officer från marockanska armén. Rami dömdes 1989 till sex månaders fängelse för hets mot folkgrupp för det antijudiska innehåll han spred i sin närradiostation Radio Islam. Förutom förintelseförnekarna som orsak, motiverade min mamma sin insats med att hon tyckte att det helt enkelt var hennes skyldighet att gå ut och berätta eftersom hon hade överlevt. Och så tror jag att flera kände. Ögonvittnena var besjälade av sin uppgift, det blev ett kall och samtliga var aktiva tills bristen på ork, sjukdom eller döden satte stopp.

Jag ville undersöka omfattningen av kunskapen om Förintelsen i Sverige genom åren och kontaktade idéhistoriker Stéphane Bruchfeld. Enligt honom har utvecklingen gått i vågor. Efter andra världskriget var det några avgörande händelser som ökade kunskapen och medvetenheten. Eichmannrättegången 1961 medförde ökat intresse liksom dokumentärfilmen *Den blodiga tiden* 1960 av Erwin Leiser, om Hitlers väg till makten, som visades i många skolor. 1963 visades *Anne Frank* som skolteater i Stockholm och sågs av 30 000 skolelever varav 20 000 från utanför Stockholm. Många läste Zenia Larssons böcker i början av 1960-talet, om tillvaron i getto och koncentrationsläger. År 1979 visades den amerikanska TV-serien *Holocaust*, på svenska *Förintelsen*. Den sågs av halva Sveriges befolkning, följdes upp av en rad dokumentärer och debattprogram samma vecka. 1982 repriserades allt detta. Serien vann åtta Emmystatyetter. Trots att den var fiktion och att den kritiserades för flera historiska felaktigheter, bidrog TV-serien till att Förintelsen blev ett samtalsämne i mycket bredare folklager än tidigare och det mediala genomslaget blev mycket stort. Jag minns att mina föräldrar och deras vänner framhöll att den verkliga Förintelsen var mycket brutallare. 1985 hade Claude Lanzmanns nio timmar långa dokumentär *Shoah* (som betyder katastrof eller förintelse på hebreiska) premiär och fick ett mycket positivt mottagande. Den baseras på intervjuer med offer, motståndsmän, förövare och åskådare. Lanzmanns film var banbrytande med dessa intervjuer och anses vara en av de viktigaste dokumentärer som gjorts om Förintelsen. 1994 kom spelfilmen *Schindler's list* som också gjorde ett stort intryck. Och skolorna började arrangera studieresor till koncentrationslägren. Emellertid hade lärarna då ännu inget stöd i läroböckerna. 1996 genomförde Stéphane Bruchfeld undersökningen "Öga för öga, tand för tand..." *En granskning av svenska läromedel i historia, religion och samhällskunskap för högstadiet och gymnasiet om judendom, judisk historia och förintelsen, en granskning av svenska läromedel i historia, religion och samhällskunskap för hög-*

stadiet och gymnasiet om judendom, judisk historia och Förintelsen. Bruchfelds slutsatser blev att läromedlen uppvisade både förtjänster och brister. Samma år genomfördes en stor attitydundersökning bland cirka 8000 skolelever i åldern 12 till 19 år. En av frågorna löd: "Hur säker är du på att Förintelsen har ägt rum?" 66 procent av eleverna svarade ja men resultatet av undersökningen feltolkades i media. Sammantaget ledde detta till att dåvarande statsminister Göran Persson 1997 startade Levande historia, informationskampanjen om Förintelsen. Stéphane Bruchfeld och förintelsehistoriker Paul A. Levine fick uppdraget att skriva boken *Om detta må ni berätta* om Förintelsen. 1998 gavs boken ut och erbjöds 700 000 familjer som själva fick beställa den. Man räknade med 20 000 beställningar. Redan första veckan kom 160 000 beställningar och det växte över alla bräddar. Första året beställdes 800 000 exemplar. Boken har därefter delats ut gratis till landets alla skolor och översatts till arabiska, serbokroatiska, engelska, finska, persiska, spanska och turkiska.

År 1998 tog Göran Persson initiativ till bildandet av *IHRA, International Holocaust Remembrance Alliance* som stödjer forskning, utbildning och hågkomst kring Förintelsen. IHRA har idag 35 medlemsländer, de allra flesta europeiska. 1999 instiftade Sverige 27 januari som nationell minnesdag för Förintelsen. Myndigheten Forum för levande historia bildades 2003 med utgångspunkt i Förintelsen och andra brott mot mänskligheten. 2005 antog FN:s generalförsamling resolutionen att 27 januari ska vara Internationella minnesdagen för Förintelsen.

I detta sammanhang, att informera om Förintelsen, placerar jag de 20 Förintelsens Ögonvittnen i Malmö. De möttes av en stadigt ökande efterfrågan från starten 1991. Genom sina 29 aktiva år talade de inför närmare 300 000 ungdomar och vuxna i hela södra Sverige. Inser ni vad det innebär? Jo, att i decennier framöver kan hundratusentals människor säga: Jag har mött en överlevande från Förintelsen. Slutligen sammanfattar Stéphane Bruchfeld att medvetenheten om Förintelsen är betydligt högre idag än för trettio år sedan.

Jag nämnde tidigare att jag gjorde två upptäckter medan jag skrev boken. Vilka var de? Det var en dag för inte så länge sedan i Malmös vackra synagoga där jag har gått sedan barnsben och känner mig hemma. Jag satt på de hundrajugotvååriga träbänkarna och lyssnade på en predikan av Rabbin Moshe David HaCohen med temat: "Betydelsen av minnet inom judendomen." Rabbinen tog upp att när vi judar minns och berättar om våra förfäder och om dem som var här före oss, liksom att vi

minns och berättar om viktiga händelser i vårt folks historia, då skapar det vår gemensamma identitet, det påminner oss om vem vi är. Det kan vara t ex att när vi firar *Pesach*, vår påsk, och sitter tillsammans runt det festdukade bordet och berättar om uttåget ur Egypten eller att vi under helgen *Purim* minns när vi levde i Persien och kungens ståthållare Haman intrigerade för att utrota oss. Dessa är inga historiskt dokumenterade händelser utan snarare att betrakta som legender med visst historiskt stöd. Att minnas kan även gälla att vittna om Förintelsen. Och det kan gälla att hedra minnet av våra döda anhöriga och att berätta om dem. Och att vi av tradition hos central- och östeuropeiska judar namnger våra barn efter någon nära anhörig som inte längre finns i livet. Själv har jag fått namn efter min pappas mamma och min syster har fått namn efter min mammas mamma.

Tillbaka till bänken i synagogan den där dagen. När jag satt och lyssnade på Rabbin HaCohen då drabbade hans ord mig som ett slag och jag insåg: Det är ju *det* som ögonvittnena höll på med, att värda minnet av sina närmaste och att påminna världen om nazisternas barbari – och – det är ju också det som *jag* håller på med genom arbetet med boken, att minnas ögonvittnena för deras gärning. Jag kände en djup tillfredsställelse och en solid förankring i mitt judiska arv.

En intressant och gripande tradition med anknytning till minnet är Jizkorböcker. Ordet *jizkor* betyder på hebreiska: du ska minnas. Jizkorböckerna förknippas till stor del med Förintelsen eftersom, som i så många andra sammanhang, Förintelsen i sin monstruösa ondska överskuggar allt, men de här böckerna började skrivas långt tidigare. Vad är då en Jizkorbok? Efter Förintelsen samlades grupper av överlevande judar som kom från samma platser i det gamla landet. Det skedde huvudsakligen på orter där det lever många judar, i USA, och i Israel. I USA skrevs böckerna på jiddisch men i Israel började de skrivas på hebreiska, landets språk. De som kom från en viss stad i till exempel Polen eller Ungern satte sig ner tillsammans och helt enkelt beskrev det liv de hade levt före kriget och nämnde de familjemedlemmar de hade förlorat. De här Jizkorböckerna var väldigt personliga och kunde se mycket olika ut sinsemellan, förutom berättelser kunde de innehålla teckningar, en karta, foton eller något annat och de kom ut i små upplagor. Det finns Jizkorböcker från redan så tidigt som efter Korstågen som ägde rum mellan 1096 och slutet av 1200-talet. Tågen utgick från Europa till Mellanöstern med avsikt att "befria" Jerusalem. Längs vägen mördade dessa så kallade

riddare 10 000-tals judar. Detta massmördande har judar vittnat om i Jizkorböcker.

Nu till min andra upptäckt. Under arbetet med boken kom jag i kontakt med rapporten *Vittnesmål från Förintelsen och de överlevandes berättelser* av professor i historia Malin Thor Thureby och kulturvetaren Kristin Wagrell, båda verksamma vid Malmö universitet. Genom den här rapporten fick jag kännedom om att judiska överlevande från lägren aktivt drev kunskapen om och arbetade för att bevara minnet av Förintelsen och nazisternas brott. Ja, vittnesmål samlades faktiskt in redan medan Förintelsen pågick. Rapportförfattarna ger exempel på flera omfattande vittnesarkiv i mer än tjugotalet länder, innehållande tiotusentals vittnesmål. Och vad som är viktigt att framhålla är att det var de överlevande själva som tog initiativ, som organiserade, som intervjuade – och som vittnade. *De var inte längre offer*. Och med dessa vittnesarkiv ser jag klara paralleller till Förintelsens Ögonvittnen i Malmö. Även de insåg vikten av att vittna och inte bara insåg, utan skred också till verket. Och likaså var det viktigt för dem att dokumentera. Boken *Förintelsens Ögonvittnen*, med vars och ens berättelse, gavs ut 2005 och en andra upplaga 2014.

Det är en förklaring till titeln på min bok: *Vi måste göra något* – och samma sak på jiddisch, det språk som majoriteten av ögonvittnena talade: *Mir misn epes tien*, med hebreiska alfabetet, precis som det ska vara. Med valet av titel ville jag framhålla ögonvittnenas handlingskraft – och att *de inte längre var offer* – precis det som Thor Tureby och Wagrell påpekade med de olika vittnesarkiven i sin rapport.

Jag vill framhålla en sak. För samtliga av ögonvittnena var det svårt att sitta där framför främmande människor och berätta om dessa smärtsamma, förnedrande upplevelser. Många grät och fick samla sig för att sedan fortsätta. Det var plågsamt att minnas. Och så fortsatte det genom alla år. Det får mig att tänka på boken *Är detta en människa* av den italiensk-judiske författaren Primo Levi. I boken, som för övrigt anses vara en av de starkaste om Förintelsen, beskriver och analyserar Levi sin tid som fånge i Auschwitz. Eftersom han var kemist till yrket fick han arbeta på laboratoriet där man tillverkade syntetiskt gummi, en viktig produkt för krigsföringen. Levi beskriver en situation i lägret där det blev så tydligt för honom att, som han ungefär uttryckte det: ”Det är nazisterna som uppför sig illa, bortom all beskrivning – men det är vi fångar som skäms.” Och det är ju universellt att den som blivit våldtagen, bestulen, lurad eller slagen skäms och ogärna vill berätta om det. Men

Förintelsens Ögonvittnen i Malmö satt rakryggade inför främmande människor och redogjorde, år efter år, för den förnedring de blev utsatta för och hur de blev fräntagna sin värdighet och mänsklighet. Det inger respekt och beundran.

Idag finns inga av Malmöns ögonvittnen kvar i livet. Berättargruppen Förintelsens efterlevande har tagit över stafettpippen. Vi är en grupp på nio personer i andragenerationen, i 60–70-årsåldern, som fortsätter att berätta våra anhörigas historia som vi, sinsemellan, har fått höra olika mycket av. En av oss tillhör faktiskt förstagenerationen eftersom hon fick uppleva Kristallnatten i Tyskland som tvååring. Några av oss har till exempel kompletterat med intervjuer som gjorts med den anhörige i en tidning eller för vittnesarkivet Steven Spielbergs *Shoah Foundation*. I berättargruppen är vi medvetna om att vi inte är lika intressanta som de överlevande. Vi måste därmed anstränga oss mer. Men vi *blir* berörda när vi berättar och kan ofta inte hålla tårarna tillbaka. Det handlar ju om våra egna familjer. Detta bör ge ett budskap till dem som lyssnar. För att bli så relevanta som möjligt har vi lyssnat på varandras berättelser och gett konstruktiv kritik. Vi har haft hjälp av en medietränare. Och vi har haft seminarium med motsvarande berättargrupper som finns i Stockholm och Göteborg. Samtidigt vill i alla fall inte jag använda mig för mycket av berättarknep. Jag har ju en hel, detaljerad, sammanhängande och kronologisk berättelse från min mamma, och som är ett skolexempel på nazisternas plan för Europas elva miljoner judar. Och den berättelsen, som jag berättar precis så som min mor själv berättade, den känner jag plikt att förmedla vidare och vill undvika att ändra i.

Det finns flera exempel i min bok på de reaktioner som ögonvittnena mötte. Eleverna kom ofta fram efter en föreläsning och kramade om berättaren. Ibland kom de fram och bara stod där, för att vara nära vittnet. De kunde sitta kvar i klassrummet och ville helt enkelt inte gå därifrån, de ville höra mer. De handskrivna, innerliga tackbrev, som jag nämnde tidigare, var *ett* exempel. Och, följande har jag hört från fler än min mamma; det hände att elever kom fram och bara smekte den överlevande över handen, som för att vara riktigt nära, eller för att vilja röra vid någon som hade genomlevt nazismen eller kanske bara för att visa deltagande. Och lärare kunde säga: De här eleverna brukar aldrig sitta så tysta och stilla som nu. Ja, ögonvittnena var så nära helighet som en människa kan komma. Dessutom kunde djup vänskap uppstå mellan läraren och ögonvittnet som ofta återkom till samma skola och lärare.

Jag avslutar genom att ta er tillbaka ett ögonblick till förintelselägren och massgravarna. De människor som visste att de gick mot döden, vet ni vad de gjorde? De vände sig mot sina kamrater och ropade: "Glöm oss inte! Berätta för världen om oss!" Och det var just det som Förintelsens Ögonvittnen gjorde när de gick i skolorna. Samtliga medlemmar i Förintelsens Ögonvittnen i Malmö, välsignat vare deras minne, kunde med gott samvete säga till sina mördade familjemedlemmar: "Vi har inte glömt er." Och med denna bok kan jag säga till Förintelsens Ögonvittnen: "Vi har inte glömt er." Tack.

Perspektiv på periferin

DE ÖVERLEVANDE OCH DEN JUDISKA ERFARENHETEN
I NORDISK FÖRINTELSEHISTORIOGRAFI

Malin Thor Tureby

Professor i historia vid Malmö universitet

[...] if indeed History has failed survivors and their memory, how the discipline needs to change or adapt in order to right this failure? And failure it must be – for if History is incapable of producing narratives of the Holocaust that are meaningful to its victims and which help us understand their experiences then, to put it bluntly, what use is History?

Tom Lawson, *Debates on the Holocaust*

Introduktion:

Norden – i Förintelsens periferi

Historieskrivning kännetecknas ofta av en uppdelning mellan centrum och periferi, där vissa berättelser, platser och aktörer framträder tydligare, medan andra marginaliseras eller förblir osynliga.¹ Michel-Rolph Trouillot menar till exempel att all historia formas av maktstrukturer och de som har makten att berätta den. Trouillot identifierar flera olika sätt på vilka delar eller versioner av det förflutna kan tystas eller glömmas bort: när källor och arkiv skapas blir inte alla händelser eller aktörer dokumenterade; när berättelser skapas väljer forskare att lyfta fram vissa händelser och perspektiv framför andra, vilket leder till att alternativa berättelser utelämnas. Därmed skapas etablerade narrativ där enbart vissa händelser, perspektiv och aktörer blir en del av den allmänt accepterade historien, medan andra ignoreras eller förpassas till periferin. De skapade och reproducerade tystnaderna leder till en asymmetri i hur historiska händelser och aktörer förstås och representeras i historieskrivningen.² Samtidigt

har kritiska perspektiv inom historieforskningen lyft fram vikten av att studera periferier, både geografiska och epistemologiska, för att nyansera och problematisera etablerade tolkningar och därmed bidra med alternativa berättelser som kan leda till en mer mångfacetterad förståelse av det förflutna.³

I föreliggande text diskuteras vad som har definierats och uppfattats som centrum respektive periferi inom nordisk, och i synnerhet svensk, Förintelseforskning. Begreppet periferi betyder bokstavligen ”ytterkant” eller ”utkant” och används vanligen för att beskriva något som är avlägset eller mindre centralt – inte enbart i geografisk bemärkelse, utan även i bildlig mening. I motsats till centrum, som symboliserar det centrala, viktiga eller maktfokuserade, används periferi för att framhäva avstånd, en position utanför det huvudsakliga händelseförloppet eller något som är mindre betydelsefullt. Inom Förintelsehistoriografin är diskussionen om centrum och periferi ständigt närvarande. Flera forskare har till exempel på senare tid framhållit att en integrering av Latinamerikas länder i Förintelseforskningen inte enbart bidrar till att bredda och fördjupa förståelsen av Förintelsens geografiska räckvidd och transnationella konsekvenser bortom det europeiska sammanhanget, utan även synliggör erfarenheterna och rösterna från de judiska flyktingar och överlevande som fann en fristad i regionen.⁴

I nordisk Förintelsehistoriegrafi används ”periferi” ibland för att beskriva att Förintelsen geografiskt hände någon annanstans än i Norden. Med detta framhålls att mordandet inte genomfördes på de nordiska ländernas jord utan att Förintelsen ägde rum i en annan del av Europa. Likväl deporterades och mördades 49 procent av Norges judiska befolkning, vilket kan jämföras med Frankrike (26 procent), Bulgarien (22 procent) eller Italien (20 procent).⁵ Majoriteten av de danska judarna lyckades fly till Sverige, men några omkom under flykten och de som inte lyckades fly deporterades av nazisterna till Theresienstadt. Från Finland deporterades åtta judar, varav enbart en överlevde. Från Sverige och Island deporterades inte några judar, men Sverige avvisade judiska flyktingar som senare deporterades från andra länder och orter i Europa till arbets- eller dödslägren. De nordiska ländernas Förintelsehistorier är således tätt sammanlänkande med varandra och med skeendena och utvecklingen i Europa. Mordmaskineriet – dödslägren och arbetslägren var geografiskt placerade i centrala Europa – men offren från periferin deporterades till och mördades där. Norge och Danmark förlorade stora

delar av sin judiska befolkning. Av de norska judarna som deporterades överlevde enbart ett trettiotal. Majoriteten av de danska och norska judarna som flydde till Sverige återvände efter kriget. Hur vi tänker på, skriver om och talar om centrum och periferi handlar således om från vems perspektiv vi talar. För de offer som deporterades till nazisternas dödsläger var inte händelseutvecklingen perifer, i betydelsen mindre viktig, utan central och väldigt avgörande. Forskningen om Förintelsen på Island är mycket mer begränsad än i övriga Norden men uppvisar liknande fokus på frågor om flyktingpolitik, antisemitism och minneskultur. Guðmundur Hálfðanarson har visat hur Islands erfarenheter av kriget – som neutralt land under allierad ockupation – har blivit en del av en nationell berättelse som framhäver självständighet och utveckling snarare än krig och lidande. Detta gör Island till ett exempel på hur geografisk och historisk periferi kan forma ett lands förhållande till Förintelsens historiografi.⁶ Senare års forskning har även ifrågasatt det perifera perspektivet och synliggjort den nordiska ländernas komplexa roll. Oula Silvennoinen har till exempel argumenterat för Finlands delaktighet i Förintelsen trots landet perifera geopolitiska position. Han menar att Finland, trots att landet inte var en central aktör i Förintelsen, ändå bidrog till Förintelsen av Europas judar, på grund av att finländska politiker och myndigheter medvetet fattade beslut som påverkade judiska liv.⁷

Frånvaron av judiska erfarenheter och perspektiv i historieskrivningen

Ett gemensamt drag för de nordiska länderna är även att historieskrivningen länge inte fäste avseende vid de förföljdas, offrens eller judiska perspektiv på Förintelsen. Judiska perspektiv var länge perifera – och ibland inte ens det, utan helt frånvarande. Förintelseforskningen i Norden har under lång tid i huvudsak präglats av ett fokus på det nationella perspektivet – det vill säga det svenska, danska, norska, finländska och isländska agerandet och erfarenheten. Centrala teman har varit staternas och majoritetsbefolkningarnas reaktioner, administrativa och byråkratiska förhållningssätt till händelseutvecklingen, samt den politiska kontexten under andra världskriget. Forskningsintresset har särskilt riktats mot frågor som rör neutralitet eller ockupation, olika former av lokal medverkan eller motstånd, räddningsaktioner, mottagandet av flyktingar

samt de moraliska dilemman som uppstod i krigets skugga. Även statliga och majoritetssamhällets minnespraktiker efter kriget har utgjort återkommande forskningsområden.⁸ Inom denna typ av forskning kom de överlevandes erfarenheter och judiska perspektiv att inta en perifer position.

När det stora forskningsprojektet Sverige under andra världskriget (SUAV) systematiskt undersökte olika aspekter av Sveriges politik, samhälle och ekonomi under krigsåren 1939–1945 genomfördes till exempel inte någon studie om flyktingarna som kommit till Sverige eller någon studie med ett judiskt perspektiv.⁹ *World Jewish Congress* (WJC) erbjöd SUAV de tidiga vittnesmål som samlats in i Sverige av dess historiska kommission direkt efter kriget och Förintelsen med en förhoppning om att någon av forskarna eller doktoranderna skulle kunna göra en studie eller kanske till och med skriva en doktorsavhandling med utgångspunkt i materialet. Projektledaren för SUAV tackade nej till materialet, med motiveringen att projektet skulle handla om Sverige och inte om judarna, om det svenska perspektivet och inte det judiska perspektivet. I ett sådant projekt blev det judiska perspektivet inte enbart perifert, utan även bortvalt.¹⁰

Avsaknaden av ett flyktingcentrerat perspektiv är emellertid inte begränsad till Förintelseforskningen, utan återkommer även inom migrations- och flyktingstudier. Under lång tid behandlades flyktingars och migranternas erfarenheter främst som en sekundär aspekt, snarare än som en central utgångspunkt för forskningen. Konsekvensen blev att flyktingar och migranternas fick en perifer roll i historieskrivningen.¹¹ Historiografiska traditioner växte fram i de nordiska länderna under 1800-talet i nära samband med nationsbyggandeprocesserna. Dessa traditioner följde i hög grad det bredare europeiska mönstret, som i stor utsträckning utelämnade historier om migration och i synnerhet om flyktingar eller invandrare. Före andra världskriget – och faktiskt till största delen före slutet av 1980-talet – skrevs de invandrade i stort sett inte in i de nationella historiografiernas huvudfåra.¹²

Det var dock inte enbart de nordiska historiografiska traditionerna som bidrog till att judiska perspektiv negligerades i historieskrivningen om Förintelsen. Den brittiska Förintelsehistorikern Zoë Waxman påtalar att det inte var förrän i slutet av 1950-talet som engelsktalande historiker använde ordet "Holocaust" för att beskriva nazisternas försök att utplåna Europas judiska befolkning. Först då började engelskspråkiga

författare och historiker att argumentera för att de som hade hänt judarna under andra världskriget behövde förstås som en separat historisk händelse. Waxman påpekar emellertid att även om journalister och forskare började intressera sig för judarnas öde under andra världskriget, begränsades deras fokus till vissa utvalda aspekter. Deras intresse gällde främst vad som hade inträffat och hur det hade skett, medan de i betydligt mindre utsträckning uppmärksammade erfarenheten av att genomleva och överleva Förintelsen.¹³ Den judiska erfarenheten förblev perifer.

Zoë Waxman framhåller ytterligare en viktig aspekt när hon diskuterar hur de överlevande representerats i Förintelsehistoriografin. I denna diskussion understryker hon att Förintelsen inte är en enhetlig händelse, utan många olika händelser. Förintelsen bör därför förstås som en mångfald av skilda och sammanlänkade skeenden och erfarenheter. Dilemmat är dock att den överlevande endast kan förmedla ett individuellt vittnesmål, medan rollen som vittne – och begreppet "Förintelsen" – samtidigt förutsätter att denne representerar även Förintelsen som helhet och de sex miljoner som inte överlevde. Det är inte heller möjligt att sammanföra överlevandes vittnesmål till en uniform eller sammanhållen berättelse om Förintelsen, eftersom det inte existerar någon homogen erfarenhet. Många överlevande genomgick varken koncentrations- eller arbetsläger, utan överlevde gömda eller genom att fly österut till Sovjetunionen.¹⁴ I en nordisk kontext kom flera av de överlevande inte sommaren 1945 utan under den antisemitiska kampanjen i Polen 1968–1972. De hade överlevt Förintelsen genom att fly österut, återvände till Polen, men tvingades att fly ännu en gång i slutet av 1960-talet. Väldigt få av dem kom till Norge, men desto fler kom till Danmark och Sverige som upprättade speciella flyktingkvoter för dem. I nordisk och specifikt svensk historiografi har de därför främst blivit omskrivna och ihågkomna som migranter och inte som överlevande från Förintelsen.¹⁵ Detsamma gäller de barn och ungdomar som fick möjlighet att fly från Nazityskland eller det naziöckuperade Europa genom exempelvis *Kindertransport* eller speciella kvoter för barn och ungdomar. Dessa barns och ungdomars erfarenheter förblev under lång tid perifera och kom sällan att uppmärksammas eller förstås som en integrerad del av Förintelsen. I den mån som barnen och ungdomarna har uppmärksammats så har de främst beskrivits som flyktingar och som Tony Kushner har påtalat i en brittisk kontext så är det främst och särskilt den hjälp de erhöll – som har uppmärksammats

och erkänts, i synnerhet i relation till dem som undkom nazismen.¹⁶ För att tala med Trouillot: när historien om de nordiska ländernas relation till Förintelsen har skrivits, har vissa händelser, grupper och perspektiv givits företräde framför andra. Detta har resulterat i att alternativa berättelser uteslutits eller marginaliserats. På så vis har det etablerats dominerande narrativ där endast vissa erfarenheter, aktörer och tolkningar har fått genomslag i historieskrivningen. I detta sammanhang har både den geografiska och den meningsbärande periferin samverkat till att judiska perspektiv, liksom de överlevandes erfarenheter, förbisetts.

De överlevandes vittnesmål och historieskrivningen

Den brittiske historikern Tony Kushner har påtalat att det finns över 100 000 judiska vittnesmål – i skriftlig, muntlig och audiovisuell form – vilket kanske utgör det största materialet som någonsin samlats in om ett enskilt historiskt ämne. Trots att enorma resurser och ansträngningar har lagts på att bevara överlevandes vittnesmål och minnen, har betydligt mindre tid och eftertanke ägnats åt hur detta material faktiskt ska användas. Med utgångspunkt i en brittisk kontext argumenterar Kushner för att efterkrigstidens samhällsvetenskap och historievetenskap i högre grad intresserade sig för att samla in och sprida hårda kvantitativa data och förment objektiva fakta, än för att dokumentera och forska om subjektiva livsberättelser. Detta ledde, enligt honom, till ett förhållningssätt inom den historiska forskningen som var – i bästa fall – nedlåtande och – i värsta fall – fientligt gentemot överlevande.¹⁷

Den amerikanska litteraturvetaren Lawrence Langer framhåller att den traditionella uppdelningen av Förintelsens historia i två separata narrativ – förövarnas respektive offrens – har bidragit till att offrens erfarenheter har marginaliserats, medan förövarna har fått en oproportionerligt stor plats i historieskrivningen. Enligt Langer beror denna obalans i första hand på att Naziregimen efterlämnade omfattande traditionella officiella arkivdokument, vilket har styrt den historiska forskningen mot ett större fokus på förövarnas perspektiv. Langers slutsats är att historieskrivningen svikit Förintelsens offer och de överlevande. De glömdes antingen bort i forskning som enbart fokuserade på förövarna; eller ännu värre, marginaliserades de i en historieskrivning som försökte anpassa de överlevandes vittnesmål till efterkrigstidens domine-

rande narrativ. I en sådan historiografi reducerades offren till att framstå antingen som martyrer eller hjältar.¹⁸

Langer menar således att de överlevandes vittnesmål endast i begränsad utsträckning har använts i historieskrivningen om Förintelsen, och då huvudsakligen när de har kunnat inordnas i det redan existerande narrativet som främst har skrivits med förövarnas dokument som källmaterial. Det finns historiker som har försökt att skriva Förintelsens historia med utgångspunkt i de förföljdas, mördades och överlevandes perspektiv. Det är dock tveksamt i vilken utsträckning sådana framställningar verkligen ger röst åt och tar sin utgångspunkt i judarnas egna berättelser och perspektiv. Den brittiske historikern Tom Lawson tar som exempel Martin Gilberts *The Holocaust: The Jewish Tragedy* (1985), ett verk som medvetet fokuserar på den judiska erfarenheten och söker använda sig av vittnesmål – både från överlevande och från dem som inte överlevde. I likhet med Dan Stone, en annan brittisk Förintelsehistoriker som Lawson refererar till, menar han att Gilberts försök att skapa en enhetlig berättelse om Förintelsen är problematiskt. En sådan framställning skapar en föreställning om en sammanhängande och målmedveten struktur i skeendet, vilken i realiteten är en konstruktion skapad av historikern själv. Berättelsen styrs fortfarande av förövarnas kronologi, inte av de förföljdas.¹⁹

Även om den akademiska forskningen och historieskrivningen således främst har ägnat sig åt förövarnas perspektiv i en internationell kontext och majoritetsbefolkningens eller staternas perspektiv i en nordisk kontext, så har det judiska perspektivet och erfarenheten varit centralt i det minnesarbete och den kunskapsproduktion som de överlevande själva har genomfört i Sverige, Norden och på andra platser där de bosatte sig efter kriget.²⁰ På senare år har ett växande antal forskare intresserat sig för de förföljdas och de överlevandes roll i den tidiga dokumentationen och historieskrivningen om Förintelsen samtidigt som man har försökt förklara varför den forskning som inleddes under och omedelbart efter Förintelsen, ofta med de överlevandes medverkan, senare har kommit att förbises. Laura Jockusch argumenterar för att den tidiga dokumentationen och forskningen om Förintelsen, som initierades av de förföljda och överlevande själva, måste förstås i relation till den judiska historiografins förkrigstida traditioner. Hon menar att de judiska historiska kommissionerna, som under och omedelbart efter Förintelsen samlade in vittnesmål och annan dokumentation i Europa, medvetet byggde vidare

på och utvecklade dessa tidigare historiografiska praktiker. Flera av dessa kommissioner leddes även av historiker som såg sig själva som arvtagare till den ”östeuropeiska skolan för judisk historiografi” eller till *Yidisher Vissnshaftlekher Institut* (YIVO). Det sistnämnda institutet grundades 1925 i Polen, men flyttade sitt högkvarter till New York 1940 på grund av krigsutvecklingen.²¹ YIVO studerade det judiska samhället i dåtid och samtid med hjälp av samhällsvetenskapligt inriktade metoder såsom intervjuer, enkäter och självbiografiska essäer. Med stöd från icke-professionella *zamlers* (insamlare) odlade YIVO en idé om att forskningen inte enbart skulle handla om folket utan även att den skulle göras av folket, för folket.²²

De historiska kommissionerna i Europa hämtade även inspiration från tidigare judiska dokumentationsinitiativ, om återkommande antijudiskt våld, under det tidiga 1900-talet. Dessa initiativ, som ibland benämndes ”folkligt självförsvar” ägnade sig åt vad Philip Friedman kallade *Khurbn-Forschung*, katastrofforskning. När kommissionens medlemmar emigrerade från Europa till Israel eller USA, tog de med sig såväl metoderna från den östeuropeiska skolan som det underliggande historiografiska tänkandet från *Khurbn-Forschung* till sina nya hemländer. Centralt var ett historiografiskt förhållningssätt som inte reducerade judar till enbart offer för förföljelse och utrotning, utan som behandlade dem som historiska aktörer. Denna inriktning, den Förintelseforskning som medlemmarna av de judiska historiska kommissionerna hade utvecklat, med deras innovativa metoder och utgångspunkter, kom dock inte att prägla den Förintelseforskning som växte fram i den anglosaxiska världen. Jockusch menar att detta kan förklaras med att få av kommissionernas medlemmar fick några akademiska positioner. Ett undantag utgörs av Philip Friedman, som 1949 erhöll en tjänst vid Columbia University i New York. Hans arbete med att institutionalisera *Khurbn-Forschung* som akademisk disciplin, med ambitionen att utbilda studenter för att föra vidare hans och andra så kallade survivor historians forskning med utgångspunkt i judiska perspektivet, avbröts dock i och med hans alltför tidiga bortgång 1960.²³ Friedman har därmed, fram till idag, intagit en i bästa fall perifer position inom Förintelsehistoriografen. I stället har Raoul Hilberg, som främst arbetade med dokument från förövarna, ofta framställts som den som lade grunden för Förintelsestudier i USA.²⁴ Jockusch konstaterar följaktligen att de tidiga judiska dokumentationsinitiativen inte främst studerade Förintelsen som en del av tysk eller europeisk historia, utan

placerade den inom ramen för judisk historia, men att inriktningen sakta men säkert tynade bort på grund av bristen på infrastrukturellt stöd. Hennes resonemang kan även bidra till att förklara varför såväl tidiga som senare vittnesmål och berättelser i stor utsträckning har förbisetts av forskare i en svensk och nordisk kontext. I Sverige och övriga Norden har det saknats en etablerad tradition av att skriva judisk historia eller bedriva judiska studier. De tidiga insamlingsinsatserna i Sverige saknade dessutom det institutionella stöd som krävdes för att bygga upp långsiktigt verksamma forskningsmiljöer eller institutioner som arbetade med utgångspunkt i ett judiskt perspektiv – där de överlevande och Förintelsen placerades i en svenskjudisk historisk kontext.

Under senare år har det vuxit fram ett betydande intresse bland Förintelsehistoriker för att undersöka de tidiga dokumentationsinsatserna, liksom de forskare och samlare som genomförde dem.²⁵ Däremot saknas det fortfarande i stor utsträckning historievetenskapliga arbeten som bygger på tidigt, men även senare insamlade vittnesmål. Vi saknar fortfarande ett narrativ som tar sin utgångspunkt i de överlevandes vittnesmål och berättelser. Jag argumenterar inte för att Förintelsens historia enbart ska skrivas utifrån de överlevandes perspektiv och erfarenheter, men vi behöver en historieskrivning som erkänner narrativ som börjar med de överlevande. Det finns ett tydligt behov av en historieskrivning där deras erfarenheter inte underordnas redan etablerade nationella narrativ om Sverige och de övriga nordiska ländernas relation till andra världskriget och Förintelsen. Det är nödvändigt att utveckla en historieskrivning som inte primärt reproducerar statliga eller nationellt konsoliderande berättelser, utan som i stället tar sin utgångspunkt i judisk historia och i de överlevandes egna perspektiv, vittnesmål och minnen – inte som komplement till den förment officiella historien, utan som självständiga epistemologiska ingångar till det förflutna. Den brittiske Förintelsehistorikern Dan Stone menar att få nya böcker numera radikalt omformar vår grundläggande kunskap om och förståelse av Förintelsen. Däremot skulle verk med, exempelvis utgångspunkt i de överlevandes vittnesmål, på ett betydelsefullt sätt kunna bidra till att nyansera och fördjupa den kunskap vi redan har. Stone anser att om fokus riktas mot offren får vi syn på deras sätt att agera och reagera i takt med att händelserna utvecklade sig, vilket även skulle tydliggöra att det aldrig funnits ett enda ”judiskt svar” på förföljelsen – lika lite som det fanns en fast och enhetlig plan som hette ”Förintelsen”. Det vi i efterhand benämner som

Förintelsen utgjorde snarare en rad sammanflätade processer och vilkas konsekvenser skiftade beroende på var och när de drabbade offren, menar han.²⁶ Stones analys fokuserar i första hand på judiska reaktioner på förföljelserna och händelseutvecklingen under själva Förintelsen. Om perspektivet i stället förskjuts mot det som inom internationell forskning ofta benämns *Aftermath studies* – det vill säga studier av Förintelsens efterdyningar, dess långsiktiga konsekvenser och minneskulturens utveckling – framstår det som än mer motiverat att låta de överlevandes vittnesmål, berättelser och erfarenheter utgöra historieskrivningens centrum snarare än dess periferi. Då skulle vi kunna bidra till att korrigera det misslyckande inom historieskrivningen med att skapa meningsfulla berättelser om Förintelsens offer, som Tom Lawson pekar på i det inledande citatet genom att utveckla framställningar om Förintelsen som faktiskt förmår att förmedla och fördjupa vår förståelse av de överlevandes erfarenheter.

Noter

1. Artikeln är författad in ramen för forskningsprojektet: Minne och Aktivism. De överlevandes roll i kunskapsproduktionen om Förintelsen som finansieras av Vetenskapsrådet dnr: 2023-05994.
2. Michel-Rolph Trouillot, *Silencing the Past. Power and the Production of History*, Boston, Massachusetts 2015.
3. Se till exempel Klemens Kaps & Andrea Komlosy, "Centers and Peripheries Revisited: Polycentric Connections or Entangled Hierarchies?", *Review (Fernand Braudel Center)*, Vol. 36, Nos. 3–4, 2013, s. 237–264.
4. Se till exempel Daniela Gleizer, "Refugees from Nazism and Holocaust Survivors in Mexico: Closed Doors and Contested Memories", i Erin McGlothlin & Avinoam Patt (eds.), *The Holocaust: Global Perspectives, National Narratives, Local Contexts. Lessons and Legacies Volume XV*, Evanston, Illinois 2024, s. 26–43; Daniela Gleizer, Emmanuel Kahan & Yael Siman (eds.), *The Holocaust and Latin America. Migration, Resettlement and Memory*, New York 2025.
5. Samuel Abrahamsen, "The Holocaust in Norway", i Randolph L. Braham (ed.), *Contemporary Views on the Holocaust*, Springer Netherlands 1983, s. 109.
6. Guðmundur Hálfðanarson, "'The Beloved War': The Second World War and the Icelandic National Narratives", i Henrik Stenius, Mirja Österberg & Johan Östling (eds.), *Nordic Narratives of the Second World War. National Historiographies Revisited*, Lund 2011, s. 79–100. Se även Henrik Rosengren, "Förintelseforskningen i Norden. Från historiskt undantag till demokratisk grundton", *Scandia*, Vol. 90, nr 2, 2024, s. 297–318 för en diskussion om nordisk Förintelsehistoriografi (i detta fall forskningen i Sverige, Finland, Norge och Danmark).
7. Oula Silvennoinen, "Periphery of a Genocide: Finland and the Holocaust",

Holocaust and Genocide Studies, Vol. 37, No. 2, Fall 2023, s. 312–327, <https://doi.org/10.1093/hgs/dcad034>.

8. Se till exempel Lars M Andersson & Mattias Tydén (red.), *Sverige och Nazityskland: skuldfrågor och moraldebatt*, Stockholm 2007; Bjarte Bruland, *Holocaust i Norge: registrering, deportasjon, tilintetgjørelse*, Oslo 2013; Klas-Göran Karlsson & Ulf Zander (eds.), *Echoes of the Holocaust: Historical Cultures in Contemporary Europe*, Lund 2003; Hans Kirchhoff, *Holocaust i Danmark*, Odense 2013; Cecilie Felicia Stokholm Banke & Anders Jerichow (eds.), *Holocaust og civilsamfundets reaction*, Odense 2013.

9. Hans Lindbergs avhandling, *Svensk flyktingpolitik under internationellt tryck 1936–1941*, Stockholm 1973, var den enda avhandlingen inom SUAV-projektet som fokuserade på flyktingpolitiken.

10. Malin Thor Tureby, "Memories, testimonies and oral history. On collections and research about and with Holocaust survivors in Sweden", i Karin Kvist Geverts (ed.), *Holocaust Remembrance and Representation. Documentation from a Research Conference. Research anthology from the Inquiry on a Museum about the Holocaust*, Swedish Government Official Reports, *SOU* 2020:21, Stockholm 2020, s. 67–92.

11. Se till exempel Peter Gatrell, "Refugees. What's wrong with history?", *Journal of Refugee Studies*, Vol. 30, No. 2, 2017, s. 170–189; Philip Marfleet, "Refugees and history: why we must address the past", *Refugee Survey Quarterly*, Vol. 26, No. 3, 2007, s. 136–148; Malin Thor Tureby, "Flyktingar och hjälpverksamhet i arkiv och historieskrivning", i Stefan Nyzell & Susan Lindholm (red.), *Människor, mening och motstånd. En vänbok till professor Mats Greiff*, Malmö 2020, s. 277–304.

12. Miika Tervonen, Hans Otto Frøland, Christhard Hoffmann, Seija Jalagin, Heidi Vad Jønsson, Johanna Leinonen & Malin Thor Tureby, "Forced Migrants in Nordic historiographies", i Johanna Leinonen, Miika Tervonen, Hans Otto Frøland, Christhard Hoffmann, Seija Jalagin, Heidi Vad Jønsson & Malin Thor Tureby (eds.), *Forced Migrants in Nordic Histories*, Helsinki 2025, s. 45–90. Se även Malin Thor Tureby & Jesper Johansson, *Migration och kulturarv. Insamlingsprocesser och berättelser om och med de invandrade ca 1970–2019*, Lund 2020.

13. Zoë Waxman, "Testimony and Representation", i Dan Stone (ed.), *The Historiography of the Holocaust*, New York 2004, s. 495.

14. Zoë Waxman, *Writing the Holocaust. Identity, Testimony, Representation*, Oxford 2006, s. 88–121, se särskilt s. 87–90.

15. Martin Englund, *Vi, de fördrivna. Historiska erfarenheter hos polska judar som kom till Sverige 1967–1972*, Södertörn 2025; Martin Englund, "The Life of Maria: A Swedish Polish Jewish Survivor at the Center and Margins of Public History", i Johanna Leinonen, Miika Tervonen, Hans Otto Frøland, Christhard Hoffmann, Seija Jalagin, Heidi Vad Jønsson & Malin Thor Tureby (eds.), *Forced Migrants in Nordic Histories*, Helsinki 2025, s. 327–346; Svein-Erik Larsen, "Noreg og dei polskjødiske flyktningane, 1968–1970", *Nordisk judaistik/Scandinavian Jewish Studies*, Vol. 32, No. 1, 2021, s. 66–82.

16. Tony Kushner, *Remembering Refugees: Then and Now*, Manchester 2006, s. 223. Se även Malin Thor Tureby & Yurii Kaparulin, "Oral History and the Holocaust: An Introduction", *Eastern European Holocaust Studies*, Vol. 2, No. 1, 2024, s. 15–23.
17. Tony Kushner, "Oral History at the Extremes of Human Experience: Holocaust Testimony in a Museum Setting", *Oral History*, Vol. 29, No. 2, Autumn 2001, Hidden Histories, s. 83–94.
18. Lawrence L. Langer, *Holocaust Testimonies. The Ruins of Memory*, New Haven 1991.
19. Tom Lawson, *Debates on the Holocaust*, Manchester 2010, s. 277.
20. Malin Thor Tureby & Kristin Wagrell, *Vittnesmål från Förintelsen och de överlevandes berättelser. Definitioner, insamlingar och användningar, 1939–2020*, Stockholm 2020.
21. Stefanie Halpern, "A History of YIVO's Prewar Archival Collections from 1925 to 2001", *Judaica Librarianship*, Vol. 22, 2022, s. 20–40.
22. Laura Jockusch, "Historiography in Transit: Survivor Historians and the Writing of Holocaust History in the late 1940s", *The Leo Baeck Institute Year Book*, Vol. 58, No. 1, 2013, s. 75–94; Cecile Esther Kuznitz, *YIVO and the making of modern Jewish culture. Scholarship for the Yiddish nation*, Cambridge 2014, s. 71–111.
23. Natalia Aleksium, "Philip Friedman and the Emergence of Holocaust Scholarship: A Reappraisal", *Simon Dubnow Institute Yearbook* 2012, s. 333–346; Laura Jockusch, *Khurbn-Forshung. Documents on early Holocaust Research in Postwar Poland*, Göttingen 2021, s. 48.
24. Se till exempel Christopher R. Browning, "Raul Hilberg", *Encyclopedia Judaica*, Vol. 9 (andra upplagan), 2007, s. 100–102.
25. Se till exempel Boaz Cohen, "Rachel Auerbach, Yad Vashem, and Israeli Holocaust Memory", *Polin: Studies in Polish Jewry*, Vol. 20, 2008, s. 197–221; Laura Jockusch, *Collect and record! Jewish Holocaust documentation in early postwar Europe*, Oxford 2015; Victoria Van Orden Martínez, *Afterlives: Jewish and non-Jewish Polish Survivors of Nazi Persecution in Sweden Documenting Nazi Atrocities, 1945–1946*, Linköping 2023; Christine E. Schmidt, "'We are all Witnesses': Eva Reichmann and the Wiener Library's Eyewitness Accounts Collection", i Mary Jane Rein & Thomas Kühne (eds.), *Agency and the Holocaust – Essays in Honor of Deborah Dwork*, New York 2020.
26. Dan Stone, "A Victim-Centred Historiography of the Holocaust?", *Patterns of Prejudice*, Vol. 51. No. 2, 2017, s. 176–188.

“Our duty to present and future generations”

VICTIMS' EFFORTS TO DOCUMENT THE NAZI ATROCITIES

Victoria Van Orden Martínez

Researcher at the Department of History at Lund University

As Allied troops closed in on Nazi extermination, concentration, and labor camps in 1944 and 1945, the SS attempted to destroy evidence of their crimes, including documents that detailed the bureaucratic evidence of genocide. In the spring of 1944, as the Soviet army marched toward the Majdanek concentration camp in Lublin, Poland, “the order was given first to dismantle the camp barracks and then to destroy evidence of crimes, such as the gas chamber and documents.”¹ Likewise, in late October 1945, the “systematic destruction of the evidence of mass murder” began at Auschwitz-Birkenau. “All trace of the documents, as all trace of the corpses, was to be obliterated.”² Fortunately, these efforts were only partially successful, and not only because there was not sufficient time to complete the task.

During and after the war, Jews and other victims documented the crimes against them in diverse ways. In ghettos, camps, exile, and hiding during the war, victims risked their lives to paint, draw, photograph, and write about what was happening, gain access to official SS and other documents and smuggle them out of the camps, and pass on information to underground groups, governments in exile, and international authorities.³ Thanks in part to these efforts, valuable evidence of the Nazi atrocities was saved that contributed to history and justice in ways that are still not fully realized and researched. Evidence created, collected, and given by victims played an essential role in postwar war crimes trials, such as the Nuremberg trials, and in communicating to the world the

unfathomable realities of Nazi persecution and genocide.⁴ Moreover, as historian Laura Jockusch has shown, through individual and collective efforts, “the documentation initiatives stockpiled extensive archival collections that formed the basis for the major Holocaust archives, museums, and research facilities in Europe and Israel that have provided an institutional structure for subsequent research.”⁵ Lund University has an incredible archive of documentation and materiality created, collected, and preserved thanks to the efforts of the Nazis’ victims who came to Sweden as repatriates in 1945. The purpose of this paper is to draw attention to this important evidence of the Nazi atrocities in Lund and highlight a few examples of this invaluable material that contribute to memory and understanding of the Holocaust in honor of Holocaust Remembrance Day 2025, the eightieth anniversary of the liberation of Auschwitz-Birkenau.

Evidence of the Nazi Atrocities in Lund

In the spring and summer of 1945, the Swedish public came face to face with the horrors of the Nazi atrocities when around 30,000 survivors of Nazi persecution – around one-third of whom were Jewish – were brought to Sweden via two “rescue and relief” operations, both popularly referred to by the mode of transport: the White Buses, organized by the Swedish Red Cross, and the White Boats, conducted in coordination with the United Nations Relief and Rehabilitation Administration. Between March and early May, the White Buses mission evacuated as many as 21,000 prisoners from still-functioning Nazi concentration camps and brought them across the Oresund strait by ferries to Malmö. The White Boats carried nearly 10,000 extremely ill displaced persons from Lübeck in Germany to various Swedish ports during July 1945, including Malmö.⁶ On arrival in Sweden, they were initially placed in either hospitals or reception centers where they were subject to a mandatory quarantine period before ultimately being transferred to various facilities arranged to receive them, mostly in the south of Sweden. In Lund, six large buildings used as quarantine facilities as well as field hospitals and spaces allocated in other buildings accommodated around 2,700 of the former prisoners who arrived in the spring.⁷ The intention was that these so-called “repatriates” would stay in the country long enough to recover their health and then return to their homes or migrate elsewhere.

After Scandinavians, the second largest group of liberated prisoners brought to Sweden in mid-1945 were Poles, who numbered around 13,000, of whom between 4,000 and 7,000 were Jewish. Dr. Zygmunt Łakociński, a Polish academic working as a foreign language assistant at Lund University, began working as an interpreter for the many Polish survivors. Recognizing that the former prisoners' belongings were being burned for sanitation purposes and that many important objects and much potential evidence were being destroyed as a result, Łakociński intervened with the local authorities and managed to have the practice stopped.⁸ Recognizing the importance of this material as objects of memory and evidence of the Nazi's crimes, Łakociński began collecting these items. Soon, he was being helped by around forty Jewish and non-Jewish female Polish survivors who, even while still in quarantine camps, gathered artifacts and testimonies from other survivors as part of volunteer documentation commissions. At the same time, they and other women coordinated with Łakociński to establish a formal working group to conduct detailed interviews with Jewish and non-Jewish former prisoners and continue gathering materials brought from the camps that could serve as evidence in postwar war crimes trials. Łakociński's wife, Carola von Gegerfeldt, helped gain the support of Swedish historian Sture Bolin at Lund University, which contributed to the group known today as The Polish Research Institute in Lund receive funding from the Swedish government between October 1945 and November 1946.⁹ Seven women and two men – all Polish survivors of Nazi persecution, only one of whom, Luba Melchior, was Jewish – were formally employed to conduct this and other work, although many other survivors were involved in a variety of ways.¹⁰ Perhaps the most well-known aspect of their work is the collection of 512 witness testimonies given by Jewish and non-Jewish Polish survivors of Nazi persecution who came to Sweden. The testimonies were the result of interviews and correspondence between the survivor-employees of the institutes and other Jewish and non-Jewish Polish survivors. Among the 512 so-called “complete” witness testimonies in the PIZ collection, 61 were given by Jewish former prisoners.¹¹

After government funding for the institute ended at the end of November 1946, most of the repatriates involved moved on with their lives, some in Sweden. By 1949, only one former institute employee, non-Jewish Polish survivor Ludwika Broel-Plater, and Zygmunt Łakociński

were left to continue the work of PIZ. Concerns over the safety of the collected material led to the decision to transfer the witness testimonies to the United States for safekeeping. The rest of the collection contained material only marginally less vulnerable, including transport lists, maps of concentration camps, lists of names of the murdered, information about the Ravensbrück ‘Rabbits’ (women subjected to Nazi medical experiments), and poetry, art, and handmade objects made in the concentration camps. Broel-Plater, who became a Swedish citizen in 1957, safeguarded this material in her apartment until 1964, when it was placed in the Lund University Library. Subsequently, many of the objects in the Polish Research Institute collection were loaned to the local history museum *Kulturen* in Lund, where they were displayed for the first time in 1966 in a temporary exhibition.¹² Soon after Broel-Plater’s death, the testimonies that had been sent in the United States were returned to Sweden, reuniting the entire collection in Sweden.

The material held at both the Lund University Library and *Kulturen* lay dormant until the 1990s, when an awakening of Holocaust memory occurred in Sweden and elsewhere in the world that contributed to activating the documents and objects. While scholars began working with the witness testimonies at the Lund University Library, *Kulturen* presented the objects in several temporary exhibitions and, ultimately, a permanent exhibition, *Att överleva – Röster från Ravensbrück* (To survive – Voices from Ravensbrück), which opened in 2005. The examples of documentation presented in this paper are all connected with the Polish Research Institute in Lund and the archives and collections associated with it; primarily here at Lund University and at the local museum *Kulturen* in Lund.

Art as Testimony

“In January 1945 came a transport of Hungarian Jewish women who had been herded on foot from Hungary to Ravensbrück,” wrote Polish artist Jadwiga Simon-Pietkiewicz in February 1946. “They arrived in a state of utter exhaustion. Many had frostbitten hands and feet; gangrene set in and limbs had to be amputated. Many women died. Many were driven to the chimney for having amputated legs.”¹³ Simon-Pietkiewicz (1909–1955), a political prisoner of the Ravensbrück concentration camp, was an eyewitness to these women’s suffering and deaths while confined in

the infirmary. But her witness testimony, given in Sweden after the war – which is in the Polish Research Institute collection at the Lund University Library – is only one form of testimony she left behind. Beginning with her arrest by the Gestapo in February 1941 for clandestine resistance activities and imprisonment, first in Pawiak Prison in Warsaw and then in the Ravensbrück concentration camp, Simon-Pietkiewicz drew and painted her fellow prisoners.¹⁴

In Nazi concentration camps, prisoners could simultaneously resist dehumanization and create testimony to the suffering of the victims by painting and drawing what was happening around them. Although it put both the artists and their subjects at risk of severe punishment and even death, the creation of art provided the artists with a creative and mental escape from the terrible circumstances of their imprisonment and the subjects some small hope that they and their suffering might not be forgotten. To artists and subjects alike, the artworks were understood as testimony, and in the creation of that testimony to their suffering, there was a sense of moral and historical responsibility, as well as of agency.¹⁵ Through this “illegal” activity, Simon-Pietkiewicz created a record of life and death through hundreds of works of art that were smuggled out of Pawiak and Ravensbrück, including to Sweden. Polish literary scholar Barbara Czarnecka estimates that over 300 of Simon-Pietkiewicz’s paintings and drawings of her fellow prisoners are held in Swedish and Polish collections, including at Lund University and at *Kulturen*.¹⁶ At least two of the works Simon-Pietkiewicz carried with her to Sweden depict Hungarian Jewish women such as those she describes in her witness testimony. The watercolor titled “Hungarian Jewish Woman ‘Chinese,’” dated February 18, 1945, and painted the Ravensbrück infirmary, is now in the collection of the Malmö Art Museum in Sweden.¹⁷ Although the name of the woman is not clear, contemporary sources tell us that she studied medicine in Hungary and ultimately died in Ravensbrück.¹⁸ Another watercolor titled “Sick Hungarian Jewish Woman” appeared in the Swedish newspaper *Expressen* in December 1945, which explained that the woman died, presumably in Ravensbrück, when she was 16 years old.¹⁹ These artworks are a testimony to the life and death of these women which would otherwise have gone unrecorded. Both were among the dozens of watercolors and pencil sketches displayed in Lund as early as June 1, 1945 – just one month after Simon-Pietkiewicz came to Sweden as a liberated concentration camp prisoner. Further exhibitions

Figure 1: Pencil drawing depicting Janina Piątek, made by Jadwiga Simon-Pietkiewicz in the Ravensbrück concentration camp. Dated 27 November 1944. The Polish Research Institute Collection, Volume 42:c, Lund University Library (copyright free image).

in Sweden, Denmark, and Poland – up to and including the present day – have been integral to enabling the public to bear witness not only to human suffering but also to victims’ active resistance to dehumanization in the camps.²⁰

Several of Jadwiga Simon-Pietkiewicz’s artistic testimonies are held in the Polish Research Institute collection at Lund University Library and are available digitally on the Witnessing Genocide portal, where they can be studied and analyzed alongside the witness testimonies, which address many of the themes depicted in the artworks. On exhibit at *Kulturen* in Lund are Simon-Pietkiewicz’s watercolor paints and a paintbrush “made from a stolen shaving brush, attached to a piece of twisted sheet,” that she used in Ravensbrück, and which testify to the ingenuity of victims of the Nazis in their quest to document the atrocities as they were happening.²¹

Stolen Evidence

“There is an original document, dated April 6, 1945, which is one of the departure lists for the mythical camp called Mittwerda – perhaps the last such list, but in any case, the only one which, to my knowledge, remains intact. It includes 480 names,” explained French survivor of the Ravensbrück concentration camp Germaine Tillion in her 1973 book titled *Ravensbrück*. “The identical meaning of ‘Mittwerda’ and ‘gas chamber’ had been obvious from the first to the prisoners who had the responsibility of maintaining the Mittwerda lists, since they recorded the names and numbers of the victims as they were taken away.”²² The existence of this singular document showing the names of individuals sent to the gas chamber, known as the Mittwerda list, is thanks to Polish political prisoner Halina Strzelecka (1907–1968), who was one of the repatriates involved in the early collection work in Sweden and later became one of the nine survivor employees of the Polish Research Institute. In her 1945 witness statement in the Polish Research Institute collection, Strzelecka declares, “I took this letter from files in a drawer belonging to SS-Oberscharführer Heintz [sic, Hans] Pflaum. This list is one of many lists under which transports went to the gas chamber and which vanished without a trace.”²³ Having risked her life to take the list, Strzelecka brought it with her to Sweden when she arrived there as a repatriate in May 1945. She allowed the group to make a photocopy of the list, thus adding a key piece of evidence to the Polish Research Institute collection.²⁴

Perhaps the most important function this copy of the Mittwerda list served was helping to convict Ravensbrück commandant Fritz Suhren, who signed the list. Initially arrested by the British army in 1945, Suhren escaped in November 1946, just before he was to be put on trial as part of the Hamburg Ravensbrück trials, 1946–1948. In 1949, he was arrested in Bavaria by United States soldiers and transferred to French jurisdiction for prosecution. Under interrogation, Suhren denied that he was involved in the murder of prisoners in the gas chamber, a claim the Mittwerda list directly contradicted. It was therefore an essential document to convict Suhren. The problem was that the French prosecutors did not have a copy and could not get one through the usual “hierarchical channel” in time for the trial. Consequently, the French Examining Magistrate asked Germaine Tillion to obtain a copy through her own channels. Aware that a copy of the list was held by the Polish Research Institute in Sweden, Tillion contacted former institute employees she had known in

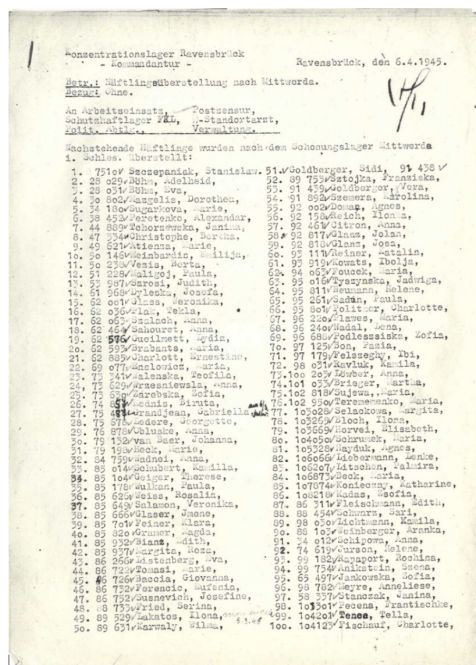

Figure 2: Image of one of the photocopies of the original list of prisoners sent from Ravensbrück CC to death camp “Mittwerda,” dated April 6, 1945. In the collection of the Polish Research Institute in Lund, Volume 30. Courtesy Lund University Library.

Ravensbrück, non-Jewish Polish survivor Helena Dziedzicka and Ludwika Broel-Plater in late 1949. “The Mittwerda list is of great importance because it is an irrefutable document proving SUHREN’s responsibility for the extermination of the camp,” Tillion wrote to Broel-Plater.²⁵ Broel-Plater fulfilled Tillion’s request in time for the list to be used as evidence in Suhren’s trial, which ended with a guilty verdict.²⁶ Had it not been for Halina Strzelecka’s courageous act of “stealing” this list and smuggling it out of Ravensbrück, this might not have been possible.

Clandestine Communication

While the Mittwerda list is a rather conventional piece of evidence, the same cannot be said of an otherwise normal-looking envelope in the Polish Research Institute collection. Dated May 6, 1943, the envelope contains a secret message written in urine as a form of invisible ink.²⁷ It was written by Janina Iwańska (1925–1983), a Polish political prisoner and one of the so-called Ravensbrück “Rabbits,” 74 Polish women on whom SS medical doctors performed grisly medical experiments in the

Ravensbrück concentration camp, starting in August 1942.²⁸ Wounds were inflicted on the women and deliberately infected so the SS doctors could test the efficacy of sulfonamides, or sulfa drugs. Bones were deliberately broken and limbs amputated to test bone-grafting, setting, and transplantation techniques. Those who did not die suffered lifelong damage to their bodies and minds.²⁹

Individually and collectively, Iwańska and other women resisted the violence being committed against them. They managed to gather evidence and document what was happening to them, including photographically, and communicate their plight to the outside world with this evidence, at times using urine as invisible ink, as Iwańska did.³⁰ According to Iwańska, the idea to use urine as invisible ink was just one of the innovations she and others employed in their efforts to communicate with the outside world. As she later explained:

In light of such a hopeless situation, on 1 January 1943 we decide to communicate through the Underground with the Polish government. On 2 January 1943, [...] we send the first messages written in invisible ink on the regular camp paper, covertly instructing our families to heat the letter with an electric iron. This is how the information about the executions and surgeries got out. After a few months, a thought occurs to me that the inside of the envelope provides more space than a sheet of paper, all the more that we have now received a new batch of writing paper which did not help us at all because it was glossy and, when it was held against the light, the invisible ink could be seen.”³¹

Historian of medicine Aleksandra Loewenau describes the professional approach taken to these communications and how they were created to serve as testimony, with the women recognizing their role as witnesses already in the concentration camp:

The information provided was very precise and included details about operations, including the number performed and the number of subsequent deaths, as well as information regarding executions. In the “Rabbits” opinion, it was absolutely crucial for those letters to be preserved in their original format as testimonies so they could be used as evidence in case none of them survived.³²

Their efforts were so effective that the Polish government-in-exile used the information it received in a March 1944 report that informed the Allies of what was happening in Ravensbrück and other camps. This

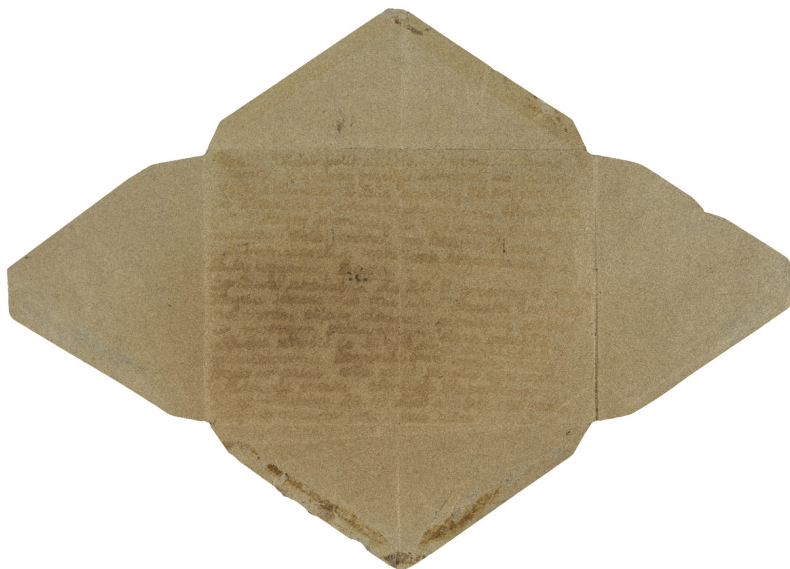

Figure 3: Image of the envelope with a secret message written in urine, sent by Janina Iwańska's to her father in May 1943. In the collection of the Polish Research Institute in Lund, Volume 37. Courtesy Lund University Library.

alleviated the situation of the Rabbits to an extent and prompted Folke Bernadotte of the Swedish Red Cross to make their release part of his negotiations with Heinrich Himmler in February 1945, though this aspect of the evacuation was largely unsuccessful.³³ Miraculously, Iwańska survived along with more than 60 other Rabbits by hiding among the general Ravensbrück prisoner population with the help and support of other prisoners until their liberation.³⁴ Iwańska's testimony and evidence were used in the Hamburg Ravensbrück Trials, where another Polish political prisoner, Helena Dziedzicka, who was a repatriate in Sweden, was a key witness. This rare example possibly came into the Lund University Library's collection through contact between the two women.³⁵

Conclusion

The quote in the title of this paper comes from a letter written by Luba Melchior in February 1948 to her friend and former Polish Research Institute colleague, Krystyna Karier, in which Melchior writes, "The work

for the institute is our duty to present and future generations. We suffered and can understand and orient the material.”³⁶ Melchior was born in Radom, Poland in 1912, and it was in the Radom Ghetto that her mother was murdered during the liquidation of the large ghetto in August 1942. Her father, husband, and young son all survived the liquidation of the ghetto but were each murdered in Auschwitz. Although some of the victims documenting the Holocaust were professional historians, most – including Melchior – were not. Her commitment to documenting the Holocaust through her work at PIZ and in other capacities was driven by a sense of moral duty that was common among other victims who did this important work.³⁷ The three examples highlighted here demonstrate that this moral imperative was held by many of the Nazis’ victims both during and after the Second World War and the Holocaust.

While historians have tended to prioritize the important collection of testimonies in the Polish Research Institute archive, leaving the objects and other materiality held by the Lund University Library and *Kulturen* to public exhibitions, this paper has endeavored to demonstrate how often-overlooked material in these collections have and continue to inform understandings of the history of the Second World War and the Holocaust. In addition, they provide insight into the Aftermath of these cataclysms – including the actions and experiences of displaced persons, relations between victim groups, and of course, the behind-the-scenes operations of the documentation initiatives themselves. Rather than focus only or mainly on the testimonies, this paper has shown how the materiality in the collections enhances understandings of the events these individuals witnessed and experienced. As historian Leora Auslander has argued:

Each form of human expression has its unique attributes and capacities; limiting our evidentiary base to one of them—the linguistic—renders us unable to grasp important dimensions of human experience, and our explanations of major historical problems are thereby impoverished.³⁸

The examples given here exemplify not only the historical significance of individual objects but also how they have shaped and continue to shape our understanding of Holocaust experience and survival. Researchers have still only just scratched the surface in terms of analyzing and understanding the material contained in these collections, but awareness of the material is increasing and much of it is available online. In whatever form,

the evidence and testimonies created, rescued, collected, and preserved by Łakociński, Simon-Pietkiewicz, Strzelecka, Dziedzicka, Melchior, Iwańska, Karier, Broel-Plater, and many others can be seen as a gift. Not just a gift of empirical material for historians, although they are certainly that. But also, a gift of remembrance. With these gifts, we can remember not just the Nazi atrocities, nor even just the memory of the victims, but also their faces, their names, their handwriting, their struggles, and their sacrifices.

Notes

1. Dan Stone, *The Liberation of the Camps: The End of the Holocaust and Its Aftermath*, New Haven & London: Yale University Press 2002, p. 37.

2. Martin Gilbert, *The Second World War: A Complete History*, rev. ed., New York: Henry Holt and Company 1989, p. 608.

3. Many excellent works traverse these themes, of which the following represent just a selected sample: Janet Blatter & Sybil Milton (eds.), *Art of the Holocaust*, New York: The Rutledge Press 1981; Michael Fleming, “Geographies of obligation and the dissemination of news of the Holocaust”, *Holocaust Studies*, Vol. 23, Nos. 1–2, 2017, pp. 59–75; Samuel D. Kassow, *Who will write our history?: Emanuel Ringelblum, the Warsaw Ghetto, and the Oyneg Shabes Archive*, Bloomington, Illinois: Indiana University Press 2018.

4. See, e.g., Laura Jockusch, *Collect and Record! Jewish Holocaust Documentation in Early Postwar Europe*, Oxford: Oxford University Press 2012; Sharon Geva, “Documenters, Researchers and Commemorators: The Life Stories and Work of Miriam Novitch and Rachel Auerbach in Comparative Perspective”, *MORESHET Journal for the Study of the Holocaust and Antisemitism*, Vol. 16, 2019, pp. 56–91; Victoria Van Orden Martínez, *Afterlives: Jewish and Non-Jewish Polish Survivors of Nazi Persecution in Sweden Documenting Nazi Atrocities, 1945–1946*, PhD diss, Linköping: Linköping University 2023.

5. Laura Jockusch, *Collect and Record*, p. 10.

6. E.g., Sune Persson, “*Vi åker till Sverige: de vita bussarna 1945*”, Stockholm: Fischer & Co 2005; Ingrid Lomfors, *Blind fläck: minne och glömska kring svenska Röda korsets hjälpsats i Nazityskland 1945*, Stockholm: Atlantis 2005; Sune Birke, “De vita skeppen – en svensk humanitär operation 1945”, *Forum navale*, Vol. 58, 2002, pp. 9–37; Terje W. Fredh, *Vita fartyg med röda kors*, Lysekil: Terje W. Fredh 1998; Britta Zetterström Geschwind, Markus Idvall & Fredrik Nilsson, *Den medicinska spärren. Smitta och gränsarbete i skuggan av Förintelsen*, Göteborg & Stockholm: Makadam Förlag 2023. Sources vary on how many liberated concentration camp prisoners and displaced persons came to Sweden via the two initiatives and on exactly how those figures broke down into specific nationalities and religion, with most giving a figure in the range of 25,000 to 31,000.

7. Zygmunt Łakociński, "Folke Bernadotte i akcja Szwedzkiego Czerwonego Krzyża" [Folke Bernadotte and the action of the Swedish Red Cross], *Przegląd Lekarski*, Vol. 24, No. 1, 1968, pp. 145–152. Translated from Polish by the author. All translations are my own unless noted otherwise.

8. Izabela A. Dahl, "...This is material arousing interest in common history...": Zygmunt Łakociński and Polish Survivors' Protocols", *Kwartalnik Historii Żydów*, Vol. 223, 2007, pp. 325–326.

9. Victoria Van Orden Martínez, *Afterlives*, pp. 63–83.

10. Victoria Van Orden Martínez, *Afterlives*; Izabela A. Dahl, "Witnessing the Holocaust: Jewish Experiences and the Collection of the Polish Source Institute in Lund", in Johannes Heuman & Pontus Rudberg (eds.), *Early Holocaust Memory in Sweden: Archives, Testimonies and Reflections*, Cham: Palgrave Macmillan 2021, pp. 67–91; Eugeniusz Stanisław Kruszewski, *Polski Instytut Źródłowy w Lund (1939–1972): Zarys historii i dorobek*, Londyn; Kopenhaga: Polski Uniwersytet na Obczyźnie; Instytut Polsko-Skandynawski, 2001; Paul Rudny, "Zygmunt Łakociński och polska källinstitutets arkiv i Lund 1939–87", in Barbara Törnquist-Plewa (ed.), *Skandinavien och Polen. Möten, relationer och ömsesidig påverkan*, Lund: Lund University 2007, pp. 177–201.

11. Victoria Van Orden Martínez, "Witnessing against a divide? An analysis of early Holocaust testimonies constructed in interviews between Jewish and non-Jewish Poles", *Holocaust Studies*, Vol. 28, No. 4, 2021, pp. 483–505.

12. Victoria Van Orden Martínez, "An Eternally Grateful Refugee? Silences in Swedish Public Discourse and the (De)Historicization of Polish-Swedish Activist Ludwika Broel-Plater", in Johanna Leinonen, Miika Tervonen, Hans Otto Frøland, Christhard Hoffmann, Seija Jalagin, Heidi Vad Jønsson & Malin Thor Tureby (eds.), *Forced Migrants in Nordic Histories*, Helsinki: Helsinki University Press 2025, s. 203–223.

13. "Record of Witness Testimony No. 183, Jadwiga Simon, February 8, 1946, 5", The Polish Research Institute in Lund archive, <http://urn.kb.se/resolve?urn=urn:nbn:se:alvin:portal:record-101874>.

14. Victoria Van Orden Martínez, "Witnessing the Suffering of Others in Watercolor and Pencil: Jadwiga Simon-Pietkiewicz's Holocaust Art Exhibited in Sweden, 1945–46", *Holocaust and Genocide Studies*, Vol. 37, No. 2, 2023, pp. 273–293; Janina Jaworska, "'Nie wszystek umrę...' Twórczość plastyczna Polaków w hitlerowskich więzieniach i obozach koncentracyjnych 1939–1945", Warsaw: Książka i Wiedza, 1975, p. 93; Agata Pietrasik, *Art in a Disrupted World: Poland 1939–1949*, Warsaw: Academy of Fine Arts in Warsaw; Museum of Modern Art in Warsaw, 2021, pp. 63–64.

15. See, e.g., Arturo Benvenuti, *Imprisoned: Drawings from Nazi Concentration Camps*, New York: Skyhorse Publishing Company 2017, pp. 26–30; Janet Blatter, "Art from the Whirlwind", in Janet Blatter & Sybil Milton (eds.), *Art of the Holocaust*, New York: The Rutledge Press 1981, pp. 21–35; Krzysztof Dunin-Wąsowicz, *Resistance in the Nazi Concentration Camps 1933–1945*, Warsaw: PWN –

Polish Scientific Publishers 1982, pp. 298–304; Brett Ashley Kaplan, *Unwanted Beauty: Aesthetic Pleasure in Holocaust Representation*, Urbana: University of Illinois Press, 2007, pp. 19–51; Miriam Novitch, “The Art Collection of the Ghetto Fighters’ Museum”, in *Spiritual Resistance: Art from Concentration Camps 1940–1945. A selection of drawings and paintings from the collection of Kibbutz Lohamei Haghetat, Israel*, New York: Union of American Hebrew Congregation 1981, pp. 11–22; Mor Presiado, “A new perspective on Holocaust art: women’s artistic expression of the female Holocaust experience (1939–49)”, *Holocaust Studies*, Vol. 22, No. 4, 2016, pp. 421–422.

16. Barbara Czarnecka, “Twórczość plastyczna Jadwigi Simon-Pietkiewicz w obozie koncentracyjnym w Ravensbrück. Personalizm somatyczny”, *Bibliotekarz Podlaski*, Vol. 48, No. 3, 2020, pp. 69–91, 75.

17. (In Swedish: “Ungersk judinna ’Kinesen’”) *Ravensbrück: Bilder från fångenskapsåren*, Malmö: Tr.-A,-B, Framtiden 1946, p. 7.

18. *Polsk Konst från Ravensbrück och Sverige*, Stockholm: ÅETÅ Tryck 1945, p. 4; Gustaf von Platen, “Från Ravensbrück och Sverige”, *Expressen*, December 8 1945; “Från ett fångläger”, *Norrköpings Tidningar*, January 24 1946.

19. (In Swedish: “Sjuk ungersk judinna”), *Ravensbrück: Bilder från fångenskapsåren*, p. 8; Gustaf von Platen 1945

20. On the exhibitions in 1945 and 1946, see Victoria Van Orden Martínez 2023. Some of the works were displayed at the 1966 *Kulturen* exhibition. Contemporary exhibitions in Sweden include, e.g., Malmö Museum’s *Välkommen till Sverige* (Welcome to Sweden) exhibition, May 8, 2015–April 17, 2016; Malmö Art Museum’s *Migration: Spår i en konstsamling* (Migration: Traces in an Art Collection) exhibition, October 11, 2019–February 23, 2020; Living History Forum’s (*Forum för levande historia*) “Not the End” exhibition, summer 2019; *Kulturen*’s *Women’s Concentration Camp Experience* exhibition, January 24–November 17, 2024.

21. See: Kringla, “Pensel,” accessed March 10, 2025, <https://www.kringla.nu/kringla/objekt?referens=Kulturen/objekt/186647>.

22. Germaine Tillion, *Ravensbrück*, Gerald Satterwhite (trans.), Garden City, New York: Anchor Press 1975 [1973], p. 147.

23. Record of Witness Testimony No. 192, Helena [Halina] Strzelecka, November 19, 1946, 7, The Polish Research Institute in Lund archive, <http://urn.kb.se/resolve?urn=urn:nbn:se:alvin:portal:record-102717>. Bracketed information in original.

24. *ibid*; “The Polish Research Institute in Lund (PIZ) archive” (Lund University Library, Sweden), Vol. 30: 5. “Mittwerda”.

25. Zygmunt Łakociński’s arkiv (ZL) (Lund University Library, Sweden), volume 41, letter from Germaine Tillion to Ludwika Broel-Plater, in French, datelined Paris, December 31, 1949. Capitalizations in original. Translated from French by this author.

26. Tillion describes this episode and mentions Dziedzicka and Broel-Plater in Germaine Tillion 1975, pp. 147–152.

27. The Polish Research Institute in Lund (PIZ) archive, volume 37. See also the envelope on the Alvin platform, “Envelope used for Janina Iwańska’s letter...,” <http://urn.kb.se/resolve?urn=urn:nbn:se:alvin:portal:record-157004>.

28. See, e.g., Helena Klimek, Wanda Kiedrzyńska & Doris Ronowicz, *Beyond Human Endurance: The Ravensbrück Women Tell Their Stories*, Warsaw: Interpress 1970); Aleksandra Loewenau, “The story of how the Ravensbrück ‘Rabbits’ were captured in photos”, in Paul Weindling (ed.), *From Clinic to Concentration Camp: Reassessing Nazi Medical and Racial Research, 1933–1945*, The History of Medicine in Context; London: Routledge 2017, pp. 221–256.

29. Aleksandra Loewenau 2017, pp. 222–223.

30. Ibid, pp. 225–26.

31. Archive of the Pilecki Institute, Chronicles of Terror, Janina Iwańska, Testimony from court/criminal proceedings from 06.11.1945, <https://www.zapisyterroru.pl/dlibra/show-content?id=1424> (accessed March 14 2025), original: Institute of National Remembrance, GK 182/164

32. Aleksandra Loewenau 2017, p. 225.

33. Himmler resisted liberating the ‘Rabbits’ and few were liberated with the White Buses mission as a result. Aleksandra Loewenau 2017, pp. 228–229.

34. Helena Klimek, Wanda Kiedrzyńska & Doris Ronowicz 1970, p. 20; Aleksandra Loewenau 2017, p. 227.

35. See Alvin platform, “Envelope used for Janina Iwańska’s letter...”, <http://urn.kb.se/resolve?urn=urn:nbn:se:alvin:portal:record-157004>.

36. Letter written by Luba Melchior to Krystyna Karier, dated February 27, 1948. Translated by Roman Wroblewski. “The Polish Research Institute in Lund (PIZ) archive” (Lund University Library, Sweden), Vol. 49.

37. Victoria Van Orden Martínez, “Documenting the Documenter: Piecing together the history of Polish Holocaust survivor-historian Luba Melchior”, *EHRI Document Blog*, December 12, 2022, accessed February 6 2025, <https://blog.ehri-project.eu/2022/12/12/luba-melchior/>.

38. Leora Auslander, “Beyond Words”, *The American Historical Review*, Vol. 110, No. 4, 2005, pp. 1015–1045, quotation p. 1015.

Förintelsemonument

ETT REGIONALT PERSPEKTIV

Ludwig Qvarnström

Docent och universitetslektor i konsthistoria och visuella studier,
Institutionen för kulturvetenskaper, Lunds universitet

Ordet *monument* härstammar från det latinska verbet *moneo*. Den primära betydelsen av *moneo* är att göra uppmärksam på, att påminna. Substantivet *monumentum* är därför något, vad som helst, som stimulerar minnet av en person eller en händelse. I vardagligt språkbruk behåller ordet monument denna grundläggande betydelse och syftar ofta på en grav, en kenotaf eller ett minnesmärke. Ordet *minnesmärke* härstammar från det latinska ordet *memoria*, som är adjektivformen av ordet för minne. Ett minnesmärke är därför något som är kapabelt att bevara minnet av något annat. Monument och minnesmärke är alltså snarlika begrepp och används ofta lite slarvigt som synonymer. Ordet monument kopplas däremot ofta till någon form av firande, högtidlighållande och triumfatoriskt medan minnesmärken ofta uppfattas som mer reflekterande, kontemplativa och ibland även helande. Detta är inte platsen för en begreppsdiskussion,¹ men för tydlighetens skull så kommer jag i det följande att använda ordet *förintelsemonument* som en form av övergripande benämning på de verk jag här diskuterar. Jag gör detta trots att ordet kan uppfattas som missvisande, eller kan förstås som ensidigt. Åtminstone om vi skulle reservera detta ord till att gälla monument som explicit refererar till förintelsen. Även om jag på ett plan skulle vilja reservera denna benämning för dessa typer av monument använder jag det i brist på annan lämplig benämning på det jag undersöker. Samtidigt tror jag inte vi egentligen behöver explicita referenser till förintelsen för att vi via ett par tankeled snabbt kan landa i just förintelsen när vi möter de konst-

närliga gestaltningar jag kommer presentera. Det finns även en poäng i att ha en så vid utblick som möjligt för att inte missa viktiga konstnärliga gestaltningar som vid en första anblick kanske inte omedelbart för våra tankar till förintelsen, eller vår sentida förståelse av förintelsen. Ibland kommer jag dock föra in ordet minnesmärke där jag finner det lämpligt att särskilt markera dess funktion av en kontemplativ plats, både för sorg och som en helande och samlande plats.

På ett plan är min utgångspunkt att de konstnärliga gestaltningar som denna studie bygger på ansluter till den långa västerländska traditionen och föreställningen om att minnen kan föras över till fasta föremål som därmed representerar minnet och för det vidare.² Dessa spår i det offentliga rummet utgör således viktiga beståndsdelar i en minnespraktik. Men ett minnesmärke eller monument kan paradoxalt nog även få den motsatta effekten. Om ett minne gestaltas i materiell form i offentligheten riskerar det att ta över minnesarbetet, vi kanske inte längre känner skyldighet att minnas, vilket ju leder till glömska. Monumenten kan därmed bli osynliga, isolerade och självreflexiva.³ Just minnet av förintelsen har lett till att denna föreställning om möjligheten att föra över minnen till materiella representationer har ifrågasatts. Denna minnespraktik tycktes för många, inte minst för många konstnärer, vara otillräcklig för dess syfte. Eller som arkitekturhistorikern Adrian Forty uttryckt det: "As the greatest atrocity of modern times, the natural reaction to its unbearable memory was to forget – which is exactly what many of the survivors themselves did, or attempted to do. Yet, as they and everyone else knew, to forget it was to risk its repetition. The difficulty was to know how to remember the atrocity without lessening its horror."⁴ Denna svårighet och utmaning har lett till att monumentet som sådant ifrågasatts och omvärderats. Fortys slutsats blir att vi "cannot take for granted that artefacts act as the agent of collective memory, nor can they be relied upon to prolong it."⁵

Detta för oss till ytterligare ett problem som påpekats av James Young, en av auktoriteterna på området, nämligen att monumenten fixerar minnet till den tid då det uppfördes, vilket kanske inte är en förståelse av det förgångna som överlever över tid i mötet med nya framtida kontexter. Därför är det, menar jag, av central betydelse att vi idag talar om, och åter aktualiserar dessa verk, då det är i varje enskilt möte med verken som minnet kan återskapas. Eller som Young formulerat det i relation till gettomonumentet i Warszawa: "Memory is not merely passed down

from generation to generation [...] but is necessarily recast in the minds of each new generation at its base.”⁶

Det finns tusentals förintelsemonument runtom i världen. Dessa ansluter alla till förintelsen på olika sätt och utgör viktiga beståndsdelar i en mängd olika former av minnespraktiker. Detta gäller även utifrån ett relativt snävt regionalt perspektiv, vilket är det perspektiv jag tänker mig här. Jag tänker mig således en utblick från där jag befinner mig i skrivande stund, det vill säga vad vi kan förväntas möta i västra Skåne. Denna region hör ju till Öresundsregionen och egentligen studerar jag inte bara Öresundsregionen utan gör även utblickar mot resten av Sverige, Danmark, Norge och Finland. Men i detta sammanhang kommer jag hålla mig på den svenska sidan av Öresund vilket däremot inte kommer innebära att vi möter ett ensidigt svenskt minnesarbete i relation till förintelsen och andra världskriget. Detta kommer visa sig tydligt utifrån mina exempel. Mina nedslag kommer sträcka sig från 1940-tal till 2000-tal men på intet vis vara heltäckande, men förhoppningsvis representativa.

Flyktingmonumentet i Helsingborg

En väl etablerad, men även ifrågasatt, föreställning är att andra världskriget först följdes av tystnad. Att man helt enkelt inte uppmärksammade vad som hänt. Adrian Forty ansluter sig till viss del till denna föreställning i den ovan redan citerade texten. Det är en sanning med modifikation utifrån de konstnärliga gestaltningar som dyker upp, även om vi håller oss till detta regionala perspektiv.

Den tysk-danske konstnären Harald Isenstein (1898–1980) lämnade Tyskland och flyttade till Danmark redan 1934 och flyr sedan vidare till Sverige i oktober 1943. I Sverige startade han en konstskola i Lund. Flykten skedde med båt över Öresund vid en tidpunkt då tusentals judar flydde till följd av den planerade deportationen av danska judar. Mer än 7000 danska judar flydde till Sverige genom att passera Öresund under de första veckorna i oktober 1943.⁷ På Skissernas Museum i Lund finns en teckning bevarad av Isenstein föreställande en liten båt, tecknad nere på stranden i Råå söder om Helsingborg i juni 1944. Det kanske är den första skissen till det som blir det första monumentet över flykten över Öresund.

Redan den 21 maj 1945, endast ett par veckor efter tyskarnas kapitulation i Danmark, invigs Isensteins monument. Verket var placerat i stadsparken i Helsingborg, vänd mot Bollbrogatan där Den danske Club hade

Harald Isenstein, skiss till *Danskt flygtninge monument*, rödkrita på papper, 1944, Skissernas Museum, ADK-nummer 8091. Foto: Jenny Lindhe/Skissernas Museum.

sina lokaler vid tiden. Gräsmattorna var fyllda till brädden av besökare vid invigningen som även förevigats på film.⁸ Detta minnesmärke är som många andra av dessa tidiga minnesmärken i Sverige inte explicit kopplat till förintelsen.⁹ Samtidigt vet vi ju vad som hade väntat många av dom som flydde i oktober 1943 om dom inte tagit chansen och lyckats fly.

Vi ser en båt full av människor som lagt till vid stranden och möts av en polis och en medlem ur lottakåren. Centralt placerat i bilden sitter en kvinna med ett barn i famnen som möts av öppna armar. Scenen är lätt att förstå och relatera till ännu idag och med tanke på hur flykten och mottagandet gick till är det en i hög grad dokumentär bild, dessutom en för konstnären självupplevd situation. Han sitter själv längst bak i båten.

Stenreliefen placerades först i stadsparken för att 1958 flyttas till en placering framför rådhuset i Helsingborg, där den återfinns idag. Under reliefen står det: "Rejst aar 1945 af danske flygtninger som i Hälsingborg fandt fristed og venner." Reliefen bekostades således genom en insamling där framför allt de danska flyktingarna bidrog. Det är alltså ingen tvekan om att detta handlar om ett uttryck för tacksamhet och en hyllning till alla dom som sträckte ut en hjälpande hand.

Harald Isenstein, *Danskt flygtninge monument*, svart granit, Helsingborg, 1945. Foto: Ludwig Qvarnström.

Placeringen av flyktingmonumentet innebär att det idag står i nära anslutning till två minnesstenar. Den ena är en plakett donerad av Danforce som tack för hjälpen under ockupationen. Danforce var den danska brigad som skeppades över från Helsingborg till Helsingör efter den tyska kapitulationen i Danmark den 4 maj 1945. På samma plats finner vi även en minnessten i form av en stele, skänkt av den norska regeringen till Helsingborg som tack för den hjälp som gavs till norska krigsfångar.

Vad som lyfts fram för oss att minnas framför Rådhuset i Helsingborg är således hjälpsamheten och hjältemodet. Det är en lycklig del av historien vi möter här. En helt annan typ av verk möter oss på den gamla judiska begravningsplatsen i Malmö.

Till minne av krigets offer

På den gamla judiska begravningsplatsen i Malmö möter vi Willy Gordons (1918–2003) minnesmärke *Till minne av krigets offer* från 1949. Gordon föddes i Ryssland (nuvarande Lettland), men familjen flyttade tidigt till Malmö där han kom att växa upp. Han hade således en direkt koppling till staden och platsen då hans far var kantor i Judiska församlingen i

Malmö. Här möter vi ett mycket tidigt verk som mer direkt kan kopplas till förintelsen även om det inte heller här explicit refereras till förintelsen i titeln på verket.

Verket tillägnas explicit alla de judar som dog på svensk mark under eller direkt efter kriget. Det handlar om judar som överlevt lägren och transporten till Sverige men som dog kort därefter. Dessutom räknades de piloter av judisk härkomst som störtat över Sverige och de judar som drunknade under flykten över Öresund 1943. Det är en relativt stor grupp människor men som alla dog på svensk mark. 15 länder är listade under verkets titel (som är inhugget på ena sidan av verket). Det är en lista på alla dessa människors nationaliteter. Bland dessa länder finner vi exempelvis Danmark, Australien och England som ju naturligtvis inte hade några förintelseläger. I nära anslutning till minnesmärket finns även ett stort antal individuella gravstenar tillägnade dessa offer. Men med krigets offer inkluderade konstnären redan från början alla judar som föll offer, även om det inte uttalas explicit. Verket innehåller inga direkta referenser till förintelsen (det är däremot ett ord Gordon använder senare), utan den direkta referensen är kriget.¹⁰

Att den explicita referensen är kriget och inte förintelsen är utmärkande för de tidigare förintelsemonumenten innan begreppet förintelsen etablerats. Den judiska anknytningen är däremot uppenbar i det här fallet med tanke på placeringen men även beträffande symboliken. Mitt i verket finner vi en menora i låg relief, en av judendomens äldsta symboler. Stenarna därunder kan även liknas med en mur som för tankarna till klagomuren i Jerusalem. På ena sidan av verket står det att offren mördats av "en ond nation under åren 1933–1945". Vilken denna onda nation är uttalas aldrig, vilket även det är vanligt förekommande i dessa tidiga minnesmärken, men årtalen pekar mot en bredare inkluderande förståelse av offren. Med genombrutna bronsbokstäverna överst på minnesmärket står det, översatt från hebreiska: "Åt de heliga martyrerna som gav sitt liv för Gud" och inhugget nedanför i muren står det "Det judiska folket lever".

Den kanske tydligaste kopplingen till förintelsen framträder om man tittar ner på marken precis framför den stora stenrelief som utgör huvudmotivet. Där finner vi en liten sten med texten: "Här ligger aska från Auschwitz" (skrivet både på hebreiska och svenska). Askan från Auschwitz hade hämtats med officiellt tillstånd från den polska regeringen och gravsatts intill minnesmärket och därmed inkorporerats som en del av verket.

Willy Gordon, *Till minne av krigets offer*, granit och brons, gamla Judiska begravningsplatsen i Malmö, 1949. Foto: Ludwig Qvarnström

I Gordons minnesmärke, som jag menar verkligen fyller en funktion av kontemplativ och kanske helande plats, kan man avläsa en tematik av både förlust och sorg över offren och en markering av överlevnad. På verket kan vi ju läsa att "Det judiska folket lever", vilket utgjorde ett hopp som många judar, inte minst vid tiden, kopplade till staten Israel, som ju bildades året innan 1948.

Gordons minnesmärke har fyllt och fyller en viktig funktion som en plats att sörja och minnas, vilket inte minst framgår av alla de små stenar som placerats på verket. Men det är kanske just kombinationen av sorg och hopp som är anledningen till att minnesmärket fortfarande är viktigt och används aktivt. Konstvetaren Tanja Schult, som är en av de få som tidigare studerat förintelsemonument i Sverige, tolkar detta som anledningen till att man inte uttryckt samma behov av ytterligare förintelsemonument i Malmö till skillnad från situationen i exempelvis Göteborg och Stockholm.¹¹

Men en viktig aspekt här är att Willy Gordons förintelseminnesmärke restes av den mosaiska församlingen i Malmö och är placerad på en mur-omgärdad begravningsplats. Även om man ju enkelt kan gå in på den i staden centralt belägna begravningsplatsen och betrakta minnesmärket

Stenplatta med inskriptionen "Här ligger aska från Auschwitz". Del av Willy Gordons, *Till minne av krigets offer*, granit och brons, gamla Judiska begravningsplatsen i Malmö, 1949. Foto: Ludwig Qvarnström

så är det en avskild plats och ett verk som, inte minst genom att ett flertal av inskriptionerna är på hebreiska, kommunicerar med i huvudsak en judisk minoritet.

Willy Gordons minnesmärke hör till den på 1940-talet vanligaste formen vi ser i Sverige, nämligen minnesmärken placerade på judiska begravningsplatser. Det är inte underligt att det är där vi först finner dessa minnesmärken då hundratals överlevare kom att dö i Sverige kort efter att de anlant och naturligtvis finns deras gravar ofta i nära anslutning till dessa minnesmärken. Willy Gordons verk är däremot kanske det verk som tydligast kan kopplas till förintelsen och vad som i en mer snäv bemärkelse kan kallas ett förintelsemonument.

Flyktingmonumentet på Sibbarp

Den typ av monument som på senare tid kommit att dominera regionen är den typ som vi redan sett i Helsingborg, nämligen monument som lyfter flykten över Öresund. Verk som snarare hyllar hjältemod än sörjer förlust. Här har vi ett för regionen unikt perspektiv och minne.

Bror Marklund, *Flyktingmonument*, sten, Sibbarp i Malmö, 1950. Foto: Ludwig Qvarnström

Isensteins flyktingmonument i Helsingborg utgjorde en gåva, annorlunda är det med Bror Marklunds (1907–1977) flyktingmonument på Sibbarp i Malmö. Verket bekostades av Malmö stad, vilket till viss mån förflyttar oss till en mer officiell typ av monument och ett minnesarbete som snarare hör till majoritetssamhället. Marklund, född i Husum i Västernorrland och verksam i Stockholm, hade till skillnad från Isenstein och Gordon ingen direkt relation till platsen. Platsen för detta monument är annars av central betydelse eftersom det var just till Sibbarps strand som många av de danska flyktingbåtarna kom. Verket var ett resultat av en tävling och invigdes 1950.

Marklunds verk är, särskilt om man betraktar det på lite avstånd, ett i hög grad abstrakt verk – likt två vattenpolerade stenar staplade på varandra. På lite närmare håll framträder dock både textuella inslag i stenslaggningen runt verket och ett figurativt inslag i form av en lågreliëf på den övre stenen. Precis som det centrala motivet i Flyktingmonumentet i Helsingborg finner vi här en flyende kvinna bärandes på ett barn. Hon rör sig från vattnet in mot land.

Dramatiken i skisserna till monumentet med den flyende kvinnan och barnet mot en bakgrund av ett sjunkande skepp och hotande insektslik-

Bror Marklund, skiss till *Flyktingmonumentet*, bläck på papper, 1950, Skissernas Museum, ADK-nummer 8519.
Foto: Emma Krantz/Skissernas Museum.

nade flygplan har tonats ner i det färdiga verket. Men det är ingen tvekan om konstnärens intention här. För att vi inte ska missta oss på vem den flyende kvinnan är så har Marklund även huggit in "Till minnet av danska flyktingar under kriget 1940–1945" i stenläggningen framför verket. Här blir den hjälpende handen till skillnad från Isensteins flyktingmonument inte lika explicit uttalad utan fokus ligger på de flyende människorna. Detta skiljer dessutom sig helt från ett av de refuserade förslagen till Sibbarpsmonumentet som Marklunds flyktingmonument ofta kallas idag. Axel Wallenbergs (1898–1996) förslag, *Till Erinran*, som placerades på en annan plats, ganska centralt, i Malmö året efter, lägger fokus på den mottagande öppna famnen. Här i form av en kvinna som står med utsträckta öppna armar. Att detta var tänkt som ett flyktingmonument vet inte många idag.

Den hjälpende handen

Under perioden från 1950-talet fram till 2000-talet tillkommer inga fler minnesmärken.¹² Detta gäller inte bara här i västra Skåne utan i hela Sverige där vi kan tala om en form av återupptaget minnesarbete i offentligheten från mitten av 1990-talet. Så om vi skulle tala om en tid av glömska eller kanske snarare tystnad så är det under denna period som

Kerstin Ahlgren, *Öppen hand III/The Helping Hand*, brons, Höganäs, 2003.
Foto: Ludwig Qvarnström

detta sker. Åtminstone om vi håller oss till nyuppförda verk. Naturligtvis kan de redan uppförda verken fylla en viktig funktion under hela den tiden, liksom de kan göra idag. Blickar vi däremot över sundet mot Danmark så är denna typ av offentligt minnesarbete betydligt mer aktivt i denna mellanperiod och då främst från början av 1990-talet.¹³

Under de senaste dryga 20 åren har det däremot tillkommit en hel del nya verk på den svenska sidan av Öresund. Det eventuellt första av dessa är Kerstin Ahlgrens (född 1953) *Öppen hand III* (eller *The Helping Hand* som verket även benämns) nere vid vattnet i Höganäs från 2003. Verket beställdes av kommunen, vilket utgör den vanliga formen av tillkomstprocess på senare tid. Detta är egentligen ett verk som inte skapades specifikt för denna plats, utan som finns i flera versioner runt om i landet, men som på grund av placeringen får en specifik betydelse i Höganäs. Även Höganäs tog emot båtflyktingar från Danmark och den hjälpande handen är placerad vänd ut mot vattnet. Detta är ett verk som ju även det tydlig lägger fokus på den hjälpande handen och det svenska mottagandet av främst danska flyktingar. Det har dessutom tillkommit ett flertal verk i regionen som merparten lägger fokus just där. Inte minst har konstnärsparet Gustav Kraitz (född 1926) och Ulla Kraitz (född 1936) bidragit med ett antal verk på temat i Helsingborg.

Gunter Demnig, tre snubbelstenar/stolpersteine till minne av Schulim Bürger, Walter Gerson och Siegfried Gutmann, Posthusplatsen i Malmö, 2022. Foto: Ludwig Qvarnström

De första snubbelstenarna

År 2022 kom de första *snubbelstenarna* (Stolperstein) i södra Sverige, i form av tre stenar i Malmö. Dessa tre små minnesmärken utgör mäsingsplaketter monterade på gatstenar. De utgör en del av ett verk av konstnären Gunter Demnig (född 1947) som initierades 1992 för att hedra nazismens offer. Stenarna är placerade i trottoaren utanför offrens sista bostad eller en annan viktig plats. På stenarna kan vi läsa namnet på ett offer och dess levnadsår jämte ytterligare information. Idag finns det över 100 000 stenar av detta slag vilket gör det till världens mest omfattande decentraliserade minnesmärke.¹⁴ På de tre stenarna i Malmö kan vi läsa att de tre judiska männen Schulim Bürger, Walter Gerson och Siegfried Gutmann avvisats från Sverige och senare mördades i förintelsläger. Placeringen på Posthusplatsen nära Centralstationen beror på att där tidigare låg ett tullhus som var den första ankomstplatsen i Malmö.¹⁵ Här klev resenärer av om de ankom till Malmö med färja och här avvisades de tre männen. Med dessa snubbelstenar ser vi ett av de första

offentligt gestaltade uttrycken i regionen som lyfter frågor kring skuld, och som därmed skiljer sig radikalt från alla tidigare exemplen.

Sammanfattning

Sammanfattningsvis så menar jag att det tydligt framgår att det redan omedelbart efter krigsslutet pågick ett aktivt minnesarbete i offentligheten, regionalt dominerat av heroiska berättelsen om flykten över Öresund. Av dessa tidiga verk är det ett som avviker från denna tematik och som mer explicit kan kopplas till förintelsen, nämligen Willy Gordons på den gamla judiska begravningsplatsen i Malmö från 1949. Ungefär samtidigt ser vi även det första verket som initieras och finansieras av en kommun och inte utgör en gåva, nämligen Bror Marklunds flyktingmonument på Sibbarp från 1950. Detta följs av en lång period då inga ytterligare verk tillkommer innan ett återupptagande av denna typ av minnesarbete under de senaste 20 åren. Det dröjer däremot långt in på 2000-talet innan vi ser de första uttrycken för någon form av skuld i form av de tre snubbelstenarna i Malmö från 2022.

Noter

1. För en ingående diskussion kring dessa begrepp se Russell Rodrigo, "Preserving Memory/Displacing Memory: Historical Shifts in the Understanding of the Agency of Monuments and Memorials", *The International Journal of Arts in Society: Annual Review*, Vol. 7, 2013.
2. Adrian Forty, "Introduction", i Adrian Forty & Susanne Küchler (eds.), *The Art of Forgetting*, Oxford 1999, s. 2.
3. Russell Rodrigo 2013, s. 63.
4. Adrian Forty 1999, s. 6.
5. Adrian Forty 1999, s. 7.
6. James Young, "The Biography of a Memorial Icon: Nathan Rapoport's Warsaw Ghetto Monument", *Representations*, No. 26, Spring 1989, Special Issue: Memory and Counter-Memory, s. 90.
7. Om flykten över Öresund och Helsingborg som ankomstplats, se Per-Magnus Johansson, "Ankomna Helsingborg i mars 1945", i Oscar Österberg (red.), *Någongång i Sverige: en antologi med lokalhistoriska perspektiv på Sverige och Förintelsen*, Stockholm 1999, s. 149–165.
8. Filmen är tillgänglig på Danmark på film: <https://www.danmarkpaafilm.dk/klip/mindesmaerke-afsloeres-i-helsingborg> (hämtad 2025-03-07).
9. För den enda mer systematiska studien av förintelsemonument i Sverige, se

Tanja Schult, "Gestaltningen och etableringen av Förintelseminnet i Sverige", *Nordisk judaistik*, vol. 27, nr 2, 2016 och "Gestaltningen och etableringen av Förintelseminnet i Sverige: Förintelsemonument i Sverige 1990–2009", *Nordisk judaistik*, vol. 28, nr 2, 2017.

10. Alla uppgifter kring konstnärens intentioner och omständigheterna kring verkets uppförande samt översättningarna från hebreiska kommer från Schult, 2016, s. 7–8.

11. Tanja Schult, 2016, s. 9.

12. Mitt dokumenteringsarbete är dock ännu pågående så jag kan mycket väl ha missat något verk.

13. Bjarke Følner, "Memorials and Memorial Culture", i Sofie Lene Bak (ed.), *Nothing to speak of. Wartime Experiences of the Danish Jews 1943–1945*, Copenhagen 2011, s. 215–249.

14. För information kring stolpersteine se projektets hemsida: <https://www.stolpersteine.eu> (hämtad 2025-03-06).

15. Se Malmö stads pressmeddelande från 31 augusti 2022: <https://www.mynewsdesk.com/se/malmo/pressreleases/malmoes-foersta-snubbelstenar-har-installerats-3199510> (hämtad 2025-03-06).

Swedish Remembrance of the Holocaust

THE DISCURSIVE LANDSCAPE SURROUNDING
THE OPENING OF A SWEDISH HOLOCAUST MUSEUM

Britta Z Geschwind

Researcher at the Department of Arts
and Cultural Sciences, Lund University

Introduction:

A Holocaust Museum, why and where?

The Swedish Holocaust Museum, which opened online in 2022 and physically in 2023, adds to the growing number of Holocaust museums and memorials worldwide. The institutionalization of Holocaust remembrance within the museum context involves ongoing negotiations and agreements about what should be remembered, how it should be presented, and why this remembrance is essential for society. Following Laurajane Smith's thinking,¹ the complex process of creating an officially authorized cultural heritage, and certainly a national museum on the Holocaust, involves a moral perspective on the past in relation to the present. Museum institutions play a central role in shaping public understandings of identity, representing who we are in the public sphere, simultaneously producing narratives of inclusion and exclusion.² In this sense, museums are always about the present (explicitly or not) and inherently political. Apart from being shaped by each nation's role during and after the Holocaust, political situation and ideology are crucial factors for Holocaust remembrance.³ History becomes dynamically interwoven with current events, gaining renewed relevance in times of crisis. Within

the research project titled “Swedish Remembrance of the Holocaust: Museums, Politics, and Materiality”,⁴ we investigate how Holocaust memory is and has been represented and shaped within Swedish museums. With a keen interest in the societal role of museums, this paper will explore the discursive landscape surrounding the establishment of the *Swedish Holocaust Museum* between 2019 and 2023.

Historian Andrea Pető argues that there is a paradigm change in the way the Holocaust is remembered and memorialized in Europe, with the rise of illiberal states.⁵ Among eleven shifts, she identifies the nationalization of the Holocaust narrative, contesting global, transnational expressions of Holocaust memory and altering the universally recognized “status of the Holocaust as a moral landmark in European history”. Another shift is considering the Holocaust as an event in the past with no relationship to the present, which, according to Pető, is “the diametric opposite of the memory continuity intrinsic to the ‘Never Again’ model, which was the foundation of the global Holocaust narrative as well as of the European human rights paradigm”. She argues that national and local emotional populism and empathy-driven Holocaust narratives create competing objects for compassion and sympathy, while also obscuring the Jewish suffering.⁶ These points made by Pető are worth considering also from a Swedish perspective.

The official spark of the *Swedish Holocaust Museum* was in 2018, when the proposal for a Holocaust Museum was made by the Polish-born Holocaust Survivor Max Safir (1925–2020) directly to the former Social Democrat Prime Minister Stefan Löfven, who immediately responded to the call. The urgency of a Swedish Holocaust Museum was underlined by the decreasing number of living witnesses to the Holocaust, emphasizing the need to collect memories and artefacts before it is too late. It was also linked to urgent and increasing antisemitism in the present. A seed was, however, sown earlier, with the project “Speaking Memories” initiated by the organization *J! Jewish Culture* in 2015, which evolved into an exhibition in 2019 at the *Swedish History Museum*, “Speaking Memories – The Last Witnesses of the Holocaust”.⁷ The government appointed a commission of inquiry for a Holocaust Museum in the summer of 2019⁸, presenting its findings in 2020.⁹ With the formal inquiry, a media debate was sparked. It intensified following the publication of the inquiry and the written responses to it during the consultation process. It continued even after the government decision to open a Holocaust Museum was

ultimately made in 2022. The public debate centered on the museum's location. There were several contenders, but the main competition was between Malmö and Stockholm. The views on the location were linked to the museum's expected societal role.

In line with Laurajane Smith's definition of Heritage not as an entity but as an agency, I have analyzed the media debate and the written responses to the government inquiry to probe what memory work the Holocaust Museum was expected "to do".¹⁰ I want to emphasize that what I observe here is the discourses surrounding the opening of the Swedish Holocaust Museum, and not how the museum engages with and navigates the discursive field in practice. I will, however, begin by providing some political context for the launch of the museum.

The museum in a changing political landscape

In January 2022, the government tasked the National Historical Museums Agency with establishing the Holocaust Museum as one of seven museums under its authority. The museum was inaugurated by the Swedish Minister of Culture in 2022 and opened in its current temporary location in Stockholm in 2023, featuring the exhibition "Seven Lives", which is built on the first collected items and narratives. Thus, as argued by some, the museum was firmly and symbolically placed within Swedish National History. Others opposed the placement.¹¹

Political initiatives and investments aimed at establishing national museums under a government agency, particularly those involving building up a collection from scratch, are rare and significant undertakings. Moreover, Sweden was late to process its role in World War II and the Holocaust.¹² Until recently, there have only been a few Swedish museum exhibitions devoted to the Holocaust and related events, although there are many museums and archives holding collections linked to the Holocaust in Sweden.¹³ Thus, it raises the questions, "Why now, why here"?

A Swedish Holocaust Museum was already considered in 1998, following an initiative by Social Democrat Prime Minister Göran Persson to launch a major national information campaign about the Holocaust after learning from a report that knowledge of the Holocaust was troublingly low among high school students. This initiative emerged against the backdrop of the late 1980s and 1990s, a period marked by a visible rise in aggressive neo-Nazi activity and growing concern among Swedish

politicians about the spread of racist and antisemitic ideologies.¹⁴ The campaign reflected a broader political effort to counteract intolerance and promote historical awareness as a foundation for democratic values. Judging from the moderate number of news articles at that time, the media's interest in a Holocaust Museum seems to have been relatively low: Why should Sweden, a neutral country without killing sites, have a Holocaust Museum? It was not integrated into *Swedish* history. Instead, the government opted to create the *Living History Forum* (Forum för levande historia) – a state agency tasked with Holocaust education, as well as promoting broader awareness of democracy, tolerance, and human rights.¹⁵ Thus, the Holocaust was situated within a wider ethical and pedagogical framework rather than as a stand-alone historical event tied to national involvement. The establishment of the *Living History Forum* in 2003 was closely connected to Sweden's increasing international involvement in Holocaust remembrance. It followed the 2000 Stockholm *International Forum on the Holocaust*, which led to the *Stockholm Declaration*, a commitment by more than 40 signatory states to preserve the memory of the Holocaust, combat antisemitism, and promote Holocaust education as a means of preventing future atrocities. The decision to establish the *Living History Forum* rather than a traditional museum reflected the ethical and educational imperatives outlined in the Declaration. The agency was designed not just to memorialize the past, but to actively engage with present-day issues of democracy, intolerance, and human rights.

Heritage has since gained significant prominence in Swedish political discourse and public debate, reflecting a broader transformation (or perhaps rift) in the nation's self-perception. Earlier hallmarks of Swedish identity, such as a progress-oriented modernity and a moral commitment to global humanitarianism, established after the Second World War, have gradually been replaced by a larger focus on tradition and heritage.¹⁶ The new and intensified ways that heritage attracts political attention are evident in the growing interest shown by the *Sweden Democrats*, mobilizing heritage as a means of advancing their political agenda of a unified and monocultural nation, and an ethnonationalist definition of Swedishness in opposition to multiculturalism and globalism.¹⁷ The global humanitarian perspective that influenced political policies and migration policy from the post-war period onward has also shifted towards a more restrictive approach, accompanied by the growing normalization of xenophobia

and islamophobia in the public sphere.¹⁸ Furthermore, there has been an increase in antisemitism and hate crimes directed towards Jews, mainly after October 7, connected to the Israel– Hamas war.¹⁹ This political context influences the way history is utilized in the public sphere in general, and the Holocaust in particular.²⁰

Political attention to heritage may be reflected in national museum initiatives. A few years before the establishment of the Swedish Holocaust Museum, another government-initiated museum project was initiated, although it was subsequently terminated. In the end of 2015, the City Council of Malmö suggested a national museum for democracy and migration. Malmö had long sought to have a state-funded museum acknowledge and affirm Malmö's significance in the Swedish cultural landscape, as most national museums are situated in or near the capital.²¹ The initiative gained government support and funds for making a feasibility study. The plans were created alongside the arrival of many refugees from the Middle East, highlighting the importance of its mission. Introduced as the *Museum of Immigrants*, it was renamed the *National Museum for Democracy and Migration* in the 2017 feasibility study and later expanded to *the Museum of Movements*.²² In September 2020, the government, however, announced it would withdraw its funding. As a result, the City of Malmö stopped its funding, leading to its closure. When *the Museum of Movements* was terminated, the city of Malmö hoped to replace it with the Swedish Holocaust Museum.²³ The closing sparked speculation as it coincided with the government's decision to establish a *Swedish Holocaust Museum*. Some involved perceived that two museum projects – one centered on human rights issues and the other on the Holocaust – were competing for funding and government support. The official justification for the closure of the *Museum of Movements* was, however, its perceived overlap with existing institutions, particularly the *Living History Forum*. Museologist Olga Zabalueva has suggested that the project's dialogue-based approach, focused on oral history rather than material collections, was not fully recognized by traditional museum standards.²⁴

The *Forum for Living History*, the *Swedish Holocaust Museum*, and the terminated *Museum of Movements* project all had antisemitism, racism, xenophobia, and democracy as a backdrop and starting points;²⁵ however, they were initiated and framed in different political and societal contexts.

Intersections in the landscape of Swedish Holocaust Heritage

Exploring how the Swedish Holocaust Museum is perceived as complementary, overlapping, or distinct from existing state-funded institutions that educate about the Holocaust and its related events reveals insights into the vision for the Holocaust Museum. When the government-appointed commission presented its inquiry in 2020,²⁶ it explicitly refrained from recommending a specific location for the Holocaust Museum, as this fell outside its mandate. However, it was proposed that the new institution be established as an independent public authority. Although amended by many instances, some would rather see the museum as part of the Government authority the *Living History Forum* or make the Holocaust a responsibility shared among museums around the country. The *Living History Forum* was willing to host the Holocaust Museum by supplementing its governmental instructions, arguing in its response that this would “avoid the undesirable situation of having two government agencies tasked with managing the memory and knowledge of the Holocaust”.²⁷ The *Jewish Museum* also expressed concern about overlap, stressing the importance of continued government funding of the *Jewish Museum* and the necessity for collaboration, while emphasizing that Jewish heritage in Sweden should not be reduced to the Holocaust.²⁸ The inquiry acknowledged the potential overlap and concern about negative competition with the *Jewish Museum*, especially if located in the same city, and stressed the importance of long-term collaboration, emphasizing the two museums as complementary.²⁹ The concerns regarding a potential overlap with the Living History Forum were acknowledged but were ultimately deemed non-problematic. On the contrary, the inquiry highlighted the distinct and complementary roles of both institutions. Furthermore, it recommended that the Forum refine its mission and transfer duties related to the Holocaust to the new museum.

The inquiry and the written responses to it revealed a tension between the educational mission and the curatorial objectives, as well as the challenge of relating to the present. The inquiry highlighted the importance of building a collection focused on survivors in Sweden, prioritizing the integration of collections with academic research in the field of Holocaust studies, rather than emphasizing pedagogical work. This was addressed by the *Living History Forum* and the *Jewish*

Museum among others. The *Living History Forum* criticized the inquiry for lacking educational perspectives and didactic research for the museum.³⁰ The director of the *Jewish Museum* criticized it for not considering the long expertise of working with the Holocaust at both the *Jewish Museum* and the *Living History Forum*, stating:

It is impossible to recount or bear witness to the Holocaust and the rise of Nazi Germany without this also involving strong connections to the present and the importance of learning something from it. Therefore, it is not possible to separate the historical work from the educational work. Learning about and learning from the Holocaust are closely intertwined, and the reasoning in the inquiry about deprioritizing the educational work is therefore very peculiar.³¹

Embedded in this might be the divide between what museologist Olga Zebauleva calls “the expert” and the “activist” discourses,³² which affect the enduring and internationally debated question of whether, and in what ways, the Holocaust offers lessons in the present and for the future. The inquiry positioned the *Swedish Holocaust Museum* within the realm of history and heritage, focusing on collection, preservation, and historical contextualization. In contrast, present-day issues related to democracy, intolerance, and human rights were framed as falling more clearly within the mandate of the *Living History Forum*.³³

The way that research and collections were stressed over pedagogy may also be understood in the light of the fear of political instrumentalization and distortion of the Holocaust. The Holocaust has previously predominantly been framed within a universalizing human rights discourse in Sweden, along with Swedish rescue operations and aid, which has tended to obscure the specific historical experiences of Jews and the diverse groups targeted by Nazi persecution.³⁴ However, the human-rights discourse that was relatively unproblematic in the public sphere in Sweden two decades ago now experiences tensions; universal human rights are rendered political in ways they were not. The downplay of overlap between the *Swedish Holocaust Museum* and the *Forum for Living History* may relate to paradigm shifts in Holocaust remembrance identified by Andrea Pető more broadly, arguing that the universal use of Holocaust history promoting broader democratic and human rights education seems to be moving toward a more compartmentalized and historical framing of the Holocaust, sometimes (within political discourse)

also positioning it in tension or competition with broader human rights concerns, disconnecting the historical specificity of the Holocaust from wider issues of present-day antisemitism, xenophobia, and racism.

The public debate that followed the initiative of a Holocaust Museum centered on the museum's location, primarily putting Malmö against Stockholm. Different arguments were linked to the museum's expected societal role, which were, in part, at odds with one another. This included 1) a struggle between central authority and regional or provincial interests, 2) debates about the historical authenticity of various sites, 3) morally motivated arguments connected to contemporary issues of antisemitism, as well as ambivalent interpretations of the term "Förintelsen" (Holocaust), its victims, and the role of politics in shaping memory.

Center and periphery, National and Local perspectives

In the media debate, one pattern in the arguments for different geographical locations was a power play between the capital and the southern province. In an official statement in one of Sweden's largest morning papers, Prime Minister Stefan Löfven, Education Minister Anna Ekström, and Minister for Culture and Democracy Amanda Lind argued that the capital's central location would ensure broad accessibility for the public across the country.³⁵ The strategic and logistic value of situating the museum in Stockholm—particularly for Swedish schoolchildren and accessibility to international visitors—was endorsed by many. Contrary to this view, arguments for Malmö, Helsingborg, and the Scania region in general stressed the importance of a state museum outside the capital.³⁶ As the city of Malmö had been working to gain a state museum for several years, the chair of Malmö's municipal executive committee and the municipal commissioner for culture expressed their disappointment. As observed also by Olga Zabalueva, their argument had less to do with the museum's subject matter than with countering and balancing the central power of Stockholm, contesting Stockholm on the grounds of needs and accessibility for the south region.³⁷ When the local newspaper *Sydsvenskan* interviewed the cultural commissioner on the closing of the *Museum of Movements* and suggested that the Swedish Holocaust Museum might be an alternative, the commissioner was quoted saying "No matter what happens, it is important that there is a national museum

in southern Sweden, and then the country's third-largest city should be the place."³⁸

Although logistic accessibility was an essential argument for Stockholm, more importantly, many stakeholders portrayed Stockholm as the symbolic heart of Sweden. Much due to its proximity to the Swedish Parliament and key cultural institutions, it would symbolically manifest the museum's national importance.³⁹ In their response to the government inquiry, *J! Jewish Culture* specifically advocated for a placement of the Holocaust museum within the Swedish History Museum as the "Speaking Memories" exhibition there had marked a milestone, stating that it was the first time information about the Holocaust and its survivors in Sweden was presented in a *state* museum. "It sent a clear message that the Holocaust is part of Swedish history."⁴⁰ Similarly, in a debate article in one of the largest morning papers, *the Association of Holocaust Survivors in Sweden* stressed the value of Stockholm as a symbol of Sweden.

[...] we believe that a Swedish Holocaust Museum should be located as centrally as possible in Stockholm, to show that Sweden also wants to give this part of our history a central role. Such a location will carry great symbolic significance and send a powerful signal.⁴¹

An argument tied to the power dynamic of center and periphery was the proximity to institutions of knowledge-producing bodies, such as museums, archives, and higher education. Stockholm advocates argued that the proximity to the *Jewish Museum* and *Forum for Living History* was a strength, whereas advocates for the southern regions viewed this cluster as a weakness due to concerns about competition and the pedagogical needs of a Holocaust institution in southern Sweden, while also emphasizing archives and collections connected to significant sites of aid and reception in this region.

Geographical and historical authenticity

A second theme in the debate was arguments of geographical authenticity and local history. The government inquiry had suggested that the museum be situated in a location of historical significance. Arguments regarding site authenticity were made about both Stockholm and southern Sweden. Still, the geographical authenticity was more emphasized for the southern Scania region, which was generally recognized for its role

in aiding Jewish refugees during and after the war. The city of Landskrona, for example, argued for having the Holocaust Museum due to its reception of Concentration camp survivors at the Citadel in 1945.⁴² Malmö was emphasized as “the Harbour of Hope” (“Hoppets hamn”).⁴³ The phrase “Harbour of Hope” is an integral part of Malmö’s memory culture, capturing the emotional and symbolic significance of Malmö as a gateway to a new life and recovery. Not least surrounding the Holocaust and World War II, for the over 7 000 Danish Jewish refugees fleeing Nazi persecution in small boats across the strait to Sweden in 1943 and in 1945, when thousands of survivors from Nazi concentration camps were brought to Malmö as part of the humanitarian rescue operations, the White Buses mission, and the UNRRA mission. In response to the placement in Stockholm, the mayor of Malmö was cited in the paper *Aftonbladet*, arguing why it should have been placed in Malmö.

With the help of a strong mobilization, a functioning refugee reception was created. Overnight, Malmö Museums were turned into a refugee camp, and Malmö Borgarskola was converted into an auxiliary hospital. The arrival of the White Buses and the ships lives on to a great extent in the city’s DNA.⁴⁴

The arguments of geographic authenticity focused on spaces of reception, aid, and care – places of local (and national) pride – while also emphasizing the material and physical affinity to Holocaust-related collections and knowledge institutions in regional museums and archives, as mentioned above. The Stockholm advocates’ arguments of authenticity, however, were vaguer, less concrete, and mainly connected to national-level symbolism and historical accountability.

Moral arguments, Antisemitism in the present

The Social Democrats opened the door to the raw antisemitism from the Middle East. Now they are trying to cover up this dark, and still unfinished, era with a monument to the compassion that only true anti-racists possess.⁴⁵ Salomon Schulman, Debate article, *Expressen* 2020-11-17.

A third theme in the debate was moral arguments deeply influenced by challenges in the present, mainly Malmö’s contemporary challenges with antisemitism. Two contrasting perspectives emerged. One framing of Malmö, and some also its Social Democratic leadership, as “unworthy”

of hosting the museum, due to the city's ongoing issues with antisemitism.⁴⁶ In one of Sweden's leading morning papers, conservative politician Gunnar Hökmark debated:

Malmö has become a symbol of how antisemitism has taken root in our country. The lack of political resolve has contributed to this. Should the city's leadership then be awarded a museum? I don't think so.

[...]

One cannot blame the city's leadership for the antisemitism that has arrived there — and in the rest of Sweden — through refugees from the Middle East, but they must be blamed for not drawing boundaries, not fighting it, and not driving it out of their own party organization.

[...]

We stand with all who are Jews, while at the same time forcefully showing all those who come here with antisemitism in their baggage that we draw a line — and want to contribute, through knowledge, to everyone taking the right side.

This framing, which emphasizes the connection between antisemitism and individuals from the Middle East, as well as situating antisemitism within Social Democracy (distancing it from the political right), is commonly found in the political rhetoric of the Sweden Democrats (SD). In contrast, others in the debate argued that Malmö had a moral obligation to host the museum precisely due to the pressing issues of contemporary antisemitism.⁴⁷ In a reply to the above article by Hökmark, Politician Niels Paarup-Petersen (Centre Party) wrote that the need for that knowledge “is painfully great in Malmö.”

[...] neither Hökmark nor the political leadership in Malmö should reduce the future Holocaust Museum to a political trophy. It is not because the Social Democrats will cut the ribbon at the inauguration that the museum should be located in Malmö. The museum is going to Malmö so that every child and young person in Malmö will have the opportunity to learn about the Holocaust and the connection to Jewish history in Sweden.

[...]

And therefore, there is no more suitable place than Malmö for the museum. It was to Malmö and Skåne that the Jews fled from the Nazis and the Holocaust. It is from Malmö that the traces go out into the world and world history. And unfortunately, it is in Malmö that we see the ideas that led to the Holocaust once again being recalled.⁴⁸

On a broader level, these moral arguments were associated with guilt and responsibility and antisemitism in the present, while also mirroring a

political battle between right and left. It underscored a broader discussion about how societies should address and learn from the Holocaust in the face of contemporary challenges. While Malmö was ultimately not chosen as the site for the Holocaust Museum, the discourse brought attention to the importance of confronting antisemitism locally.

A museum about the victims and the survivors

A starting point is Holocaust survivors with connections to Sweden and their life stories, as well as the experiences of their descendants.⁴⁹

Overarching the debate, and also visible in the written responses to the government inquiry, was an ambivalent understanding of the term “Förintelsen” (Holocaust).⁵⁰ The Swedish Government and the Swedish Holocaust Museum adhere to the *International Holocaust Remembrance Alliance* (IHRA) definition of the Holocaust as the systematic persecution and genocide of the Jews, while also acknowledging the persecution of Roma and Sinti as a separate genocide during the Holocaust. Although the main public understanding of Förintelsen in Sweden is that it signifies the genocide of the Jews,⁵¹ other victim groups are often included, and sometimes equated, under the term, either limited to groups that were the target of the extermination policy (Jews, Roma, and the disabled), or broadly understood as including all categories persecuted and murdered by the Nazi regime and its allies, (including for example, political opponents, Poles, homosexuals, and Jehovah’s witnesses).⁵² The way different groups targeted by Nazi persecution are included as subjects of the Holocaust was, for example, visible in the City of Malmö’s response to the inquiry for the Museum, first mentioning Jews and Roma, then expanding the term to other groups that were targeted by the Nazi regime for different reasons:

It is essential that the new museum acknowledge and address the Holocaust as it concerned both Jews and Roma. The Roma perspective on and experiences of the Porajmos/Samudaripen — the Roma terms for the Holocaust— need to be made visible. This work must include opportunities for co-engagement from individuals, associations, and organizations. Other groups (e.g., people with disabilities, the LGBTQ movement) who were subjected to the Holocaust should also be highlighted.⁵³

The question of whether, and how, Roma should be included as victims in the collective Holocaust remembrance was also part of the public debate, although peripheral and mainly led by Roma organisations and individuals.⁵⁴ Malmö has Sweden's largest Roma population, and the *Malmö Council for the National Minority Roma* in Malmö advocated for a location in Malmö.⁵⁵ The Roma organization *É Romani Glinda* instead advocated for locating the museum within the Agency of *the Living History Forum*, due to their competence in educating about the Holocaust,⁵⁶ highlighting the importance of including Roma and other groups by connecting the museum to broader human rights issues and equity. Stating: "Of course, the museum should highlight all groups that were targeted during the Second World War. All groups should have the same space in the museum, not just Jews and Roma."⁵⁷

Memory politics thus played a role in public debate. Some pushed for the use of the term "Roma Holocaust" to describe the genocide of the Roma, highlighting its historical significance. In connection with the International Holocaust conference held by Sweden in 2021, Roma Magazine *Dikko* announced that the magazine would henceforth adopt the term "Roma Holocaust:"

Words mean different things, words make a difference, and words can be a source of power or shape how people are perceived. That is why it is essential that the Roma Holocaust becomes a recognized concept, so that those who were murdered receive the recognition they deserve and are not pushed into the shadows. It is also important for our present and for the future — for example, Roma should have an obvious place at an international Holocaust conference hosted by Sweden.⁵⁸

A press release the following year, issued by the *Network Against Anti-Ziganism*, consisting of Romani intellectuals and researchers from the Critical Romani Studies Unit at Södertörn University, urged the Swedish government to include the Roma in the concept of the Holocaust.⁵⁹

Roma communities and individuals continue to face stigmatization in Sweden and elsewhere. The recognition of their victimization during the Holocaust has become an integral part of collective self-understanding, serving as a source of empowerment in the pursuit of respect and rights within society. Acknowledging historical suffering is a crucial component of reconciliation processes. Adhering to IHRA, and in line with

most historians, the museum instead uses the terminology “Roma Genocide”. This continues to create tensions.

While some of the responses to the Government inquiry report criticized a lack of pedagogic perspectives and connectedness to present-day challenges, others warned about instrumentalizing the Holocaust pedagogically for other causes, may it be democracy, human rights, or tolerance, stressing that the Holocaust (genocide of the Jews) and anti-semitism should be in focus for the museum. Several expressed concern that using the museum as a tool for promoting a broader human rights agenda could lead to a relativization and de-Judaization of the Holocaust. This was, for example, emphasized by *J! Jewish Culture* and the *Jewish Central Council*, ensuring that the museum does not undertake other, more general tasks, such as addressing human rights issues, as this risks diluting its mission concerning the Holocaust.⁶⁰ The inquiry stated that the main exhibits should be centered on the Holocaust and its survivors, although program activities or temporary exhibitions may highlight other genocides or other current socio-political issues. The voluntary organization *Zikaron*, grandchildren of survivors working with educating on the Holocaust in schools, contested this, stating that all the museum activities should have a strong connection to the Holocaust, including contemporary antisemitism, “to ensure that focus is not diverted from the Holocaust”.⁶¹

In her observation on paradigm shifts in Holocaust remembrance in Europe, Andrea Pető points to a de-Judaization of Holocaust memory. This takes on a particular and different resonance in the Swedish context. From a heritage perspective, it can be argued that the Holocaust has never been framed primarily as the genocide of the Jews in Sweden. Instead, it has often been interpreted through broader themes such as democracy, human rights, and Swedish humanitarian efforts. In recent years, however, particularly in response to rising antisemitism, there has been a noticeable shift in political discourse, increasingly foregrounding the Holocaust as the genocide of the Jews, centering Jewish suffering and antisemitism within the public memory narrative.

At the same time, anti-antisemitism is being instrumentalized. In left-leaning circles, criticism of Israel and expressions of solidarity with Palestinians sometimes slip into antisemitic tropes, resulting in a tendency among certain politicians and activists to downplay or relativize antisemitism when it conflicts with their preferred ideological narra-

tives. ⁶² Simultaneously, as in other Western countries, far-right parties use support for Israel and opposition to Islamist antisemitism to improve their political image and appeal to a broader electorate. The mainstream political right across much of Europe has often adopted similar positions to attract the same voters. An example of Swedish political rhetoric was a speech given by the conservative Prime Minister Ulf Kristersson at the National Historical Museum in Stockholm, in January 2023, during a program on “Witness Testimonies as Swedish Heritage”. The organizers of the event were *J! Jewish Culture*, the *Swedish Holocaust Museum*, and the *Segerstedt Institute* at the University of Gothenburg. The Prime Minister spoke about growing antisemitism, mentioning subculture neo-Nazism as well as left-wing extremists, but primarily concentrating on “intolerant Islamism” and antisemitism with a strong connection to the cultures in the Middle East, ending the speech saying “The government will also put forward bills for hate crimes with antisemitic motives to be punished more harshly, and for more perpetrators to be deported.”

The prime minister used the museum setting as a platform to promote the Tidö parties’⁶³ agreement on a stricter migration policy. Argued mainly as a problem solvable by deportations, antisemitism was portrayed as something “un-Swedish”, echoing the Swedish Democrats, framing Muslim migrants as threats not only to “Swedishness” but also to Jewish safety.

Between History, Heritage, and the Present

The Swedish Holocaust Museum faces challenges balancing its role as a national state-funded heritage institution with the diverse needs and demands of interest groups and financiers. The ongoing negotiation of Holocaust memory in Sweden reflects broader societal debates about identity, history, and moral responsibility. Similar to Holocaust museums in other European countries, which have been examined in light of contemporary events and political contexts, the establishment of the Swedish Holocaust Museum is likewise not detached from these debates and the broader socio-political climate. The fact that opening a new national museum does not occur in a political vacuum is made clear in the government inquiry, the written responses, and in the news coverage and media debates surrounding the establishment of the Swedish Holocaust Museum.

A challenge for the new museum is to manage and navigate the various discourses among groups with diverse connections to history and the present. This relates to a broader discussion on competing victimhood and suffering. Central to this discourse is the question of whether – and if so, how – the Holocaust can be compared to other instances of genocide, war crimes, discrimination, and persecution occurring today. This often manifests as a rivalry among different forms of prejudice, approached in a competitive way rather than through a lens of solidarity. This, of course, is especially the case after the Hamas attack on 7 October and the following Gaza war, creating polarization of emotional identification with either Palestinians or Israelis.⁶⁴ Cultivating empathy often involves prioritization and making choices about where to focus our emotions. Directing our feelings toward a specific person or group constitutes an emotional decision that becomes especially significant when two conflicting parties compete for moral support.⁶⁵ Some scholars and activists place the Holocaust in the larger framework of genocides and human rights issues, relating or comparing it with, for example, the Armenian Genocide and the genocide in Rwanda, and looking into the mechanisms of human behavior across time and space. Others argue that while it can democratize memory, including the “never again” for all victims, it risks minimizing the specificity and scale of the Jewish suffering.⁶⁶

To conclude: The discourses surrounding the Swedish Holocaust Museum mirror *contemporary politics*, where the rise of far-right movements and increased antisemitism in Europe has pushed the Swedish government to strengthen Holocaust remembrance as a democratic safeguard. The discourse also involved *local, national, and international positioning*. Locally and nationally, the way the museum was connected to “authentic sites” reflected the historical significance of a particular region, linking it to the positive history and heritage of aid and reception. Nationally and internationally, establishing a Holocaust Museum reinforces Sweden’s identity as a defender of human rights and liberal democracy, in a time when these are, in fact, under attack. A Holocaust Museum might, arguably, politically serve to divert attention away from complex and contentious political issues and debates on migration and racism. It is about *memory politics*, in the way the museum provides a means for Sweden to engage with its own complex past and the state’s relation to the Jewish and Roma minorities, while balancing narratives of humanitarian rescue with an acknowledgement of complicity and passivity.

Arguments for placing the museum in Stockholm, near the perceived political and cultural heart, could be seen in this light, signaling that this memory is part of Sweden's national history, not peripheral. The museum is currently in a temporary space, but a permanent place was recently announced. In September 2025 the City of Stockholm announced that the museum will be located in the historical building Tullhuset on Blaiseholmen in Stockholm; utilizing authenticity the national level.

The proximity to Stockholm's Great Synagogue and Raoul Wallenberg Square connects the site to a Jewish context in the city. The location also carries historical significance: during the Second World War, the Nazi legation was housed in what is now the Lydmar Hotel. This makes Blasieholmen an authentic site in relation to Sweden's connection to the Holocaust.⁶⁷

Lastly, but not least, the public debate centered on how the museum would address present-day challenges. The phrase "Never Again" is commonly used by politicians in official ceremonies, in museums, and in memorials. Its educational foundation stems from the immediate aftermath of World War II as a reaction to the Holocaust and atrocities committed by the Nazis. First, uttered by freed Jewish prisoners and partisans, this phrase has since evolved alongside the development of international human rights discussions, particularly within the framework of the United Nations. Currently, international scholars have pointed out that the "never again" universalist and optimistic approach has become increasingly challenging to maintain, considering the phrase as empty and overused.⁶⁸ As observed by Memory Studies professor Wulf Kansteiner, "The era of cosmopolitan memory appears to be over".⁶⁹ Historian Adam Sutcliffe talks of the end to the "post-Cold-War fantasy of universalist apolitical empathy", discussing how anti-anti-semitism is being misused in political rhetoric.⁷⁰ And, perhaps, as argued by authors of *The Holocaust Museums and Human Rights*, "the alliance that the Holocaust and Human Rights once enjoyed has come under grave threat".⁷¹

How can we manage the paradigm shifts Andrea Pető describes? A good start is to take a step back and scrutinize how the divide between the Holocaust and Human rights is linked to ideology,⁷² find ways to bridge this divide, and broaden our perspective beyond moral emotional narratives of victims, bystanders, and perpetrators.⁷³

Notes

1. Laurajane Smith, *Uses of Heritage*, Abingdon, Oxon: Routledge, Taylor & Francis Group 2006.
2. Jennifer Barrett, *Museums and the Public Sphere*, Chichester: Wiley-Blackwell 2011.
3. Noris Novis-Deutsch & Tracy Adams, "Holocaust Memory Transformations in Contemporary Contexts: An Introduction", *The Journal of Holocaust Research*, Vol. 38, No. 2, 2024, pp. 87–92, <https://doi.org/10.1080/25785648.2024.2307226>
4. *Swedish Remembrance of the Holocaust: Museums, Politics, and Materiality*. PI Britta Geschwind, Björn Magnusson Staaf, Victoria Martinez. Financed by the Swedish Research Council, dir. 2022–20211.
5. Andrea Pető, "A paradigm change in Holocaust memorialization. Lessons to be learned", in Karin Kvist Geverts (ed.), *Holocaust Remembrance and Representation. Documentation from a Research Conference. Research anthology from the Inquiry on a Museum about the Holocaust*, Swedish Government Official Reports, SOU 2020:21, Stockholm 2020, pp. 19–28.
6. See also Lea David, *The Past Can't Heal Us: The Dangers of Mandating Memory in the Name of Human Rights*, Cambridge et al: Cambridge University Press 2020 and Jennifer Barrett, Avril Alba & Dirk A. Moses (eds.), *The Holocaust Museum and Human Rights: Transnational Perspectives on Contemporary Memorials*. Philadelphia: Pennsylvania: University of Pennsylvania Press 2025. The book explores the relationship between the Holocaust and Human Rights paradigms within contemporary museum settings, transnationally; showing both convergences between Holocaust Museums and Human Rights museums, as well as how they can serve as sites of contestation and public debate.
7. It started as workshops in collaboration with the Swedish History Museum, the European Institute for Jewish Studies (Paideia), and the Association of Holocaust Survivors in Sweden (Föreningen för Förintelsens Överlevande i Sverige). In 2019, it evolved into an exhibition at the Swedish History Museum in cooperation with Jewish Culture. Project partners also included USC Shoah Foundation – The Institute for Visual History and Education, The Living History Forum, and the Adat Jeschurun Synagogue.
8. The Swedish Government, "Ett museum om Förintelsen", dir. 2019:36.
9. Sveriges Museum om Förintelsen, *SOU* 2020:21.
10. Laurajane Smith 2006. Cf. Katrin Antweiler, *Memorialising the Holocaust in Human Rights Museums*, Berlin & Boston: De Gruyter 2023.
11. Actors debating these different viewpoints will be exemplified in the following.
12. Klas Åmark, *Förintelsen och antisemitism, en kartläggning av svensk forskning*, Stockholm: Vetenskapsrådet 2021, <https://www.vr.se/5.7b65b6cf17b8a8f26a83ee.html>.
13. Lotta Fernstål, Elin Fornander, Yael Fried & Sandra Åberg, *Förintelserelaterade*

material i museisamlingar, digitaliseringsbehov och forskningsperspektiv, Stockholm: Statens historiska museer, FoU rapport 18, 2024.

14. Heléne Löw, *Nazismen i Sverige 1980–1999. Den rasistiska undergroundrörelsen: musiken, myterna, riterna*. Stockholm: Ordfront Förlag 2016.

15. Lars-Eric Jönsson, "Förintelsen och Sverige, om ett museum", *RIG – Kulturhistorisk tidskrift*, Vol. 81, No. 4, 1998, Lars-Eric Jönsson, Bilaga 4, *SOU* 2020: 21.

16. Jonas Frykman, "Becoming the perfect swede. Modernity, body politics, and national processes in twentieth-century Sweden", *Ethnos*, Vol. 58, Nos. 3–4, 1993, pp. 259–274, <https://doi.org/10.1080/00141844.1993.9981477>.

17. Julia Håkansson, *Historia och nationalism. Sverigedemokraternas och Dansk Folkepartis historiska berättelser*, Malmö: Malmö University Press 2023, <https://urn.kb.se/resolve?urn=urn:nbn:se:mau:diva-59274>; Bo Nilsson, "An ideology-critical examination of the cultural heritage policies of the Sweden Democrats", *International Journal of Heritage Studies*, Vol. 28, No. 5, 2022, pp. 622–634, <https://doi.org/10.1080/13527258.2022.2042718>. Partly in response, Sweden introduced a new National Museum Law in 2017 (Museilagen 2017:563), formally defining the role of museums and aiming to protect them from political interference, while upholding the principle of an "arm's length distance" between politics and museum operations. The law has been challenged several times.

18. Marie Demker, "Ökat motstånd mot flyktingmottagning och invandrarers religionsfrihet", in Ulrika Andersson, Jonas Ohlsson, Henrik Oscarsson & Maria Oskarson (eds.), *Larmar och gör sig till: SOM-undersökningen* 2016, Göteborg: SOM-institutet 2017; *Flyktingkrisen och medborgarnas förtroende för samhällets institutioner – en forskarrapport*, Stockholm: Myndigheten för samhällsskydd och beredskap 2016, <https://rib.msb.se/filer/pdf/28209.pdf>; Peter Esaiasson, Johan Martinsson & Jacob Sohlberg, *Flyktingkrisen och medborgarnas förtroende för samhällets institutioner – en forskarrapport*, Göteborg: Göteborgs universitet 2016; Mattias Ekman & Michał Krzyżanowski, "A Populist Turn?: News Editorials and the Recent Discursive Shift on Immigration in Sweden", *Nordicom Review*, 42(s1), 2021, pp. 67–87, <https://doi.org/10.2478/nor-2021-0007>; Diana Mulinari & Anders Neergaard, "Theorising racism: exploring the Swedish racial regime", *Nordic Journal of Migration Research*, Vol. 7, No. 2, 2017, p. 88.

19. Christer Mattsson, Robin Andersson Malmros & Morten Sagereds (eds.), *Antisemitism i Sverige efter den 7 oktober. Upplevelser och konsekvenser*, Gothenburg: The Segerstedt Institute, University of Gothenburg 2024.

20. Cf. Klas-Göran Karlsson & Ulf Zander (eds.), *Echoes of the Holocaust: Historical Cultures in Contemporary Europe*, Lund: Nordic Academic Press 2003.

21. Olga Zabalueva, "Not all museums". *Memory, politics, and museum activism on the move*, Linköping: Linköping University 2023, p. 76. I want to thank Olga Zabalueva for her valuable insights and expertise in discussing the topic of this article during its early stages.

22. Olga Zabalueva 2003, pp. 73–76.

23. Jonas Gillberg, "Rörelsernas museum ska avvecklas", *Sydsvenskan*, September 16 2020, Olga Zabalueva 2023, pp. 106–107.
24. Olga Zabalueva 2023, pp. 89–90.
25. Cf. Lars-Eric Jönsson, *SOU* 2020:21, Bilaga 4 "PM om museum om Förintelsen 1998 och 2019".
26. *SOU* 2020:21.
27. Living History Forum. Consultation response to the government inquiry Sveriges museum om Förintelsen, dnr Ku2020/01036/K., *SOU* 2020:21.
28. Jewish Museum. Consultation response to the government inquiry Sveriges museum om Förintelsen, *SOU* 2020:21.
29. *SOU* 2020:21, p. 46.
30. Jewish Museum. Consultation response to the government inquiry Sveriges museum om Förintelsen, dnr Ku2020/01036/K., *SOU* 2020:21. Ingrid Lomfors, head of the Living History Forum, addresses this divide in an article in *Sydsvenskan*: Jonas Gillberg, "Förvirring råder efter utredning", *Sydsvenskan*, October 25 2020.
31. Kristina Gamstorp, Museum Director at the time (The author's translation from Swedish). Jewish Museum. Consultation response to the government inquiry Sveriges museum om Förintelsen, dnr Ku2020/01036/K., *SOU* 2020:21.
32. Olga Zabalueva 2023, pp. 20–21.
33. *SOU* 2020:21, pp. 21, 131, 138.
34. Britta Geschwind & Victoria Martinez, "The Neutral Gaze: Women's Concentration Camp Experiences and Swedish Remembrance of the Holocaust", Special issue, *Revue d'histoire de la Shoah* (forthcoming), Kristin Wagrell, "Chorus of the Saved": *Constructing the Holocaust Survivor in Swedish Public Discourse, 1943–1966*, Linköping: Linköping University 2020, <http://urn.kb.se/resolve?urn=urn:nbn:se:liu:diva-163514>; Malin Thor Tureby & Kristin Wagrell, *Vittnesmål från Förintelsen och de överlevandes berättelser: definitioner, insamlingar och användningar, 1939–2020*, Stockholm: Forum för levande historia 2020.
35. Stefan Löfven, Anna Ekström & Amanda Lind, "A Swedish Holocaust Museum will open in Stockholm 2022", *Dagens Nyheter*, January 27 2021.
36. E.g. SVT Nyheter (Swedish Public Service News), "Stockholmsfixeringen ett jämlikhetsproblem", January 28 2021.
37. Olga Zabalueva 2023, pp. 76, 81–84.
38. Jonas Gillberg, "Chockbeskedet: Rörelsernas museum i Malmö avvecklas", *Sydsvenskan*, September 9 2020.
39. E.g. Paul Salmons, "Exhibiting the Holocaust in countries where it didn't happen", in Karin Kvist Geverts (ed.), *Holocaust Remembrance and Representation. Documentation from a Research Conference. Research anthology from the Inquiry on a Museum about the Holocaust*, Swedish Government Official Reports, *SOU* 2020:21, Stockholm 2020, p. 126.
40. J! Judisk Kultur, Consultation response to the government inquiry Sveriges museum om Förintelsen, Diariennr: Ku2020/01036/KL, *SOU* 2020:21.

41. Tommy Ringart & Tobias Rawet, "Placera museet över Förintelsen i Stockholm", *Dagens Nyheter*, December 2 2020.
42. Torkild Strandberg (L), Niklas Karlsson (S), "Landskrona är den bästa platsen för Förintelsemuseet", *Expressen*, January 24 2021.
43. E.g. Katrin Stjernfeldt Jammeh (S) & Roko Kursar(L), "Sex skäl till att museet måste hamna i Malmö", *Aftonbladet*, October 10 2020.
44. Frida Carlqvist, "Malmö stad om Förintelsemuseet: 'Förlorade kampen'", *Aftonbladet*, January 27 2021.
45. Salomon Schulman, "Malmö förtjänar inte ett Förintelsemuseum", *Expressen*, November 17 2020.
46. Gunnar Hökmark (M), "Ett förintelsemuseum i Malmö urskuldar stadens problem", *Dagens Nyheter*, October 23 2020; John Roslund, "S i Malmö förtjänar inte ett Förintelsemuseum", *Aftonbladet*, August 10 2020.
47. E.g. Niels Paarup-Petersen (L), "Förintelsemuseet får inte förminskas till en politisk trofé", *Dagens Nyheter*, October 26 2020.
48. Niels Paarup-Petersen (L), "Förintelsemuseet får inte förminskas till en politisk trofé", *Dagens Nyheter*, October 26 2020.
49. Uppdragsrapport, Förslag till inrättande, (Proposal for the establishment of the Swedish Holocaust Museum at the National Historical Museums), June 18 2021, Diariennr: 151-312-2021.
50. Cf. Stéphane Bruchfeld, "Should 'the Holocaust' be discarded, or what's in a name? Historiography(-ies), memory(-ies) and metanarrative(s)", in Karin Kvist Geverts (ed.), *Holocaust Remembrance and Representation. Documentation from a Research Conference. Research anthology from the Inquiry on a Museum about the Holocaust*, Swedish Government Official Reports, *SOU* 2020:21, Stockholm 2020, pp. 29-51.
51. *Uppfattningar om Förintelsen*, Stockholm: Forum för levande historia 2019. <http://www.levandehistoria.se/material/uppfattningar-om-forintelsen>.
52. Stéphane Bruchfeld 2020.
53. Malmö Stad, kommunstyrelsen. Consultation response to the government inquiry Sveriges museum om Förintelsen, Ku2020/01036/KL, *SOU* 2020:21.
54. Hans Calderas, "Varför osynliggörs den romska Förintelsen?", *Expressen*, December 27 2019.
55. Malmö's Council for the National Minority Roma. Consultation response to the government inquiry Sveriges museum om Förintelsen, *SOU* 2020:21.
56. ÉRomani Glinda, "Consultation response to the government inquiry Sveriges museum om Förintelsen", Ku2020/01036/KL, *SOU* 2020:21.
57. Ibid.
58. "Magasin DIKKO tar ställning för begreppet Förintelsen av romer", *Magasin Dikko* (editorial), July 14 2021.
59. Pressrelease, Nätverket mot Antiziganism, *Magasin Dikko*, January 14 2022. The letter was signed by Bagir Kwiek, Sunita Memetovic, Jan Selling, Solvor Lauritzen, Hans Caldaras, and Soraya Post, and was a response to the Government

Office's request for opinions on how Sweden should act during its upcoming chairmanship of the International Holocaust Remembrance Alliance (IHRA).

60. J! Judisk kultur i Sverige. Consultation response to the government inquiry Sveriges museum om Förintelsen, dnr Ku2020/01036/K., SOU 2020:21. The view of *Judiska Centralrådet* as stated in SOU 2020:21, p. 56.

61. Zikaron, "Consultation response to the government inquiry Sveriges museum om Förintelsen", dnr Ku2020/01036/K., SOU 2020:21.

62. Cf. Anders Persson, *Antisemitism, gråzon eller legitim kritik av Israel? En genomgång av vanligt förekommande uttryck i debatten efter 7/10-attacken och kriget i Gaza*, Gothenburg: The Segerstedt Institute, University of Gothenburg, 2022, <http://urn.kb.se/resolve?urn=urn:nbn:se:lnu:diva-129151>.

63. The Tidö parties: the Sweden Democrats, Moderate Party, Christian Democrats, and the Liberals.

64. Hira Amin, Linda Hyökki & Umme Salma, "The European Muslim Crisis and the Post-October 7 Escalation", *Religions*, Vol. 15, No. 10, 2024, p. 1185, <https://doi.org/10.3390/rel15101185>; Jinan Hammoude, *Islamofobi i Danmark efter den 7 oktober 2023*. En kvantitativ og kvalitativ undersøgelse af islamofobi i Danmark efter den 7. oktober 2023, 2025. The Swedish National Council for Crime Prevention (Brå) reported a significant rise in hate crimes toward Jews in 2023 after October 7 (110 October–December), but also, a smaller rise in reported Islamophobic crimes. *Brottsförebyggande rådet, Brå. Polisanmälda hatbrott med antisemitiska motiv under hösten 2023. En sammanställning av de ärenden som hatbrottsmarkerats av polisen 7 oktober–31 december 2023 respektive 2022*, Stockholm: Brottsförebyggande rådet 2024.

65. Adam Suthcliffe, "Whose Feelings Matter? Holocaust Memory, Empathy, and Redemptive Anti-Antisemitism", *Journal of Genocide Research*, Vol. 26, No. 2, 2022, pp. 222–242, <https://doi.org/10.1080/14623528.2022.2160533>.

66. Jennifer Barrett, Avril Alba & Dirk Moses (eds.) 2025.

67. "Ett nytt museum och ett levande kajstråk, Två möjliga platser för Sveriges museum om Förintelsen i centrala Stockholm", proposal, the Swedish Holocaust Museum website, <https://museumforintelsen.se>, visited June 24 2025.

68. Diana I Popescu & Tanja Schult; "Performative Holocaust Commemoration in the 21st Century", *Holocaust Studies*, Vol. 26, No. 2, 2019, pp. 135–51, doi:10.1080/17504902.2019.1578452.

69. Wulf Kansteiner, "Migration, racism, and memory", *Memory Studies*, Vol. 12, No. 6, 2019, pp. 611–175069801988671. 10.1177/1750698019886712.

70. Adam Sutcliffe 2022, pp 222–242.

71. Jennifer Barret, Avril Alba & Dirk Moses (eds.) 2025.

72. Lea David 2020.

73. Michael Rothberg, *The Implicated Subject: Beyond Victims and Perpetrators*, Stanford, California: Stanford University Press 2019.

The Difficult Art of Learning from the Holocaust

Ulf Zander

Professor at the Department of History, Lund University

One lesson that the interest in the Holocaust in recent decades shows is that there are no shortcuts. On the one hand, the Holocaust as a historical event is more complex than the singular term “the Holocaust” suggests. On the one hand, the recent processing of the genocide is also multifaceted, not least because the Holocaust has been used as an object of comparison – or dismissed as an object of comparison – in several contexts, almost all of which have far-reaching political and ideological implications. The many antisemitic manifestations in recent years are in themselves a testimony to the fact that it is not enough to provide information about the Holocaust to prevent new examples of racism and persecutions.¹

The war between Israel and Hamas that began on October 7, 2023, has very clearly demonstrated that the Holocaust is not allowed to be only a historical event more than 80 years away in time. Accusations of genocide have been leveled against both sides in the conflict. In the first stage, it was the brutal beginning of the conflict, when Hamas soldiers murdered, raped and kidnapped Israelis without regard to age or gender, that contributed to the discussion of genocide. Then there has been the ensuing Israeli warfare, in which the Palestinians’ access – or rather lack of access to water and food in the Gaza Strip – is at least as terrible a weapon as drones, tanks and bombers, which have resulted in accusations of genocide. The step has not been far to various kinds of comparisons between the genocide then, that is, 1941–45, and the accusations of an ongoing one. Questions about both the importance of being

able to reason about what characterizes a genocide and in what ways comparisons between then and now should – or should not be – applied are indeed difficult to handle, not least for professional historians who often have emphasized ideals about the importance of distance, both in time and to contemporary political and ideological issues.

These kinds of challenges are present at all levels of the education system as well as in the public debate. With this in mind, this article is designed to both highlight the many difficulties associated with the lessons of the Holocaust and to draw attention to some of the opportunities that can be found for those who emphasize that the Holocaust must be dealt with both as a historical event in its own right and as a living history that raises existentially important questions about life and death, injustices and justice, mistrust and, possibly, reconciliation.

To Have Faith in Lessons from the Holocaust

The fact that the Holocaust simultaneously has been used as a basis for providing lessons in a later period and has become a tool in ongoing conflicts, is by no means a new phenomenon. What stands out is that the conditions for discussing this genocide as a recent example of history as life's teacher changed radically during the last decade or so of the 20th century. The question of why there is so much confidence in the possibilities of extracting lessons from the Holocaust with relevance to recent problems is primarily to be found in connection with the end of the Cold War and the developments that followed. In the early 1990s, Australian historian Richard Bosworth analyzed how major national narratives about the Second World War had emerged soon after the end of the war in nations, independent if they were on the winning or the losing side. Admittedly, the writing of history underwent changes in the decades after 1945, but none was as great and profound as the end of the Cold War. With the fall of the Wall and the collapse of the Soviet Union, the image of united resistance movements in the German-occupied countries, widespread anti-fascism in Italy and, in general, the black-and-white portrayal of the good allies on the one hand and the evil Axis powers on the other, was challenged.² For instance, Zygmunt Bauman argued in *Modernity and the Holocaust* (1989) that genocide could be regarded as the other side of the coin in modern societies. If the starting point is that industrially carried out genocides have been an integral part of modern

societies and have even contributed to the welfare of the categories that were not victims, there are no outsiders and innocent observers. One consequence of the new perspectives, advocated by Bauman as well as others, and the many debates about what had actually happened during the Second World War but that seldom had been told in the public eye, was that traditional, nationalized narratives changed. The shift was reinforced by both new research on the war years on the Eastern Front, with Christopher Browning's study of German police men as perpetrators in *Ordinary Men* (1992) and Jan T. Gross book *Neighbors* (2001) in which he depicted how Catholic Poles murdered their Jewish neighbors. At the same time, the newly awakened interest in the Holocaust contributed to present-oriented approaches, "focusing on history 'lessons' such as educational projects, memorialisations, and studies of how the Holocaust has been handled in various societal and cultural contexts".³ The shift left clear traces in the US, many European countries and within the European Union, resulting in a partly new approach to the Second World War. Of particular importance for this development was a collective rejection of the Nazi policy of genocide, or, to invoke the British historian and essayist Tony Judt's drastic formulation that Holocaust recognition was the same as a "entry ticket" to Europe in the wake of the Cold War.⁴ The Holocaust thus became a central element in a European and occasionally even a universal narrative of the Second World War.⁵ Against such a backdrop, it is not surprising that questions of politics and morality, transferred to comparisons between past and present, were brought up in public debates time and time again.

Undeniably, universal ideals associated with the genocide of 1941–45 are no longer as viable as they were in the aftermath of the fall of the Berlin Wall. The changes are particularly noticeable in Poland and Hungary, where political rulers have distanced themselves from the interpretations of the Holocaust that were valid around the turn of the millennium. There, great efforts have been made to deny antisemitism then and now and participation of Hungarians and Poles in the Nazi genocide.⁶ Changes of a different kind are result of new research and discussions that have taken place since the turn of the millennium have contributed to changing the view of both the Holocaust as a historical phenomenon and what functions it can have in recent contexts. Nevertheless, the great trust that was established in a variety of organizations and contexts during the 1990s remains, despite, or thanks to, the fact

that it is still a significant challenge to link the story of the Holocaust to events that are taking place in the aftermath of a worldwide pandemic and in the shadow of several bloody wars as well as increasing strains on democratic principles.

New Perspectives, Remaining Difficult Questions

Undoubtedly, there are plenty of examples of depictions of the Holocaust that are controversial and/or contribute to trivialization, but a division between good historical research and poor history communication outside academia tends to be too simplistic. Both older and newer research has had, and still can be, difficult to reconcile with an established understanding while other findings of late date perhaps are less problematic to relate to. Nor is it an easy task to operate in the borderland between the universities and the public sphere. Using Sweden as an example, sociologist Piero Colla has drawn attention to a tradition of state-initiated information projects and popular education, which often has been mediated through opinion-forming institutes. These have been based on serious research but have also often fulfilled the function of preventing controversy. With the government agency Living History Forum in mind, he concludes: “Whatever the tensions in collective memory, they are promptly neutralized by the creation of a ‘new’ charismatic official history.”⁷

Regardless of the many difficulties that characterize the mediation of the Holocaust, it cannot be ignored that new perspectives on the Nazi genocide mean new questions to history, and thus also opportunities to increase our understanding of, among other things, how an atrocity of this magnitude was motivated and carried out at different levels and places, and what variations characterized the Holocaust across time and space. In continuation of this reasoning, there is also a connection between then and now. If history – or at least parts of it – appears different, the attitude to what lessons can be learned also changes, at least potentially. This is not to say that the old ones are necessarily replaced, but there is a possibility that they will be supplemented with new ones if they can meet the needs of the present.

Research of more recent date has contributed to nuanced and deepened knowledge about the Holocaust, its scope, mechanisms and, not least, great variation in time and space. In general, there has been a

growing scientific interest in geography of the Holocaust, its “landscapes” and concrete sites, both camps of various kinds and “killing fields” behind the front lines.⁸ Also, several researchers have turned their attention to the regional level, both in terms of the development of events while the genocide was going on and analyses of how it was remembered – and sometimes forgotten – afterwards.⁹ Regarding the retrospective perspective, important research efforts have been carried out to question and nuance previously prevailing perceptions of the extent to which there was room to discuss the Holocaust during the first post-war decades. A recurring conclusion is that it has rarely been a question of either significant attention or total silence but intermediate positions where the “volume” has been different depending on the group and context. There is reason to believe that Omer Bartov’s recollection of the situation in Israel the years before the Eichmann trial when the “the Holocaust was all around us and yet never actually there” can be applied to other times and places.¹⁰ In recent decades, there have been plenty of examples of mediation efforts about the Holocaust, partly through information initiatives, partly based on political science models of early warning systems, developed with the aim of making it possible to see elements of politics and culture that in the worst case can result in new racist regimes or, even worse, new genocides, partly in connection with teaching about the Holocaust, partly in connection with museum exhibitions about the Holocaust, partly based on fictitious representations of the Nazi genocide.

In addition, source material that has long had an obscure role in Holocaust research, as photographs and material artefacts as clothes, has been used to provide answers to questions of various kinds, ranging from where mass murder has been committed to insights into the conditions of those affected by the Nazi genocidal policy.¹¹ Furthermore, innovative research has also been carried out on perpetrators. Historians have noted how young, well-educated men in the SS in general and in the *Sicherheitsdienst* (SD) and *Reichssicherheitshauptamt* (RSHA), combined theory and practice in predicting decisions at the highest level about a coming genocide, helping to lay the foundations for its implementation, and finally being active in the field as senior commanders of the *Einsatzgruppen* operating behind the front line.¹² A partly new picture of the perpetrators has emerged through gender analyses. Among German women, who had few career opportunities at home, some sought out the

“Wild East”, where ordinary rules of the game were set aside. In other words, they could make a “career” as genocidal perpetrators.¹³

Studies of both older and newer dates shows that research on the Holocaust does not only offer new opportunities. Based on studies of and by the survivors, the challenges that remain emerge and where the road to new knowledge and possible new lessons is crooked. Jean Cayrol can be a first example. He was a poet and publicist who joined the French Resistance in 1941. He was betrayed, arrested, and sent to Gusen’s concentration camp. Cayrol narrowly escaped with his life. In retrospect, among other things in connection with the fact that he wrote the screenplay for Alain Resnais’ classic documentary *Night and Fog* (1956), he clarified that violence, and betrayal had occurred between the camp inmates. The fact that they had become perpetrators, both he and others emphasized, could not be blamed on them because they were in the camps because of the National Socialists’ brutal persecution of those who were classified as political enemies or racially inferior individuals.¹⁴ It has long been known that camp prisoners were victims of sexual violence, but it is not until recent decades that more significant research efforts have been carried out in this area. This is not least because the feelings of guilt and shame among the mainly women who have been subjected to abuse have been so great that it is only towards the end of their lives that they have been able to talk about these painful memories.¹⁵ In this case, too, the ethical and moral implications are obvious and difficult to manage.

For several decades, researchers have noticed that Holocaust survivors’ memories tend to become consistent over time. For example, events that they did not experience but that are found in popular representations of the genocide are included in their memories in old age.¹⁶ With a few exceptions, there have been processes that survivors have not been aware of. On the one hand, such changes pose challenges to source criticism, but on the other hand, it does not in any way exclude the crucial efforts that they have made and in a few cases are still performing. That the survivors’ testimonies have been an element that, despite the shortcomings, cannot be replaced, is not least evident from Barbro Posner’s mapping of the many and significant efforts that survivors, including her mother, made over several decades in southern Sweden.¹⁷

The Holocaust and Other Genocides

Another difficulty is various aspects of the issue of whether the Holocaust is so unique that it cannot be compared with other genocides. Those who have advocated the discovery of its uniqueness have emphasized that the moral – or rather immoral – arguments by Nazi leaders that made the genocide possible cannot be compared to other atrocities. This is not to say that the uniqueness of the Holocaust always has been understood in the same way. One position has been that the Holocaust is not possible to compare with any past or future genocide. This is a position that has been criticized also by those who advocate the uniqueness of the Holocaust, but from a different point of view. The main objection to placing the Holocaust outside history has been that it means that the genocide is transformed into a civic religion based on a new version of the old notion of the Jews as a chosen people. Others who have advocated the uniqueness of the Holocaust have pointed out that it has no precedent in terms of brutality and ruthlessness. This insight does not rule out the possibility that there may be new genocides that make the Holocaust the first in a series of modern atrocities, an insight that contributes to what has been described as a normalization of the genocide of 1941–45. There are also scholars who have emphasized the uniqueness of the Holocaust without reference to a theological or statistical outlook. They claim that there is no equivalent to the fusion of collective dehumanization and mass murder that took place in Nazi Germany. Such a combination did not prevail during Joseph Stalin's persecution of real and imaginary class enemies in the Soviet Union or during Mao Zedong's Chinese Cultural Revolution.¹⁸ In recent years, however, the different variants of the uniqueness of the Holocaust have been increasingly challenged. The counter-arguments are often combined by a quest for an expanded and clearer discussion about in what respects it cannot be compared and in what ways it can actually be subject to analytically and structurally based comparisons – which is not to be compared to equating one genocide with another.¹⁹

The question of the uniqueness of the Holocaust has also been central to the memory policy debates that have taken place during the 2000s. It has been clear that the memory of the Holocaust has been handled in different ways in Western and Eastern Europe, and that it has been exposed to increasing competition. The Holocaust has been given an important function in the historiography of the European Union, at

least since the late 1980s. It is the Nazi genocide that is the opposite of what today's politicians stand for and that they want to achieve. Thus, it has more often than not been connected to human rights and the necessity to remember the genocide 1941–45 as a modern example of “Never again”. Other important aspects have been combating Holocaust denial, antisemitism and other expressions of racism.²⁰ In Eastern Europe, on the other hand, the central role of the Holocaust has been challenged by politicians in countries who also want to highlight the long-term Soviet occupation to which they were subjected. In Eastern Europe, there is thus a clear tendency to place less emphasis on the German occupation during the Second World War compared to the subsequent Soviet occupation. In Hungary, for example, conservative debaters have argued that the Second World War is not about Jews and genocide, an argument that has been uttered at the same time as demands have been made for increased attention to atrocities committed by communist regimes.²¹

A related aspect is that the Holocaust's position as a central dimension in historiography and social debate no longer seems to be as dominant as it was around the turn of the millennium. The major role it has played as a boundary-setting event with a major impact on both memory and current politics, with an impact on interpretations of the past, is no longer as noticeable as it was in the last decades of the 20th century and in the early 2000s.²² Among other things, this has resulted in the previously dominant interpretation of the Holocaust as a predominantly Jewish catastrophe being redefined so that the genocide has come to include more categories of victims. In extreme cases, the reinterpretation has been so far-reaching that the Jews are not mentioned in connection with various manifestations commemorating the Holocaust. At the same time, debates about the West's racist and colonial heritage have become more numerous and more tangible. As an increased interest has been directed towards slavery and colonialism, an increased “competition” between different victim groups has made itself felt. The result does not necessarily have to be a zero-sum game where the victimhood of some is at the expense of others, but the question of how we can achieve a balanced diversity of memories has few simple and unambiguous answers.²³

As a variation of this discussion, Holocaust historian Omer Bartov has stressed that every genocide has its uniqueness, but genocides “also have many features that make them part of the same phenomenon”. A difficulty is that the Holocaust has tended to be regarded as a genocide

separate from others, not least because of the central importance it has acquired in both politics and historiography in recent decades, while genocide in many other cases has been seen as a consequence of Western racism and colonialism. Bartov emphasizes that the difference between the singularity of the Holocaust and the generalizability of genocide is counterproductive: “the terms ‘uniqueness’ and ‘integration’, often seen as conflicting with each other, are better understood as comparability”.²⁴

The issue of uniqueness and integration is also interesting when it comes to representations of the Holocaust and other genocides. Undeniably, comparisons over time and space can be useful, but then it is important to avoid falling for the temptation to overemphasize similarities. For instance, the propaganda that equated the vulnerable with vermin was reminiscent of each other in Nazi Germany in the 1930s with that of Hutus directed against Tutsis in 1990s Rwanda. In addition, there are important differences in the implementation of the genocides that followed. The fact that posterity’s representations of the genocide in Rwanda often have used the Holocaust as a template is well worth bearing in mind.²⁵

The Holocaust as a Historical and a Practical Past

In his last book, British historian David Cesarani made a clearcut distinction. He contrasted new research findings with the potential to nuance and in some cases revise knowledge about the genocide that took place in 1941–45 and the Holocaust’s contemporary position in the public sphere. As he saw it, a recent ritualization of a familiar narrative about the struggle between good and evil and the Holocaust as a contrast to contemporary politics and ideology, repeatedly expressed in a variety of forums, from political speeches to various kinds of popular culture, prevented a breakthrough for renewed research efforts on the Holocaust as a historical event.²⁶

As stated, the implicit fact that professional scholars are implicitly above contemporary political divisions is belied by the far-reaching divisions among scholars on antisemitism and Holocaust that have become evident during the war between Israel and Hamas.²⁷ Just as there are people who here and now too lightly use the Holocaust to win political points, there are historians and other researchers who ignore the fact that sound historical scholarship, which in turn can form the basis for

wise reasoning about what lessons can or cannot be learned, always has a double starting point. The actors who are the focus of a historical study, such as the Holocaust, must be understood under the conditions that prevailed in the past, while at the same time we must be aware that our questions to history are based on recent conditions and needs – which in turn shift from one (late) time to another. As the British Holocaust historian Dan Stone has noted,

The Holocaust [is] not just a historical event occurring between 1939 and 1945. It names a transnational crime committed in Nazi-occupied Europe by the Third Reich and its allies, whose after-effects are felt to this day in the spheres of politics and culture in many, often unexpected ways.²⁸

To put it another way: it is not possible to research or convey history without prejudice because history is never only about the past. History is in a mutually dependent relationship to today's questions to and needs for (selection) from history. Starting from the philosopher Michael Oakeshott and the historian Hayden White, there are good reasons to argue for the necessity of being able to relate both to a historical past, which is based on the idea that past events can primarily be analyzed through scholarly analyses, carried out by professionally trained people, and to a practical past – a living past whose content is sometimes forgotten – which is activated in cases where it meets recent human and societal needs.²⁹

With the help of these two approaches, it is possible to avoid overconfident statements that history never repeats itself – which has often been considered to apply to the Holocaust to a particularly high degree. However, it is just as bad with unreflective comparisons between then and now. In the worst case, various types of problems in the present are either traced back to the Holocaust, whether or not there are obvious similarities, or are seen as early steps on the road to a new genocide without any serious attempts being made to explain the so-called transfer effect, that is, in what ways there are any actual connections between what happened in the 1940s and our time.³⁰

Ways of Learning

In a discussion of the lessons of history, the Swedish historian Klas-Göran Karlsson points out their ability “for enlightening, guiding, and deterring”. By their very nature, they are “cultural and intellectual constructs

of analytical and reflective enquiry, in which history is consulted and written from the perspective of the present for the purpose of sense-making and orientation". The fact that they are transgressive means that it is not just a question of relating the past to the present, as the interpretations also aim to have a reach for the future. Well-functioning historical lessons are thus the result of three temporal dimensions that "must share the same cultural space". Not surprisingly, they are "complex cultural products".³¹ However, he has also provided tools to get further in the question of what can actually be learned from history, both from the perspective of history itself and in a broader, historical-cultural context in which later processing of the Holocaust also makes itself felt. Karlsson makes it clear that it is certainly important to learn about history, but it is far from enough to draw contemporary relevance lessons of history. Another approach is to learn from history, for example based on the deeds of an admirable person such as Raoul Wallenberg. A more qualified approach is to learn history, that is, to study history in a way that is reminiscent of a scholarly credo about understanding the past genetically, in other words in chronological order and based on the conditions that prevailed in the past. The most complex but at the same time most rewarding way is to learn *in* history, from a genealogical perspective, looking backwards from our time, and is described as follows: First, processes in history are situated in and must be analyzed based on definite, genetically developed cultural and social conditions, in accordance with the maxim that we who are involved in the learning process, and thus the learning process itself, are created by history. Second, they are linked to genealogical perspectives, which are based on the claims and presence of recent people and societies in history in the form of stories, experiences, and memories. We who learn, and the learning process itself, are creators of history – and the future.³²

Anyone who studies the school's governing documents and other documents that are supposed to guide teachers soon discovers that it is rarely teaching about the Holocaust and other genocides that is the goal. Instead, the abovementioned to learn history and learning from history that dominates. Thus, students get to know that they are history, while the perspective that they have the potential of making history is absent most of the time. Research has been conducted about the consequences of existing teaching. The combination of theory and practice, doing and analyzing this doing, points to both edifying and warning examples. An

analysis that includes both is a study of Swedish school students' answers to questions about the causes of the Holocaust. About a quarter of the students could not give any satisfactory answers but generally referred to an "evil" Adolf Hitler. Nor did they introduce antisemitism, which was the core of the National Socialist ideology, as an explanation for the Holocaust. At the other end of the scale, there are examples of multifaceted, nuanced and complex answers that are linked to an ability to connect history and morals – without becoming moralizing from a contemporary point of view.³³

It goes without saying that it is among the latter examples where we shall search for good examples of learning the history of the Holocaust. With simplified explanatory models, which often skim the realities that prevailed in the late 1930s and during the first half of the 1940s, there is an obvious risk that there will be a teaching that will result in yet another variant of the "never again" message that the American historian Peter Novick has described as a new version of *Trotzenjudentum*, "Jewishness out of spite".³⁴ In a continuation of his reasoning, we can see how what was originally a Jewish post-war conception of emphasizing those who survived – and who thus by its very existence defied Hitler's intentions – has been widely disseminated, including in Swedish history education. By repeatedly concentrating interest on the minority consisting of survivors, the result is a kind of counterfactual historiography with the aim of subsequently diminishing the Nazis' efforts to exterminate the Jews.

Another lesson to be learned is that there are limits when it comes to the combination of Holocaust and historical empathy when the latter is addressed in role-playing games. Historical empathy could on one hand be beneficial as an attempt to place ourselves in the position of historical figures and see the world as they saw it. On the other hand, the variants that have emerged in recent decades where students are divided into perpetrators and victims have usually been counterproductive, not least because of the risk that those students who already are vulnerable for different reasons end up in a victim category during the role play. Another and at least as serious aspect is that it is not possible to expect it to be possible to put oneself in such extreme situations as prevailed during the Holocaust.

Facts and Fictions

However, there is no shortage of ways of communicating the Holocaust that are of a different kind than strictly scholarly and/or pedagogically sanctioned. The fact that important historical lessons can be learned from fiction about the Holocaust has long been questioned, but there are examples of how precisely such examples can contribute to an understanding that is difficult to access in other contexts. The Hungarian Jew Miklós Nyiszli published his testimony from Auschwitz-Birkenau just over a year after the end of the war, in which he autopsied the bodies of the twins on whom German doctors had carried out ruthless experiments. To this day, his book has been attributed high credibility, but it has also caused debate because of his ambivalent description of Josef Mengele, the “Angel of Death”, who was one of the main people responsible for the medical “research” that cost the lives of thousands of camp inmates. In addition, in the light of recent decades’ research on Auschwitz-Birkenau, several observations in Nyiszli’s eyewitness account have been questioned with good reason. The fact that some inaccuracies have been established has not prevented *Auschwitz: A Doctor’s Eyewitness Account* (1946) as an important source of inspiration for the films *The Grey Zone* (2001) and *Son of Saul* (2015). There is still limited knowledge about the prisoners who were part of the so-called Sonderkommando and who were forced to carry out some of the worst tasks in the extermination camp is a matter of its own. Anyone who sees these moving films must rather engage in hand-to-hand combat with fundamental existential and moral questions than try to determine what is true, false, or information that has not yet been possible to verify. In this way, the viewer is invited to engage in hand-to-hand combat with difficult-to-process issues that have rarely been given any significant space in traditional historiography.³⁵

Recently, Daniel Pedersen has made himself an advocate for an increased use of fiction about the Holocaust, preferably written by survivors. One of his arguments is that there is a diversity of experiences and beliefs that help to demonstrate that the Holocaust cannot or should not be stuck in a small number of established “truths” about what it meant to be part of the genocide. A related and equally important reason to take part in such fiction is that the reader must be confronted with his or her prejudices, as the events that are portrayed often challenge the notions that the reader may have at the beginning of the reading.³⁶

In a discussion about museum exhibitions about the Holocaust, the previously mentioned David Cesarani has conveyed wise insights into how recent mediators of the Holocaust should relate to history and the present. His point of departure is that there are “broadly universal reasons why every country should have a Holocaust museum”. With Britain as an example, he emphasizes the double perspective necessary for such an exhibition. On one hand, Britain was a stern enemy of Nazism, a haven for refugees and British efforts to help those liberated from concentration camps during the spring of 1945. On the other hand, the British history before, during and after the Second World War is also about (some) positive or hesitant attitudes towards Nazism and ambiguity towards immigration and refugees as well as outbursts of anti-semitism. In short, the history of the Holocaust must include aspects of the victims *and* of the perpetrators; both the history that Brits could be proud of and the other, not so bright side of the coin.³⁷

His reasoning can be the starting point for what lessons can be learned from a Swedish perspective. From 1945 to about 1990, an explanatory model dominated among both historians and politicians. The Swedish coalition government had during the Second World War applied a small-state realist policy in order not to challenge the warring nations and thus keep Sweden out of the war. Against this background, it was rare for criticism to be voiced against far-reaching restrictions in refugee policy or against the fact that Swedish rulers chose not to disseminate information about the Holocaust and its extent after it came to their attention in 1942. This interpretive model was challenged and replaced in the 1990s. The policy that had been pursued during the war years had been appeased towards Nazi Germany, which in turn was because many in the establishment were positively disposed towards the Nazi regime, it was said. The historiographical shifts resulted in concrete differences in attitudes to the Second World War and the Holocaust, from a pronounced exclusion from the war experience via heated debates about both actual political choices before and during the Second World War and how these were rarely questioned during the first post-war decades, to experiences of war and genocide gaining a prominent place in modern Swedish history.³⁸

An important lesson for us here and now is that such either-or explanations are counterproductive. Nor is it possible to select a “panacea” for lessons about the Holocaust. For each individual example, one must ask

questions about what from the past should be noted, what the connection to a phenomenon in the present looks like, in what ways the links can be made visible in a nuanced way and why this past-present connection, with consequences for the future, is worth emphasizing. It is in such a way that historical lessons can be a vital part of the discussions in both academia and the public eye in the years to come.

Notes

1. This previously unpublished text was originally written in the spring of 2025 on behalf of the Living History Forum. It has thereafter been revised and updated.
2. R. J. B. Bosworth, *Explaining Auschwitz and Hiroshima. History Writing and the Second World War 1945–1990*, London & New York: Routledge 1993.
3. Klas-Göran Karlsson, “Holocaust History Lessons”, in Charlotte Schallié, Helga Thorson & Andrea van Noord (eds.), *After the Holocaust. Human Rights and Genocide Education in the Approaching Post-Witness Era*, Regina, Saskatchewan: University of Regina Press 2020, pp. 199–200.
4. Tony Judt, *Postwar: A History of Europe since 1945*, New York: Penguin 2005, p. 803.
5. Both the national variations and the shift from patriotic to universal narratives of the Second World War are dealt with in detail in Monika Flacke (Hrsg.), *Mythen der Nationen. 1945 – Arena der Erinnerungen*, Vol. I–II, Berlin: Deutsches Historisches Museum 2004.
6. See e.g. Judith M. Hughes, *The Perversion of Holocaust Memory. Writing and Rewriting the Past after 1989*, London et al.: Bloomsbury Academic 2023 (2022), pp. 87–102.
7. Piero Colla, “Race, Nation, and Folk. On the Repressed Memory of World War II in Sweden and its Hidden Categories”, in Nina Witoszek & Lars Trägårdh (eds.), *Culture and Crisis. The Case of Germany and Sweden*, New York & Oxford: Berghahn Books 2002, p. 135.
8. Andreas Charlesworth, “Towards a Geography of the Shoah”, *Journal of Historical Geography*, Vol. 18, No. 4, 1992, pp. 464–469; Tim Cole, *Holocaust Landscapes*, London et al.: Bloomsbury 2016; Dan Stone, “Holocaust Spaces”, in Paolo Giaccaria & Caludio Minca (eds.), *Hitler’s Geographies. The Spatialities of the Third Reich*, Chicago & London: The University of Chicago Press 2016; Anne Kelly Knowles, Tim Cole & Alberto Giordano (eds.), *Geographies of the Holocaust*, Bloomington, Indiana: Indiana University Press 2024; Janine Fubel, Alexandra Klei & Annika Wienert (eds.), *Space in Holocaust Research: A Transdisciplinary Approach to Spatial Thinking*, Berlin: De Gruyter Oldenbourg 2024.
9. See e.g. Peter Black, “Central Intent or Regional Inspiration? Recent German Approaches to the Holocaust”, *Central European History*, Vol. 33, No. 4, 2000; Barbara Törnquist-Plewa, “Tale of Szydlowiec: Memory and Oblivion in a Former Shtetl

in Poland”, in Klas-Göran Karlsson & Ulf Zander (eds.), *The Holocaust – Post-War Battlefields. Genocide as Historical Culture*, Malmö: Sekel Förlag 2006, pp. 193–224; Henri Zukier, “Diversity and Design: The ‘Twisted Road’ and the Regional Turn in Holocaust History”, *Holocaust and Genocide Studies*, Vol. 27, No. 3, 2013; Omer Bartov, *Anatomy of a Genocide: The Life and Death of a Town Called Buczacz*, New York: Simon & Schuster 2018; Barbara Engelking & Jan Grabowski (eds.), *Night without an End: The Fate of Jews in German-Occupied Poland*, Bloomington, Indiana: Indiana University Press 2022 (2018); Oscar Österberg (ed.), *Någonstans i Sverige. En antologi med lokallistoriska perspektiv på Sverige och Förintelsen*, Stockholm: Forum för levande historia 2022.

10. Omer Bartov, “My Twisted Path to Auschwitz, and Back”, in Omer Bartov, *Genocide, the Holocaust and Israel–Palestine. First-Person History in Times of Crises*, London et al: Bloomsbury Academic 2023, p. 163. Cf. Lawrence Baron, “The Holocaust and American Public Memory, 1945–1960”, *Holocaust and Genocide Studies*, Vol. 17, No. 1, 2003; Hasia Diner, *We Remember with Reverence and Love: American Jews and the Myth of Silence after the Holocaust, 1945–1962*, New York & London: New York University Press 2009; David Cesarani, “Challenging the ‘myth of silence’: postwar responses to the destruction of European Jewry”, in David Cesarani & Eric J. Sundquist (eds.), *After the Holocaust: Challenging the Myth of Silence*, London & New York: Routledge 2012; Johannes Heuman & Pontus Rudberg (eds.), *Early Holocaust Memory in Sweden: Archives, Testimonies and Reflections*, Cham: Palgrave Macmillan 2020.

11. Wendy Lower, *The Ravine: A Family, a Photograph, a Holocaust Massacre Revealed*, Boston & New York: Houghton Mifflin Harcourt 2021; Victoria Martinez & Britta Geschwind, “Unraveling ‘Sabotage Socks’: The Materiality of Nazi Concentration Camps in Sweden”, <https://blog.ehri-project.eu/2025/01/27/unraveling-sabotage-socks/> (accessed March 3 2025).

12. Götz Aly & Susanne Heim, *Architects of Annihilation. Auschwitz and the Logic of Destruction*, London: Phoenix 2023 (1991); Michael Wildt, *An Uncompromising Generation: The Nazi Leadership of Reich Security Office*, Madison, Wisconsin: University of Wisconsin Press 2010; Christian Ingrao, *Believe and Destroy. Intellectuals in the SS War Machine*, Cambridge, England & Malden, Massachusetts: Polity Press 2015 (2010); Kjetil Braut Simonsen, “Ideologi, situasjon og personlighet. Om forskningen på nazismens gjerningspersoner”, (*Norwegian*) *Historisk Tidsskrift*, Vol. 101, No. 1, 2022, pp. 51–66.

13. Wendy Lower, *Hitler’s Furies: German Women in the Nazi Killing Fields*, Boston: Houghton Mifflin Harcourt 2015. See also Adelheid von Saldern, “Victims or Perpetrators? Controversies about the Role of Women in the Nazi State”, in Christian Leitz (ed.), *The Third Reich. The Essential Readings*, Malden et al: Blackwell Publishing 2006 (1999), pp. 218–225.

14. Richard Raskin, *Nuit et Brouillard by Alain Resnais. On the Making, Reception and Functions of a Major Documentary Film*, Aarhus: Aarhus University Press 1987, pp. 65–131.

15. See e.g. Sonja M. Hedgepeth & Rochelle G. Saidel, *Sexual Violence against Jewish Women during the Holocaust*, Waltham: Massachusetts: Brandeis University Press, 2010; Anna Hájková, "Sexual Barter in Times of Genocide: Negotiating the Sexual Economy of Theresienstadt", *Signs*, Vol. 38, No. 1, Spring 2013, pp. 510–514; Beverley Chalmers, *Birth, Sex, and Abuse: Women's Voices Under Nazi Rule*, Guildford, Surrey: Grosvenor House Publishing Limited 2015.

16. See e.g. Aaron Haas, *The Aftermath. Living with the Holocaust*, Cambridge & New York: Cambridge University Press 1995.

17. Barbro Posner, *Vi måste göra något! Om Förintelsens Ögonvittnen i Malmö*, Malmö: Kira Förlag 2024.

18. See e.g. Avishai Margalit & Gabriel Motzkin, "The Uniqueness of the Holocaust", *Philosophy & Public Affairs*, Vol. 25, No. 1, 1996, pp. 65–83.

19. See e.g. Berel Lang, *The Future of the Holocaust: Between History and Memory*, Ithaca: Cornell University Press 1999; Dan Stone, *History, Memory and Mass Atrocity. Essays on the Holocaust and Genocide*, London & Portland, Oregon: Valentine Mitchell 2006.

20. Anne Wøhrens, *Erindringspolitik til forhandling. EU og erindringen om Holocaust, 1989–2009*, Copenhagen: The University of Copenhagen 2013, passim.

21. See e.g. Jelena Subotić, *Yellow Star, Red Star. Holocaust Remembrance After Communism*, Ithaca & London: Cornell University Press 2019.

22. Alon Confino, "A World Without Jews: Interpreting the Holocaust", *German History*, Vol. 27, No. 4, 2009.

23. Michael Rothberg, *Multidirectional Memory. Remembering the Holocaust in the Age of Decolonialization*, Stanford, California: Stanford University Press 2009.

24. Omer Bartov, "Historical Uniqueness and Integrated History", in Omer Bartov, *Genocide, the Holocaust and Israel–Palestine. First-Person History in Times of Crises*, London et al: Bloomsbury Academic 2023, p. 12.

25. Tommy Gustafsson, *Historical Media Memories of the Rwandan Genocide. Documentaries, Films, and Television News*, Edinburgh: Edinburgh University Press 2024, pp. 10–16.

26. David Cesarani, *Final Solution. The Fate of the Jews 1933–49*, London: Pan 2016, pp. 1–5.

27. Shira Klein, "The Growing Rift between Holocaust Scholars over Israel/Palestine", *Journal over Genocide Research* 2025, pp. 1–21, <https://www.tandfonline.com/doi/full/10.1080/14623528.2024.2448061>. See also e.g. Raz Segal, "Israel must stop weaponizing the Holocaust", *The Guardian*, 24 October 2023.

28. Dan Stone, *The Holocaust: An Unfinished History*, Dublin: Penguin Press 2023, p. 267.

29. Michael Oakeschott, *On History and Other Essays*, Indianapolis: Indiana: Liberty Fund, Inc. 1999 (1983), pp. 15–21; Hayden White, *The Practical Past*, Evanston, Illinois: Northwestern University Press 2014, pp. xiv, 9–10, 42–46.

30. Ulf Zander, "Den slingrande vägen från Auschwitz: Om Förintelsens bilder och de eventuella sambanden mellan då och nu", *Scandia*, Vol. 66, No. 2, 2000, pp. 283–319.

31. Klas-Göran Karlsson, *Lessons of History. The Holocaust and Soviet Terror as Borderline Events*, Boston: Academic Studies Press 2024, pp. 6–7.
32. Klas-Göran Karlsson, “Vad lär historia? Historisk lärdom i teori och Ukrainakrisens praktik”, *Statsvetenskaplig tidskrift*, Vol. 116, No 4, 2014, pp. 494–495. See also Klas-Göran Karlsson, “On Historical Lessons. Theoretical and Analytical Perspectives”, in Klas-Göran Karlsson & Maria Karlsson (eds.), *Lessons of History. Learning from Catastrophe and Crises in Twentieth-Century Europe*, New York & Oxford: Berghahn Books 2025, pp. 10–37.
33. Fredrik Alvé, Klas-Göran Karlsson & Marianne Sjöland, “Den vetenskapliga frågan och det moraliska svaret. Förintelsen i elevers kunskaps- och föreställningsvärldar”, *Scandia*, Vol. 88, No. 1, 2022, pp. 67–92. In an analysis of education about the Holocaust after October 7, 2023 in Norway, it is highlighted that the Jews, who were victims during the Holocaust, are seen as perpetrators in Gaza by some pupils and teachers, see Vibeke Kieding Banik, Fredrik S. Hagen, Anders G. Kjøstvedt, & Claudia Lenzhow, “Holocaust Education After October 7th”, in Karin Kvist Geverts (ed.), *Holocaust Exhibitions and Memory Culture*, Stockholm: IHRS Conference Proceedings Series vol. 2, 2025, pp. 18–29.
34. Peter Novick, *The Holocaust in American Life*, New York: Houghton Mifflin 1999, p. 7. See also Michael Marrus, “The Use and Misuse of the Holocaust”, i Peter Hayes (ed.), *Lessons and Legacies. The Meaning of the Holocaust in a Changing World*, Evanston, Illinois: Northwestern University Press 1991, pp. 108–109.
35. Ulf Zander, “Efterskrift”, in Miklós Nyiszli, *Jag var Mengeles patolog: En läkares ögonvittnesskildring från Auschwitz*, Stockholm: Lind & Co 2022, pp. 205–226.
36. Daniel Pedersen, *Natt och aska. Förintelsens litteratur*, Stockholm: Nirstedt/Litteratur 2024, passim.
37. David Cesarani, “Should Britain Have a National Holocaust Museum?”, *The Journal of Holocaust Education*, Vol. 7, No. 3, 1998, pp. 17–27.
38. Johan Östling, “The Rise and Fall of Small-State Realism. Sweden and the Second World War”, in Henrik Stenius, Mirja Österberg & Johan Östling (eds.), *Nordic Narratives of the Second World War. National Historiographies Revisited*, Lund: Nordic Academic Press 2011, pp. 127–147; Ulf Zander, “Outsider, Bystander, Insider. The Second World War, the Holocaust and Uses of the Past in Sweden”, in Karin Kvist Geverts (ed.), *Holocaust Remembrance and Representation. Documentation from a Research Conference. Research anthology from the Inquiry on A Museum about the Holocaust*, Swedish Government Official Reports, *SOU* 2020:21, Stockholm 2020, pp. 181–185.

När oenigheten är total

SJUNDE OKTOBER, ANTISEMITISM-, RASISM-
OCH FÖRINTELSE- OCH FOLKMORDSFORSKNING

Lars M Andersson

Universitetslektor vid historiska institutionen,
Uppsala universitet

Enligt den italienske filosofen Benedetto Croce är all historia samtids-historia.¹ Vi ställer frågor till det förflutna utifrån vår samtid; de spørsmål vi vill ha svar på är sådana som är aktuella här och nu och det gäller särskilt modern- och samtidshistorien och i synnerhet laddade fenomen som Förintelsen och antisemitismen.

Nya frågor ger nya svar. Det förflutna är sällan vad det varit och i vissa fall inte ens förflutet.² I anslutning till Förintelsens minnesdag finns det anledning att fundera över vad som i vår samtid kan tänkas påverka de frågor vi ställer om det nationalsocialistiska folkmordet, dess verk-ningshistoria och den föreställningsvärld som gjorde det möjligt, och därmed våra svar liksom hur de påverkar hur vi tolkar företeelser i vår samtid.³

Det som nu påverkar förståelsen av Förintelsen och antisemitismen är givetvis händelserna den 7 oktober 2023 – den värsta antisemitiska mas-sakern sedan Förintelsen – och Israels efterföljande anfall på och mass-dödande i Gaza liksom de antisemitiska reaktioner de utlöst och hur dessa bemötts.⁴ Oenigheten gäller vad som ska ges mest uppmärksamhet – de palestinska döda eller Hamas massaker och antisemitismen men också vad som faktiskt hänt – förnekandet av det sexuella våldet den 7 oktober, exempelvis – och framförallt hur det ska betecknas och därmed förstås. Var det en pogrom? Är det ett folkmord? Hur ska protesterna mot Israel och dess krigföring förstås och hanteras? Handlar det om

israelkritik? Om antisemitism? Om antisionism? Eller är det inte någon skillnad?

Frågorna är politiskt laddade, polariseringen total, vilket har fördjupat befintliga motsättningar och konflikter inom forskningen, som ytterst har att göra med föreställningar om universalism och partikularism, vad som förenar och skiljer å ena sidan antisemitism och rasism, och å den andra Förintelsen och andra folkmord, och alltså hur dessa ska förstås och förklaras liksom vilka följder skilda tolkningar får för förståelsen av den samtida Israel-Palestinakonflikten och för Israel som stat. Orsaks-sambanden är komplicerade. Det är exempelvis inte så att de antisemitiska reaktionerna enbart följde på det israeliska anfallet på Gaza efter massakern. Tvärtom förekom sådana redan den 7 oktober och det är ett mönster som känns igen från andra antisemitiska terroråd.⁵ I det följande ska jag inledningsvis behandla bråken om dels hur antisemitismen i sig, dels dess förhållande till rasism ska förstås. Därefter ska jag uppehålla mig något vid olika uppfattningar om relationen mellan Förintelsen och andra folkmord och vid debatten om huruvida det pågår ett folkmord i Gaza samt säga något om föreställningen att Förintelsen och dess ställning i minneskulturen i Väst- och Nordeuropa och USA står i vägen för minnen av andra, koloniala, folkmord. Tyngdpunkten ligger på förståelsen av antisemitismen. Frågorna anknyter till den pågående debatten om 7 oktober och dess följder men går alltså längre tillbaka i tiden.⁶

IHRA:s arbetsdefinition som schibbolet

Tolkningsstriderna har således rasat länge och det gäller i synnerhet antisemitismen.⁷ Den har, som bland andra den amerikanske historikern Jonathan Judaken visat, förståtts på skilda sätt under begreppets snart 150-åriga historia.⁸ Frågor om kontinuitet och förändring har stått i fokus. Hur förhåller sig olika uttryck för judefientlighet under antiken till den kristna, teologiskt grundade antijudaismen och hur ska den senare förstås i relation till den antisemitism som utvecklas under moderniteten och som knyts till föreställningar om ras och nation? Är det rimligt att beteckna dessa olika uttryck, på skilda platser och i olika tider, med samma begrepp?⁹ Hur förhåller den sig till (andra) rasismer? Är den en rasism bland andra eller en företeelse som inte (enbart) kan förstås och förklaras som övriga? Särskilt infekterad är frågan om den antisemitism som kommit till uttryck efter 1945, inte trots utan som en följd av Förin-

telsen, som antisemiterna inte kan förlåta judarna, och i synnerhet antisemitismen kopplad till Israel-Palestinakonflikten.

”Den nya antisemitismen”, som har diskuterats sedan andra halvan av 1960-talet, hade initialt inte specifikt med staten Israel att göra men efter sexdagarskriget hamnade Israel allt mer i fokus.¹⁰ Denna antisemitism kännetecknas, enligt dem som erkänner den, av att den fientlighet och de stereotyper som historiskt drabbat judar som kollektiv efter 1967 också riktades mot den judiska staten och dess ideologi, sionismen; Israel blev ”världens jude”, judarna blev vita bosättarkolonialister, och sionismen rasism. Det sistnämnda slogs också fast av FN:s generalförsamling i en resolution 1975: ”Fastställes att sionism är en form av rasism och rasdiskriminering”.¹¹ Den israelrelaterade antisemitismen erbjöd en skuldavlastning genom att framställa ”sionisterna” som de nya nazisterna och staten Israels behandling av palestinerna som jämförbar med nazisternas av judarna och genom att hävda att angreppen på den judiska staten var antisionism, inte antisemitism. De ”nya antisemiterna” återfanns och återfinns, enligt företrädarna för detta synsätt, främst bland (radikala) muslimer och inom (delar av) den socialistiska vänstern, förenade i sin aversion mot den judiska staten, uppfattad som ett (bosättar)kolonialt och, särskilt efter den 7 oktober, genocidalt projekt och ett förnedrande intrång i den muslimska världen.¹²

För dem som avfärdar talet om denna ”nya antisemitism” är det blott ett uttryck för en strävan att tabubelägga all kritik av Israel och dess behandling av palestinerna, ett hot mot akademisk frihet och yttrandefrihet, och därmed ett sätt att möjliggöra fortsatt kolonial exploatering, fördrivning och i slutändan folkmord. Antisionismen blir här ett uttryck för antikolonialt motstånd och kamp som spontant samlat ”det globala syd”.¹³ Här torgförs också närmast ersättningsteologiska resonemang där den antisemitism som inte kommer från höger osynliggörs med hänvisning till judars föregivna vithetsprivilegier, muslimhat (islamofobi) hävdas vara ”den nya antisemitismen”, muslimerna ”de nya judarna” och, efter den 7 oktober, Gaza det nya Auschwitz.¹⁴ Jag återkommer till detta i redogörelsen dels för diskussionen av förhållandet mellan antisemitism och rasism, dels för konflikterna inom förintelse- och folkmordsforskningen avseende synen på Israel och hur massdödandet i Gaza ska förstås och etiketteras.

Att kritik av Israel kan slå över i antisemitism kan forskarna oftast enas om. Den springande punkten är var gränsen går. Oenigheten är stor; den enes Israelkritik är, som konstaterats, den andres antisemitism.

Problemet blir inte mindre av att båda sidor i konflikten, som antyddes ovan, utgår från "misstankens retorik" (*Rhetorik des Verdachts*), det vill säga föreställningen att det som "egentligen" avses är något annat än det som sägs.¹⁵ Ironiskt nog har de försök som gjorts att avgöra vad som är och inte är antisemitism genom konkreta exempel förvärrat konflikten. Istället för konsensus har en strid brutit ut mellan förespråkarna för den "arbetsdefinition" som utformats av *The International Holocaust Remembrance Alliance*, IHRA, och de som föredrar definitionen i den så kallade *Jerusalem Declaration*, tillkommen som en reaktion på IHRA-definitionen och hur den använts, och tänkt att komplettera och möjligen ersätta denna. Konflikten gäller såväl definitionerna och hur de används som IHRA-definitionens genealogi.¹⁶

Inställningen till IHRA:s definition har blivit något av en *schibboleth* för en "antirasistisk hållning".¹⁷ Två exempel får illustrera detta.¹⁸ För det första det öppna brev som publicerades sommaren 2018 under brittiska Labours "antisemitismkris"¹⁹, där fler än hundra brittiska minoritetsorganisationer (med undantag för *The Board of Deputies of British Jews*) uttryckte sin avsky över partiets beslut att anta IHRA:s arbetsdefinition. Signatärerna hävdade att det skulle "undertrycka varje uppgörelse med koloniala rasismer i det förslutna såväl som i samtiden".²⁰ Det andra exemplet är en deklaration från det nystartade (2025) forskarnätverket "Genocide and Holocaust Studies Crisis Network", där forskare som Raz Segal och Michael Rothberg återfinns bland initiativtagarna. Avsiktsförklaringen formulerades i protest mot Trumpadministrationens anlopp mot högre utbildning, där anklagelser för antisemitism – somliga motiverade, andra inte – används som både förevändning och tillhygge, och de uppgörelser och förlikningar som ingåtts av ledande amerikanska lärosäten där de förbinder sig att anta definitionen som en del av arbetet mot antisemitism.²¹ Signatärerna hävdar bland annat att:

Det är nödvändigt att motsätta sig och ifrågasätta den tilltagande instrumentaliserings av antisemitismanklagelser, däribland sådana som görs genom IHRA:s arbetsdefinition, som felaktigt jämställer kritik av staten Israels politik med antisemitism. En sådan instrumentalisering tystar politiska meningsskiljaktigheter, möjliggör deportering och avskedanden, fungerar som redskap för att befordra auktoritära och nationalistiska agendor, och utnyttjar känslor av utsatthet och sårbarhet. Den utsätter också judar för fara, splittrar cyniskt den judiska gemenskapen och driver in en kil mellan judar och andra minoriteter och grupper i civilsamhället.²²

Både i det öppna brevet och i uppropet liksom för övrigt i en skrivelse från nätverket ställd till universitetsadministratörer, "Call to Senior University Administrators to Refuse the IHRA Definition of Antisemitism"²³, framställs alltså IHRA:s arbetsdefinition *i sig* som ett problem, som ett uttryck för instrumentalisering där *all* israelkritik görs till antisemitism. Den norske antropologen Sindre Bangstad menar också han att det är definitionen som sådan och särskilt de exempel som listas som är problemet, i synnerhet exempel sju och åtta – att "[f]örneka det judiska folket dess rätt till självbestämmande, till exempel genom att hävda att existensen av en israelisk stat är ett rasistiskt verk" och att "ägnas sig åt dubbelmoral genom att av avkräva Israel ett uppträdande som inte förväntas eller avkrävs något annat demokratiskt land". Bangstad hävdar, liksom Segal, Rothberg *et al*, att exemplen riskerar att medföra "en sammanblandning av [legitim] kritik mot Israels långvariga och etablerade bosättarkolonialistiska praktiker med antisemitism" och hävdar att detta har "skapat och vidmakthållit ett 'palestinskt undantag' när det gäller akademisk frihet och yttrandefrihet"; palestinier och palestinasympatisörer omfattas, menar Bangstad, inte av dessa fri- och rättigheter.²⁴ Artikeln är ett exempel på den misstankens retorik som nämndes ovan. Den inleds med ett citat av den palestinsk-amerikansk historikern och Edward Said-arvtagaren Rashid Khalidi: "Det handlade aldrig om att eliminera antisemitismen. Det gällde hela tiden att tysta Palestina."²⁵

En delvis likartad kritik framfördes 2019, alltså långt före den 7 oktober 2023, vilket också framgår av tonläget, av den tyske antisemitismforskaren Peter Ulrich, som för *Rosa Luxemburg Stiftung* granskade IHRA-definitionen och dess användning. Även han kritiserar instrumentaliseringen och hänför den till oklarheter och motsägelser i definitionen liksom till att vissa av exemplen – i synnerhet bedömningen av Israels agerande enligt en annan måttstock än övriga stater²⁶ – inte ensamma kan ses som uttryck för antisemitism. Han konkluderar att "arbetsdefinitionen" närmast "inbjuder till godtycke" och att den därmed förfelat sitt syfte, en uppfattning som också framförts av en av personerna inblandade i definitionens tillkomst, Kenneth S. Stern, föreståndare för the *Center for the Study of Hate* vid Bard College.²⁷ Sterns kritik är självfallet mumma för motståndarna till IHRA:s definition och på motsvarande sätt besvärande för dess förespråkare. Föga förvånande har de båda lägren radikalt skilda uppfattningar om hans roll i skapandet av den samma.²⁸

Vagheten i IHRA-definitionen har emellertid också försvarats som ofrånkomlig och nödvändig av den tyska antisemitismforskaren Karin Stögner, som också kritiserat JDA. Stögner skriver:

Till följd av dess [JDA:s] bristande öppenhet för historisk förändring och antisemitismens olika betydelselager förbiser den antisemitismens historia sedan 1945. Istället läser den fast antisemitismen i en särskild form av fördomsfullhet riktad direkt mot "Judar som judar" (Klug 2013). Detta får till följd att sekundärantisemitism, antisemitism som försvar mot skuld och skuldkänslor, liksom Israelrelaterad antisemitism där indirekt kommunikation används inte fångas upp. JDA är alltså inte en definition grundad i empirisk och historisk forskning om antisemitism utan snarare baserad på politiska överväganden som syftar till att "freda ett utrymme för öppen debatt om den svåra och omstridda frågan om Israel/Palestinas framtid".²⁹

Bägge definitionerna kan på goda grunder kritiseras.³⁰ Stögners framställning av JDA som ahistorisk är dock orättvis och kritiken av IHRA-definitionen som sådan är delvis missriktad. Det är i båda fallen och i synnerhet när det gäller IHRA:s arbetsdefinition användningen, i många fall missbruket, inte begreppsbestämningen eller exemplen i sig som är det huvudsakliga problemet. Det framgår tydligt i IHRA-definitionen att den inte är juridiskt bindande och det framhålls explicit att huruvida de elva exempel som redovisas ska uppfattas som antisemitiska eller ej bestäms av sammanhanget: "Samtida exempel på antisemitism i offentliga sammanhang, media, skolor, arbetsplatser, och i den religiösa sfären kan, *beroende på den övergripande kontexten* [Min kursiv], inkludera men är inte begränsade till [...]".³¹ Den brittiske sociologen David Hirsh, initiativtagare till *Engage*, som arbetar mot BDS, liksom till *London Centre for the Study of Contemporary Antisemitism*, och som tydligt tagit ställning för IHRA:s arbetsdefinition är en av dem som starkast betonat att varken definitionen eller de exempel som anges fastslår att något i sig är att betrakta som antisemitism.³² Hirsh beskriver begreppsbestämningen som "mycket tam" och resonerar kring ett av de exempel som anförs i den, som ofta lyfts fram av dess kritiker, nämligen "Förneka det judiska folket dess rätt till självbestämmande, till exempel genom att hävda att existensen av en israelisk stat är ett rasistiskt verk." Han argumenterar för att exemplet inte ska läsas som att det skulle vara antisemitiskt i sig vare sig att ifrågasätta staten Israels existens eller att hävda att staten är rasistisk. Tolkningen bestäms av sammanhanget och av hur kritiken formuleras.³³

Juristen David Schraub, som tillsammans med kollegorna inom forskarnätverket NEXUS har formulerat en tredje definition³⁴, fokuserar istället på hur definitionerna *brukas*, vilket jag menar är ett rimligare angreppssätt. Han konstaterar syrligt att IHRA-definitionen (också) används av dem som vill anklaga andra för antisemitism medan JDA-definitionen (även) begagnas av dem som vill ursäktas andras antisemitism. Schraub framhåller att JDA för somliga blivit ”en ursäkt för att avfärda påståenden om antisemitism som ogrundade och illegitima smädelse” medan IHRA-definitionen av andra används som förevändning för att brännmärka ”all kritik av Israel som någon personligen ogillar som antisemitism”.³⁵ Det är också tydligt att definitionerna speglar ställningstagandena i Israel-Palestinakonflikten och därmed också, grovt sett, en höger och (mera) proisraelisk (IHRA) respektive en vänster och (mera) propalestinsk hållning (JDA).

Båda definitionerna missbrukas och missförstås således. Det politiska missbruket av IHRA-definitionen är särskilt flagrant; den används som vore den juridiskt bindande trots att så inte är fallet och utan hänsyn till den kontext som enligt definitionen är avgörande. Detta blir särskilt problematiskt eftersom den har ojämförigen störst politisk tyngd. JDA stöds av enskilda forskare. IHRA har 35 medlemsländer, åtta länder med observatörsstatus och nio permanenta internationella partnerorganisationer, däribland FN, EU, Europarådet och OSCE.³⁶ Därtill har allt från enskilda lärosäten till fotbollsklubbar antagit ”arbetsdefinitionen” och den har också återkommande använts på det sätt som kritikerna hävdar, inte minst i Tyskland och USA, där anklagelser för antisemitism, i synnerhet efter den 7 oktober, utnyttjats mot anti-israeliska och propalestinska yttranden, aktioner och aktivister generellt. Det tydligaste exemplet på detta missbruk är givetvis Trumpadministrationens ovan nämnda anlopp mot den högre utbildningen och de stämningar som riktats mot lärosäten anklagade för att inte motverka antisemitism på campus, som resulterat både i uppgörelser, där universitet bland annat ålagts att anta och använda IHRA-definitionen, och i att rektorer vid flera av de ledande lärosätena tvingats lämna sina uppdrag.³⁷

Motsättningsarna har, som Matthew Bolton framhållit, accentuerats även inom antisemitismforskningen efter den 7 oktober. Det blir särskilt tydligt i diskussionen om hur Hamas massaker ska etiketteras och förstås, liksom huruvida Israels massdödande i Gaza ska benämnas folkmord. Folkmordsdiskussionen återkommer jag till. Här handlar det om frågan

om antisemitismens kontinuitet, det vill säga förhållandet mellan antisemitismen före 1948 och efter staten Israels tillkomst eller annorlunda uttryckt om ”den nya antisemitismen” och förhållandet mellan antisemitism och israhelkritik. Det handlar vidare om antisemitismens förhållande till (annan) rasism och om vilka historiska analogier som är rimliga – vilka som är ”dagens nazister”. Konflikten står, hävdar Bolton, mellan å ena sidan de forskare som utifrån uppfattningen att antisemitismen inte är evig utan alltid och främst kontextbestämd och inte skiljer sig radikalt från (annan) rasism. De motsätter sig bilden av Israel som ”världens jude” och menar att det inte bara är felaktigt och vilseledande att främst analysera händelserna den 7 oktober i ljuset av antisemitismens och Förintelsens historia utan också politiskt farligt. På andra sidan återfinns forskare som, likt Bolton, menar att denna typ av analogier är nödvändiga, i synnerhet som den skillnad mellan där och då och här och nu, som staten Israels etablering innebar, har suddats ut av Hamas massaker.³⁸

Antisemitism och (annan?) rasism

Parallellt med denna definitionskonflikt pågår, som antydde ovan, en annan, som rör förhållandet mellan antisemitism och rasism och som går igen i debatten om relationen mellan Förintelsen och (andra) koloniala folk mord liksom i konflikterna om Förintelsens ställning i minneskulturen i västvärlden och i synnerhet i Tyskland och USA. Även denna motsättning går långt tillbaka men har fördjupats de senaste decennierna, där FN:s rasismkonferens i Durban, Sydafrika, år 2001 utgör något av en vattendelare. Omedelbart efter andra världskrigets slut var kampen mot antisemitismen grundläggande i all antirasistisk politik och tidens ledande forskare, däribland W.E.B Du Bois och Hanna Arendt, betraktade antisemitism som en central form av rasism.³⁹ Den första hatbrottslagstiftningen var en lagstiftning mot antisemitism.⁴⁰ Detta har förändrats de senaste decennierna då anti-antisemitismen och anti-rasismen, som bland andra Ben Gidley konstaterat, har ”gått skilda vägar”. Orsakerna är flera. Främst handlade det om avkoloniseringen och med den en förändrad syn på sionism och staten Israel, vilket också inneburit en förändrad teoretisk förståelse av rasismen, där tolkningsramen förflyttats från nazism och Förintelsen till kolonialism och där rasism inte längre förstås som i första hand attityder och värderingar skapade av dålig vetenskap utan som resultatet av strukturell ojämlikhet orsakad av det kapitalistiska

systemet och den imperialism som följde av detta systems funktionssätt; rasismen blev en maktordning. Numera studeras antisemitism huvudsakligen av historiker och idéhistoriker⁴¹ och forskare inom fältet judiska studier liksom av en del sociologer medan rasism behandlas inom postkoloniala studier, kritiska vithetsstudier, kritiska rasstudier och inom discipliner som sociologi, antropologi, genusvetenskap, mänskliga rättigheter med flera liksom inom minoritets- och migrationsforskningen.⁴² Utbytet mellan miljöerna är begränsat men det förekommer intressanta (och konfliktladdade) försök att överbrygga klyftan, som antologin *Freemies: Antisemitismus, Rassismus und ihre Kritiker*innen*: 3, där redaktörerna Marion Mendel, Saba-Nur Cheema och Stina Arnold lyckats samla forskare och aktivister från de båda fälten och låtit dem besvara följande "naiva" frågor: "Vad är det för skillnad mellan antisemitism och rasism? Finns det förbindelser mellan nazism och kolonialism? Är BDS antisemitiskt? Är judar och judinnor 'vita'? Hur förs dessa debatter i andra länder?" Brittiska och amerikanska antisemitismforskare som Jonathan Judaken, David Feldman och Ben Gidley har vidare på senare år övertygande argumenterat för att antisemitismforskningen är underteoretiserad och skulle vinna på att hämta inspiration från ett närmande till forskningen om rasism.⁴³

Är då den antijudiska rasismen i huvudsak en rasism bland andra, som Nira Yuval-Davies hävdar⁴⁴, eller är det som Michael Banton menar poänglöst att definiera antisemitismen som en form av rasism?⁴⁵ Exempelen anförs av Stögner, som avfärdar båda positionerna som meningslösa och istället argumenterar för att relationen mellan rasism och antisemitism bör förstås som intersektionell. Jag delar Stögners uppfattning att antisemitism och rasism är besläktade och delvis likartade företeelser och bör tänkas tillsammans men att det också finns skillnader vilket gör att rasismforskningens förklaringsmodeller inte alltid är tillämplbara på antisemitismen. En viktig skillnad rör antisemitismens karaktär av världsförklaring, där allt ont begreppslig- och därmed begripliggörs genom att framställas som judiskt, och att den därtill ofta har formen av en konspirationsteori om judisk makt och inflytande?⁴⁶ Maktaspekten är alltså central. Stögner framhåller att rasism innebär ett hat mot "människor konstruerade som underlägsna" medan antisemitism handlar om "hat mot människor konstruerade som överlägsna".⁴⁷ Antisemitismen framställs som ett självförsvar mot en judisk övermakt och kan därför ytligt betraktad tas för maktkritik. Just antisemitismens föregivet "antihege-

moniska karaktär”⁴⁸, framhåller Bolton, kan inte förstås på en abstrakt nivå som ett uttryck för strukturell rasism; den passar inte självklart in i en maktanalys som utgår från hudfärg, som ibland förbiser just den antisemitism som kan se ut som radikal maktkritik av judars föregivna vithetsprivilegier, och riskerar i värsta fall att vidareföra antisemitiska föreställningar om judisk makt och inflytande. De forskare Bolton angriper är de som pläderat för ett närmande till rasismforskningen, däribland David Feldman.

Denna antirasistiska föreställningsvärld angrips av humangeografen Camilla Bassi i en rasande uppgörelse med den antirasistiska rörelse hon tillhör(t). Bassi behandlar samma osynliggörande som den brittiske komikern David Baddiel. Hon skriver:

Det judiska folket som faktiska och potentiella offer har förvisats från den antirasistiska föreställningsvärlden till följd av att 'judarna' i anslutning till sionismen och staten Israel har rasialiserats som inte bara vita och privilegierade utan som ultravita och överprivilegierade, ja som så skarpt skinande vita att deras rasistiska globala makt och räckvidd är osynlig för blotta ögat. En kraftfull blandning av "Judefrågan" och en rasismmodell som utgår från kolonialismen har skapat både en blind fläck och ett undantag i den antirasistiska ideologin som medför att antisemitism inte känns igen som sådan liksom att försök att uppmärksamma antisemitism bemöts med förakt.⁴⁹

Även här sammanfaller alltså politiska och akademiska konfliktlinjer och förstärks dessutom av disciplinränser och också denna diskussion har fått förnyad aktualitet efter den 7 oktober då klyftan vidgats mellan forskare som betecknar fördomar och fientlighet mot judar som "antijudisk rasism" och forskare som föredrar beteckningen "antisemitism" och ser den som tydligt annorlunda än andra "rasismer".⁵⁰

Förintelsen och andra folkmord

Konflikten mellan å ena sidan de antisemitismforskare och som ser antisemitismen som en form av grupphat, annorlunda än rasismer generellt, och de antisemitism- och rasismforskare som menar att fenomenet huvudsakligen bör betraktas som en rasism bland andra, om än (möjligen) med vissa särdrag, mellan "höger" och "vänster", mellan forskare med en proisraelisk respektive propalestinsk hållning går igen i motsättningarna inom Förintelse- och folkmordsforskningen.

Konfliktlinjerna går på två ledder, dels mellan olika förintelseforskare, dels mellan förintelse- respektive folkmordsforskare. Historikern Shira Klein beskriver i en genomgång av förintelseforskningen hur två huvudsakliga grupper har utkristalliserats. Skillnaderna dem emellan beskriver hon på följande sätt:

I spektrets ena ände återfinns de forskare som försvarat Israels politik. Deras förhållningssätt utgår oftast från en förståelse av Förintelsen som en unik händelse, vilket i förlängningen också gör Israel till ett unikt fall. I deras tolkning utgör attacker på Israel antisemitismens senaste uttryck. Sedan den 7 oktober har de offentligt rättfärdigat Israels militära offensiv mot Gaza. På den andra sidan av spektret finns forskare som kritiserat Israels politik och handlingar som skadar miljontals palestinier. För många av dem hänger inställningen till Israel samman med en syn på Förintelsen som ett folkmord bland andra och en motsvarande syn på Israel som föga unikt, utvecklat inom ett bosättarkolonialt ramverk. [...] Månaderna sedan den 7 oktober har befäst klyftan [...].⁵¹

En liknande uppdelning görs av Mari Cohen, biträdande redaktör för den judiska vänstertidskriften *Jewish Currents*, där flera av de ovannämnda israelkritiska debattinläggen publicerats. Hon betonar motsättningen mellan de förintelseforskare och de institutioner som tydligt fördömde Hamas massaker den 7 oktober men som inte uttalat sig om massdödandet i Gaza och de förintelse- och folkmordsforskare som hävdar att det som pågår i Gaza är ett folkmord och därför måste fördömas av forskarna inom förintelse- och folkmordsstudier.⁵² Det tidigare nämnda uppropet illustrerar detta. Utvecklingen i Gaza och folkmordsdiskussionen skapar problem för institutioner som på olika sätt vårdar minnet av Förintelsen och forskar och undervisar om folkmordet. Detta gäller i synnerhet i USA, där president Trump och hans regerings krigsförklaring mot mångfald, jämlikhet och inkludering ("DEI") och anlopp mot högre utbildning och museer, anklagade för såväl antisemitism som "wokeism", liksom beroendet av konservativa proisraeliska donatorer har resulterat i en ovilja att officiellt kommentera förhållandena i Gaza.⁵³ Samtidigt har institutioner som exempelvis Wiener Library utsatts för propalestinsk vandalism. Tystnaden har, som konstaterats, kritiserats av åtskilliga folkmordsforskare. Enskilda medarbetare och forskare verksamma vid förintelsemuseer och liknande institutioner har däremot uttalat sig.⁵⁴

Bland de förintelseforskare som argumenterat för att massdödandet i Gaza bör förstås som ett folkmord finns den tidigare nämnde Raz Segal,

som återkommande varit i hetluften och också gått miste om en anställning vid University of Minnesota till följd av sina uttalanden om Gaza.⁵⁵ Vidare märks den amerikansk-israeliske historikern och förintelseforskaren Omer Bartov, liksom de israeliska historikerna Amos Goldberg – en av initiativtagarna till JDA – och Daniel Blatman. Bartov varnade redan i november 2023 i *New York Times* för att det som pågick skulle kunna utvecklas till ett folkmord och meddelade i augusti 2024 i *The Guardian* att det handlade om ett sådant. Han återkom sedan i *New York Times* den 15 juli 2025, där han ytterligare underströk sin ståndpunkt, ”I’m a Genocide Scholar. I Know It When I See It.”⁵⁶ Goldberg och Blatman meddelade i *Haaretz* i januari 2025 att ”[t]here’s No Auschwitz in Gaza. But It’s Still Genocide”.

Historiker som Jeffrey Herf har intagit motsatt position. Han bestrider Bartovs och andras uppfattning att det skulle röra sig om ett folkmord, hävdar att Bartov bortser från Hamas roll, att det är Hamas som har genocidala ambitioner och att det är dessa som måste uppmärksammas. Han har vidare hävdad att den bild de forskare som anser att det rör sig om ett folkmord ger är rotad i antisemitiska föreställningar och indirekt anklagat dem som torgför folkmordsanklagelserna för att sprida antisemitism.

När vi historiker förkastar folkmordsanklagelserna mot Israel, anklagar vi inte förespråkarna för en sådan uppfattning för att vara antisemiter, även om judehat i Hamas fall är en källa till stolthet, inte skam. Istället har vi argumenterat för att det att lägga hela skuldbördan på Israel och fullständigt friskriva Hamas är en samtida version av uråldriga anklagelser mot judar, djupt inbäddade i kristen anti-judaism, i islamistiska föreställningar om judisk fientlighet mot islam och i moderna sekulära antisemitiska konspirationsteorier.⁵⁷

Konflikten har funnits sedan fältet etablerades. Den har dock tilltagit efter hand bland annat till följd av inspiration från postkolonial teori och vithetsstudier inom folkmordsforskningen och den därmed sammanhängande tendensen att dels betrakta Förintelsen som ett kolonialt folkmord bland andra, dels förstå staten Israel som ett kolonialt, rasistiskt projekt och, särskilt efter den 7 oktober, beskriva massdödandet i Gaza som ett folkmord. Ett tydligt exemplen på denna utveckling och dessa perspektiv erbjuder Segals ”Israeli Settler Colonial Genocide”, där han beskriver föreställningar om ”judisk överhöghet” (*Jewish supremacy*) som kärnan i den ”israeliska bosättarkolonialismen”, analyserar Israels

(föregivna) folkmord i Gaza samt argumenterar för att den ”amerikanska bosättarkolonialismen” (*US settler colonialism*) är nyckeln för den som vill förstå USA:s ”villkorlösa” stöd till staten Israel och dess politik. Artikeln avslutas med en kritisk betraktelse över hur anklagelser för antisemitism används för att tysta sympatityttringar för palestinier och kritik av Israel, som erinrar om Bangstads argumentation i artikeln om IHRA:s arbetsdefinition av ”antisemitism”.

Beskrivningen av Israel som ett bosättarkolonialt och därför rasistiskt och ytterst sett genocidalt projekt innebär att landet inrangeras bland de kolonialmakter vilkas bosättningsprojekt resulterat i folkmord; landet blir en förövarstat. Segal är kanske den förintelse- och folkmordsforskare som, tillsammans med A. Dirk Moses, mest ihärdigt och konsekvent ur ett post/dekolonialt perspektiv har kopplat ihop staten Israel och dess politik, antisemitismen, Förintelsen och Förintelsens minneskultur, något han själv också framhållit. I en debattartikel publicerad den 13 oktober 2023, en knapp vecka efter massakern och bara några dagar efter det att det israeliska anfalllet inletts, hävdade han att det var ”ett skolboks-exempel på folkmord” och fortsatte:

Jag säger detta i egenskap av folkmordsforskare som har ägnat åtskilliga år åt att skriva om israeliskt massvåld mot palestinier. Jag har skrivit om bosättarkolonialism och judisk överhöghet i Israel, missbruket och förvrängningen [*distortion*] av Förintelsen i syfte att främja den israeliska vapenindustrin, användandet [*weaponizing*] av anklagelser för antisemitism för att rättfärdiga israeliskt våld mot palestinier och den rasistiska israeliska apartheidregimen.⁵⁸

På liknande sätt har Förintelsen inordnats bland (andra) koloniala folkmord av A. Dirk Moses och andra folkmordsforskare. Moses har också gått till storms mot Förintelsens ställning i den tyska och i förlängningen västeuropeiska och amerikanska minneskulturen. Han drog i maj 2021 igång det som kallas den andra historikerstriden med artikeln ”Der Katechismus der Deutschen” i vilken han använder ett delvis högerradikalt språkbruk i ett angrepp på Förintelsens föregivet sakrosankta ställning i den tyska minneskulturen. Han hävdar att Förintelsen fått status som ”heligt trauma” och tecknar bilden av en ”minnespolitisk ortodoxi” nitiskt skyddad mot ”kättare” av ”överstepräster” som för att hålla sig väl med ”amerikanska, brittiska och israeliska eliter” förhindrar att andra offergrupper ges utrymme i det kollektiva minnet. Även här handlade kritiken alltså om ett föregivet användande av Förintelsen som tillhygge

till (bland annat) Israels fromma. Moses fick omedelbart mothugg av Omer Bartov, som har andra utgångspunkter för sin israelkritik än Segal och Moses liksom en annan syn på sionismen även om han delar deras uppfattning att det pågår ett folkmord i Gaza. Bartov hävdade att Moses beskrivning av Förintelsens minneskultur erinrade om antisemitiskt konspirationstänkande, en kritik som Herf alltså några år senare riktade mot Bartov. Flera andra ledande förintelseforskare bemötte också Moses, däribland Saul Friedländer, Norbert Frei och Sibylle Steinbacher. Deras bidrag samlades i *Ein Verbrechen ohne Namen* (2022).

Hur de som motsätter sig Segals, Moses och andras beskrivningar av Israel, Förintelsen och antisemitismen resonerar kan illustreras med Dave Rich, en av Storbritanniens ledande antisemitismexperter, och hans bemötande av en artikel av Pankaj Mishra.⁵⁹ I ”Shoah Revisionism After Gaza”⁶⁰ konstaterar Rich att Förintelsen blivit den helt dominerande referenspunkten i alla debatter om antisemitism och Israel, vilket han menar har resulterat i en trivialisering och förvrängning av nazisternas folkmord. Han framhåller vidare att folkmordsanklagelserna mot Israel är betydligt äldre än det senaste massdödandet i Gaza och kopplar användandet av folkmordsbegreppet till kampen om offerstatus (*competitive victimhood*) och en ambition att ”detronisera” judarna, som till följd av Förintelsens särställning i den officiella minneskulturen i EU och i USA, kommit att uppfattas som ”de paradigmatiske offer”, och på så sätt delegitimera Israel som stat. Här spelar, hävdar han, beskrivningen av Israel som europeiskt kolonialt projekt, som rasistisk bosättningsstat, en central roll eftersom den möjliggör ett jämförelse mellan sionism och nazism och därmed av Förintelsen med Israels krigsföring i Gaza. Rich förefaller inspirerad av antisemitismforskaren Steffen Klävers som avslutar sin avhandling *Decolonizing Auschwitz? Komparativ-postkoloniale Ansätze in der Holocaustforschung* (2019) med att uttrycka en farhåga för att den postkoloniala trenden i synen på Förintelsen går hand i hand med en antisionistisk strömning som vill delegitimera Israel.

Avslutning

Vad denna genomgång visar är alltså att händelserna den 7 oktober 2023 och utvecklingen sedan dess har fördjupat och förvärrat redan existerande motsättningar inom forskningen (och aktivismen) på ömse sidor. Det gäller förståelsen av Förintelsen, dess relation till andra (koloniala) folk-

mord och dess status i den samtida minneskulturen liksom av antisemitismen och dess relation till rasism. Detta påverkar i sin tur bilden av den nu pågående konflikten och dess aktörer och hur de beskrivs och definieras. Motsättningarna är ytterst politiska och kopplade till ställningstaganden i konflikten Israel-Palestina.

Situationen förvärras av att anklagelser för antisemitism har blivit ett av högerens viktigaste tillhyggen i kampen mot akademisk frihet, yttrandefrihet och mångfald i kulturkriget; numera anklagar, som den brittiske sociologen Keith Kahn Harris konstaterat, även uttalade antisemiter sina politiska motståndare för antisemitism.⁶¹ De kan också ibland komma undan med det till följd av den oheliga alliansen mellan Benjamin Netanyahus högerregering i Israel och högerextrema partier och regeringar i Europa, där vitvaskande byts mot politiskt stöd. Ett uttryck för detta *quid pro quo*-arrangemang är den anti-antisemitismkonferens som anordnades av Ministeriet för diasporafrågor i Israel mars i år (2025). Den samlade högerextrema, som glatt fotograferade sig själva och varandra i Knesset och Yad Vashem samtidigt som även uttalat proisraeliska forskare liksom företrädare för europeisk-judiska organisationer uteblev i protest.⁶² Och inte heller blir det bättre av antisemitisk skadegörelse, hot, hat och våld mot judiska institutioner och personer, attentat mot proisraeliska demonstrationer, antisemitiska uttryck i propalestinska demonstrationer och förnekande av, försvar för och bagatellisering av antisemitismen från företrädare för vänsterpartier. Om allt, eller inget, som David Engel konstaterar i den klassiska "Away from a definition of anti-semitism: An Essay in the Semantics of Historical Description" (2009) är antisemitism blir begreppet poänglöst, oanvändbart.

Motsättningarna handlar också om unicitet. Visserligen formuleras ställningstagandena sällan i dessa termer men det är tydligt att forskare som anser att antisemitism är något annat än rasism i allmänhet oftast också anser att Förintelsen skiljer sig från (andra) koloniala folkmord, uppfattningar som också spiller över i synen på staten Israel. På motsvarande sätt anser forskare som betraktar antisemitismen som en rasism i allmänhet att Förintelsen bör förstås som ett kolonialt folkmord bland andra och förstår Israel som ett typiskt bosättarkolonialt projekt. Kategorierna blir också starkt moraliskt laddade.

Frågan är vidare om det inte också, som Amos Goldberg hävdar, handlar om en förändring och förskjutning av Förintelsens minneskultur. Riktningen är emellertid inte given. Goldberg anser att rörelsen går från

universalism till partikularism, från ett fokus på mänskliga rättigheter till ett på Förintelsens främsta offer, det judiska folket, och att förskjutningen är en följd av utvecklingen efter den 7 oktober. Jag menar att frågan inte är avgjord och att konflikten om hur antisemitismen, Förintelsen och utvecklingen efter den 7 oktober ska förstås också är en kamp om innehållet i Förintelsens minneskultur.⁶³

Vad kan man då göra för att överbrygga klyftan? Historikern Ben Gidley menar att vi måste utveckla en mera "relationell och mångsidig [multi-directional] förståelse" och låta de olika fälten/forskningsinriktningarna berika varandra.⁶⁴ Givet motsättningarnas styrka och de starka moraliska laddningarna kan Gidleys modell framstå som naiv. Jag har dock svårt att se något annat alternativ. Sociologen Natan Sznaider är inne på samma spår. Han får sista ordet.

Det handlar [...] om att utvidga vårt tänkande och inte bara beakta de subjektiva villkoren [...]. Vårt tänkande innefattar en mängd betydelser: varken västerländska eller icke-västerländska, utan båda. Det handlar vare sig om kolonialism eller Förintelsen, utan båda. Detta utgör uppgiften för en etik som syftar till att förhindra att sådana händelser återkommer. Denna etik offrar inte partikulariteten men förlitar sig inte heller på en illusion av universell jämlikhet. Universalism och partikularism måste betraktas och reflekteras över i samverkan. Slutligen inser man att skillnaderna mellan väst och icke-väst ur ett etiskt perspektiv egentligen inte är särskilt meningsfulla. Kanske tilldelar vi sådana dikotomier en uppmärksamhet som de inte förtjänar, och vår kritik av dem blir en del av det problem som vi avser att undersöka.⁶⁵

Noter

1. Nicola Conati, "History as Contemporary History in the Thinking of Benedetto Croce", *Open Journal of Philosophy*, Vol. 5, No. 1, 2015. Det bör tilläggas att Croces resonemang är delvis annorlunda och betydligt mera sofistikerat än det som förs här.

2. "The past is never dead. It's not even past" är ett av William Faulkners mest kända citat. Det återfinns i *Requiem for a Nun*, New York 1951.

3. Omarbetningen från föredrag till artikel har varit svår. Jag borde ha satt streck för inläsning av ny forskning och debatt den 27 januari men gjorde inte det, vilket har skapat problem. I takt med att dödstalen i Gaza ökat och situationen för befolkningen förvärrats har debatterna förändrats, perspektiven förskjutits och det har också producerats och publicerats ny forskning, debattartiklar och diverse

upprop. Somligt har jag kunnat arbeta in, annat inte. Fokus ligger på debattartiklar men en del vetenskapliga studier diskuteras också.

4. ADL:s globala antisemitismstudie visar en kraftig ökning av antisemitismen globalt, dock inte för Sverige. Studien kan dock kritiseras; ADL:s aktivism under Jonathan Greenblatt har tilltagit kraftigt efter den 7 oktober vilket också påverkat ADL:s hållning; David Schraub, "What Turned Jonathan Greenblatt?" (blogginlägg 17 juni 2025, hämtat samma dag). Samtidigt finns det åtskilliga andra studier som visar att antisemitismen ökat och det gäller såväl sociala medier och hatbrottsanmälningar som attityder till judar i USA och olika länder i Europa. Dessutom finns indikationer på en ökning av antisemitism bland unga. Se Robert A Pape, *Understanding Campus Fears After October 7 and How to Reduce Them. A non-partisan analysis of Antisemitism and Islamophobia among College Students and American Adults based on National Surveys Fielded December 14, 2023 to January 16, 2024*, CPost Special Report March 2024, Chicago: University of Chicago; The ADL Global 100: Index of Antisemitism, <https://www.adl.org/adl-global-100-index-antisemitism>. I norska HL-Senterets studie, som är en av de mest vetenskapligt noggranna, har också frågan ställts om hur respondenterna ser på sambandet mellan Israels agerande och deras eget förhållningssätt till judar. Här syns en tydlig ökning från 2022 till 2024 av dem som svarar att deras uppfattning om judar påverkas negativt av vad Israel gör; Vibeke Moe et. al, *Holdninger till jøder og muslimer i Norge 2024*, Oslo: HL-senteret 2024, s. 10. På motsvarande sätt visar en dansk rapport, *Online antisemitisme i den offentlige debat på Facebook*, Köpenhamn 2025, sammanställd av Nordic Safe Cities & AKVAH, Det Jødiske Samfund en kraftig ökning av antalet antisemitiska kommentarer per månad (86 procent), en femtioprocentig ökning av det antisemitiska innehållet i kommentarer avseende judiska företeelser (från 10 till 15 procent) och en förändring mot mera explicit hat. Studien utgår från IHRA:s antisemitismdefinition. BRÅ:s senaste hatbrottsstudie, *Antisemitiska hatbrott. Samtida erfarenheter från judiska församlingar och organisationer. Rapport 2025:9* är en kvalitativ intervjustudie och tillåter inte några slutsatser om huruvida antisemitismen ökat eller minskat. Däremot visar den också på näthatets betydelse.

5. The Community Security Trust (CST) i London registrerade 457 antisemitiska incidenter under de 12 dagar som följde på Hamas massaker den 7 oktober, en ökning med 731% jämfört med föregående år och den högsta siffran för någon tolvdagarsperiod på 40 år. The London Centre for the Study of Contemporary Antisemitism snabbproducerade tre antologier om den 7 oktober, som alla gavs ut drygt ett halvår efter händelsen. Samtliga har Rosa Freedman & David Hirsh som redaktörer. Kvaliteten varierar men det finns åtskilliga intressanta bidrag, däribland Julius Gruber, Bianca Loy & Daniel Poensgen, "Antisemitic Reactions to October 7: The German Case", i Rosa Freedman & David Hirsh, *Responses to 7 October: Law and Society*, London 2024, s. 91–100.

6. Motsättningarna har främst lyfts fram av forskare som anser att det som pågår i Gaza är att betrakta som ett folkmord. Se exempelvis Shira Kleins analys

av motsättningarna inom förintelseforskningen och hur de har för fördjupats efter den 7 oktober; Shira Klein, "The Growing Rift between Holocaust Scholars over Israel/Palestine", *Journal of Genocide Research* 2025. Se även Omar Shahabudin McDoom, "Expert Commentary, the Israeli-Palestinian Conflict, and the Question of Genocide: Prosemitic Bias within a Scholarly Community?", *Journal of Genocide Research* & Raz Segal & Luigi Daniele, "Gaza as Twilight of Israel Exceptionalism: Holocaust and Genocide Studies from Unprecedented Crisis to Unprecedented Change", *Journal of Genocide Research* 2024, och Mari Cohen, "Can Genocide Studies Survive a Genocide in Gaza?", *Jewish Currents* 19 december 2024.

7. Tolkingsstriderna gäller inte bara hur "antisemitism" ska förstås utan även "islamofobi", se David Feldman & Marc Volovici (eds.), *Antisemitism, Islamophobia and the Politics of Definition*, Cham 2023.

8. Jonathan Judaken, "Antisemitism (Historiography)", i Sol Goldberg, Scott Ury & Kalman Weiser (eds.), *Key Concepts in the Study of Antisemitism*, Cham 2021, s. 25–38. Kenneth L. Marcus framhöll redan för tio år sedan att oenigheten om hur antisemitism ska definieras "är större än någonsin tidigare" och betonade att definitionsfrågan blivit den helt avgörande frågan inom antisemitismforskningen; Kenneth L. Marcus, *The Definition of anti-Semitism*, Oxford & New York 2015, s. 6. För förändringarna i förhållningssätten till antisemitism och rasism inom vänstern, se Ben Gidley, Brendan McGeever & David Feldman, "Labour and Antisemitism: a Crisis Missunderstood", *The Political Quarterly*, Vol. 91, No. 2, April–June 2020, s. 413–421.

9. Några av de klassiska bidragen i definitionsdiskussionen är John G. Gager, *The Origins of Antisemitism. Attitudes Toward Judaism in Pagan and Christian Antiquity*, New York & Oxford 1985; Peter Schäfer, *Judeophobia. Attitudes toward the Jews in the Ancient World*, Cambridge Mass. & London 1998; Robert Chazan, *Medieval Stereotypes and Modern Antisemitism*, Berkeley, Los Angeles & London 1997; Gavin Langmuir, *Toward a Definition of Antisemitism*, Berkeley, Los Angeles & London 1996. Se också debatten i *Jewish Studies Quarterly*: Robert Goldenberg, "On the Origins of Anti-Semitism and the Problem of Blaming the Victim", *Jewish Studies Quarterly*, Vol. 6, No. 3, 1999, s. 251–260; Peter Schäfer, "Response to Christine Hayes and Robert Goldenberg", *Jewish Studies Quarterly*, Vol. 6, No. 3, 1999, s. 274–281.

10. Ett av de tidigare arbetena med just "den nya antisemitismen" i titeln gavs ut av ADL 1974. Den handlar förvisso om den radikala vänsterns antisemitism men också om att intresset för Förintelsen och tabuiseringen av antisemitismen börjar klinga av; Arnold Foster & Benjamin Epstein, *The New Anti-Semitism*, New York, St. Louis, San Francisco, Düsseldorf, London, Mexico, Sydney & Toronto 1974. Sedan dess har ständigt nya arbeten om "den nya antisemitismen" kommit ut, oftast i anslutning till en intensifiering av Israel-Palestina-konflikten eller "kriget mot terrorn". Som exempel kan nämnas Phyllis Chesler, *The New-Antisemitism: The Current Crisis and What We Must Do About It*, San Francisco 2003 & Pierre André Taguieff, *La nouvelle judeophobie*, Paris 2002. Kenneth L. Marcus framhåller betydelsen av den andra intifadan för intensifieringen av definitionsstriderna; Marcus 2015, s. 6.

11. *General Assembly – Thirtieth Session*, ”3379 Elimination of all forms of racial discrimination”, 2400th plenary meeting 10 November 1975. Resolutionen upphävdes 1991 men fortsätter att påverka förståelsen av Mellanösternkonflikten.

12. För den israelrelaterade ”nya” antisemitismen inom ”vänstern”, se exempelvis Henrik Bachner, *Återkomsten. Antisemitism i Sverige efter 1945*, Stockholm 1999; Peter Ulrich, *Deutsche, Linke und der Nahostkonflikt: Politik im Antisemitismus- und Erinnerungsdiskurs*, Göttingen 2013. För inlägg i debatten om den ”nya antisemitism”, se exempelvis Christian Heilbronn, Doron Rabinovici & Nathan Sznajder (red.), *Neuer Antisemitismus? Fortsetzung einer globalen Debatte*, Frankfurt am Main & Berlin 2019. För förhållandet mellan antisemitism och antisionism, se exempelvis Svante Hansson, *Myten som vapen. Antisemitism, antisionism – två folks dröm om ett land*, Stockholm 1986. Likheterna mellan den tyska nationalsocialismens antisemitiska och den sovjetiska föregivet antisionistiska propagandan har analyserats i detalj av Judith Vogt i *Historien om et image. Antisemitisme og antizionisme i karikaturer*, Köpenhamn 1978 & *Billedet som politisk våben*, Köpenhamn 1988.

13. Pankaj Mishra skriver i sin mycket uppmärksammade *Världen efter Gaza. En kortfattad historik*, Stockholm 2025, s. 171: ”Men motståndet mot sionismen förblev en viktig samlande faktor för de antikoloniala krafterna, vilket blev uppenbart 1975 då FN:s generalförsamling fördömde sionismen som rasistisk – med en resolution som återkallades först 1991, då Israel för ett kort ögonblick tycktes ta palestiniernas strävanden på allvar”. För Mishra spelar kalla kriget, Sovjetunionens ”antisionistiska”, läs antisemitiska, kampanjer ingen roll, inte heller kalla krigets slut 1989/1991 eller att generalsekreteraren Kofi Annan fördömde resolutionen i samband med dess avskaffande.

14. Denna typ av ersättningsteologi finns i Andreas Malm, *Hatet mot muslimer*, Stockholm 2009.

15. Doron Rabinovici & Natan Sznajder, ”Neuer Antisemitismus. Die Verschärfung einer Debatte”, i Christian Heilbronn, Doron Rabinovici & Natan Sznajder (red.), *Neuer Antisemitismus*, Frankfurt am Main & Berlin 2019, s. 11–12.

16. För en IHRA-positiv redogörelse för definitionens tillkomst, se David Hirsh, ”Contemporary Struggles over Defining Antisemitism”, i Jonathan G. Campbell and Lesley D. Klaff (eds.), *Unity and Diversity in Contemporary Antisemitism: The Bristol-Sheffield-Hallam Colloquium on Contemporary Antisemitism*, Boston 2019, s. 17–39.

17. För en analys av hur judar och antisemitism hamnade utanför den antirasistiska föreställningsvärlden, se Camilla Bassi, *Outcast. How Jews Were Banished from the Anti-Racist Imagination*, London 2023. Se även David Baddiel, *Jews Don’t Count. How Identity Politics Failed One Particular Identity*, London 2021.

18. För ytterligare exempel på denna typ av upprop, se Sindre Bangstad, ”The Palestine Exception to Academic Freedom and the IHRA Definition of Antisemitism”, *The Journal of Imperial and Commonwealth History*, Vol. 53, No. 3, 2025: Petitions and Petitioning in Colonial and Post-colonial Contexts, s. 689–700.

19. Det har skrivits mycket om ”antisemitismkrisen” inom Labour och det

mesta av forskare som deltagit i debatten i egenskap av partimedlemmar som David Feldman och Brian Klug och tidigare partimedlemmar som David Hirsh, uppbackade av externa kritiker som Dave Rich. Se David Hirsh, *Contemporary Left Antisemitism*, London & New York 2018; Dave Rich, *The Left's Jewish Problem. Jeremy Corbyn, Israel and Anti-Semitism*, London 2016; Brian Klug, "Tackling the IHRA Working Definition of Antisemitism". Därtill har det gjorts ett antal interna och externa utredningar av förhållandena.

20. Gidley, McGeever & Feldman 2020, s. 418.

21. "Columbia adopts controversial definition of antisemitism amid federal grants freeze", *The Guardian* 16 juli 2025; Kenneth S. Stern, "A Bad Deal: By Adopting the IHRA Definition of Antisemitism, Universities are Sacrificing Academic Freedom", i *Knight First Amendment Institute at Columbia University*, 5 september 2025.

22. Genocide and Holocaust Studies Crisis Network <https://www.ghscn.org/home> (hämtad 9 april 2025).

23. <https://www.ghscn.org/letters-and-statements/uni-admin-refuse-ihra-definition-of-antisemitism>

24. Sindre Bangstad 2025. Citeringen av exemplen från IHRA:s officiella översättning. Beteckningen "det palestinska undantaget" förefaller vedertaget inom det de/postkoloniala fältet. Den avser en föregiven institutionell/strukturell diskriminering och selektiv tillämpning av lagar och regelverk som på olika sätt inskränker palestiniers och palestinasympatisörers akademiska frihet och yttrandefrihet. Den anses omfatta allt från finansiering till användandet av specifika antisemitismdefinitioner (läs IHRA:s arbetsdefinition) och drivs av staten Israel och proisraeliska lobbyorganisationer; Nahla Abdo, "The Palestine Exception, Racialization and Invisibilization: From Israel (Palestine) to North America (Turtle Island)", *Critical Sociology*, Vol. 49, No. 6, 2023, s. 967–989; "[...] IHRA is a political tool used to censor speech on Palestine and shield Israel from criticism by labelling critical perspectives on Palestine as antisemitic"; Lana Tatour, "Censoring Palestine: human rights, academic freedom and the IHRA", *Australian Journal of Human Rights* 2024, Vol. 30, No. 1, s. 106–114. Bland studierna om "det palestinska undantaget" ingår vittneslitteratur, där forskare som anser sig ha blivit förfördelade hänvisar till IHRA. Se exempelvis Malaka Shwaikh & Rebecca Ruth Gould, "The Palestine Exception to Academic Freedom. Intertwined Stories from the Frontlines of UK-Based Palestine Activism", *Biography*, Vol. 42, No. 4, 2019, s. 752. De skriver: "Although we only later came to realize its significance in our lives, and for Palestine advocacy generally, February 2017 turned out to be a watershed month for those of us on the frontlines of the Palestine advocacy movement in the UK. That month, amid a wave of cancellations of events critical of Israel, we were attacked in the media, smeared as antisemitic, and simultaneously supported and censored by our universities. The following month was marked by unprecedented censorship of Israel-critical events across the UK. As we have since learned, these events were linked to the UK government's adoption of the Inter-

national Holocaust Remembrance Alliance (IHRA) definition of antisemitism". Det finns också studier av enskilda fall som Matthew Abraham, "The Question of Palestine and the subversion of academic freedom: Depaul's denial of tenure to Norman G. Finkelstein", *Arab Studies Quarterly*, Vol. 33, Nos. 3/4, 2011, s. 179–203.

25. Sindre Bangstad 2025.

26. Ett annat av exemplen som ifrågasätts är: "Jämföra Israels nuvarande politik med nazisternas politik".

27. Peter Ulrich, *Expert Opinion on "The working definition of antisemitism" of The International Holocaust Remembrance Alliance*, Rosa Luxemburg Stiftung Papers 2019.

28. Stern själv hävdar att han varit med och skrivit definitionen, vilket nogsnat framhålls av dem som åberopar honom i sin kritik av den. Rabbi Andrew Baker, Deidre Berger och Michael Whine, som också deltog i utformandet, hävdar däremot att han bara fungerade som koordinator och skickade runt utkast som andra skrivit; "Who Wrote the IHRA Working Definition of Anti-Semitism?", <https://brandeiscenter.com/who-wrote-the-ihra-working-definition-of-anti-semitism/> (hämtad 21 april 2025). Brevet har publicerats av David Hirsh, "Ken Stern isn't the only author the IHRA working definition of antisemitism", *Engage*, 20 januari 2021.

29. Karin Stögner, "Critical theory of racism, antisemitism, and the demonisation of Israel: Understanding their complex interrelations", *European Journal of Social Theory* 2025, s. 1–30. Citatet i not 7, s. 24. Det finns flera kritiska granskningar av JDA; David Hirsh, *Contemporary Left Antisemitism*, kapitel 5; John Hyman & Anthony Julius, "Calling a truce with left-wing antisemitism: The Case Against the Jerusalem Declaration on Antisemitism", *Fathom*, maj 2021.

30. Klaus Holz och Thomas Hauray avfärdar i sin digra genomgång av israelrelaterad antisemitism, *Antisemitismus gegen Israel*, Hamburg 2021, s. 357, själva grunden för såväl JDA som IHRA, nämligen föreställningen att det går att skapa enkla, lättanvända kriterier för att fastslå vad som är antisemitism.

31. Det anges till och med i överskriften till definitionen att den inte är juridiskt bindande.

32. David Hirsh, "The 'Israel is a racist endeavour' clause in the IHRA definition", *Engage*, 8 augusti 2022. Tillkomsten av Hirsh institut är i sig ett uttryck för splittringen av antisemitismforskningen. Institutet har profilerat sig skarpt i kulturkriget och dess tillkomst bör ses som en reaktion dels på konflikter rörande antisemitismen inom Labour, dels på att föreståndaren för Birkbeck Institute for the Study of Antisemitism, historikern och antisemitismforskaren David Feldman, var en av initiativtagarna till JDA. Splittringen är djupt olycklig.

33. Den officiella översättningen på IHRA:s hemsida lyder: "Förneka det judiska folket dess rätt till självbestämmande, till exempel genom att hävda att existensen av en israelisk stat är ett rasistiskt verk." Intressant nog delar inte Hirsh vapen dragare Dave Rich Hirsh tolkning; Jo Glanville & Dave Riche, "What is antisemitism?" *Prospect*, October 2025.

34. Schraubs jämförelse förekommer i lite olika sammanhang. Se exempelvis "Three Definitions of Antisemitism: A Comparison"; <https://thirdnarrative.org/three-definitions-of-antisemitism-a-comparison/> (hämtad 10 april 2025).

35. David Schraub, "The Epistemic Dimension of Antisemitism", *Journal of Jewish Identities*, Vol. 15, No. 2, July 2022, s. 176, not 38.

36. <https://holocaustremembrance.com/who-we-are/member-countries>.

37. Se exempelvis Timothy Snyder och Christopher R. Browning som var för sig gått till hårt angrepp på Trumpadministrationens politik, och betonat att den inte har något med kampen mot antisemitism att göra utan handlar om helt andra saker och dessutom uppviglar till antisemitism; Timothy Snyder, "Fomenting Antisemitism. Not Combating It", 12 april 2025, snnyder.substack.com/p/fomenting-antisemitism?; Christopher R. Browning, "Trump, Antisemitism & Academia. If the Trump administration were truly concerned about antisemitism, it would start in its own house", *New York Review of Books*, 10 April 2025. Liknande synpunkter har framförts av andra forskare, av amerikansk-judiska organisationer och av de ansvariga för Bidenadministrationens mycket ambitiösa åtgärds paket mot antisemitism; Nore Berman, "What Jewish university presidents say: Trump is exploiting campus antisemitism, not fighting it", *The Forward*, 16 april 2025; Terence Petty, "Trump is cracking down on universities – just like Hitler targeted academics who didn't bow to his will", *The Forward*, 3 april 2025; Grace Gilson, "Jewish students, alumni decry 'weaponization of antisemitism' across country", *The Forward* 20 april 2025. Någon konsensus råder dock inte. Somliga amerikansk-judiska organisationer, däribland ADL, har valt att inte ta avstånd från Trumpadministrationens angrepp på akademien; Andrew Lapin, "Jewish Federations CEO privately opposed a Jewish open letter criticizing Trump's campus arrests", *The Forward*, 22 april 2025.

38. Matthew Bolton 2025. Samtidigt forskas det intensivt och det har nu publicerats åtskilliga studier, där följderna av 7 oktober och dess efterbörd analyseras. Flera av dessa handlar om den tilltagande antisemitismen på sociala medier och hur digitala miljöer normaliserar och förstärker antisemitism, vilket gör den mer socialt accepterad och långt mer spridd. För en översikt över denna forskning, se Hannah Pollack Sarnecki, Lenita Törning & Anders Strindberg, *Antisemitism i digitala miljöer. En kunskapsöversikt*, FOI Stockholm 2025.

39. Benjamin Sevitch, "W. E. B. Du Bois and Jews: A Lifetime of Opposing Anti-Semitism", *The Journal of African American History*, Vol. 87, Summer 2002, s. 323–337; I *The Origins of Totalitarianism*, New York: Schocken Books 1951, betonar Arendt fascisms rötter i antisemitism, kolonial rasism och imperialism. För en kritisk diskussion av Arendts perspektiv, se David D. Kim, *Arendt's Solidarity: Anti-Semitism and Racism in the Atlantic World*, Stanford 2024 och Patricia Owens, "Racism in the Theory Canon: Hannah Arendt and 'the one Great Crime in which America was Never Involved'", som särskilt kritiserar Arendts föregivna oförmåga att förstå den amerikanska rasismen i ett kolonialt sammanhang. För en översikt över den integrerade rasism- och antisemitismforskningen under den

omedelbara efterkrigstiden, se Bryan Chyette, "Postcolonialism", i Goldberg, Ury & Weiser 2021, s. 232–233. Se även Gidley, McGeever & Feldman 2020, s. 418 & 419. Traditionen att som Arendt och Du Bois integrera studiet av antisemitism och rasism fortsattes av forskare som George L. Mosse. Hans stora arbete om Förintelsen har titeln *Toward the Final Solution: A History of European Racism*, Madison 1978 och av George M. Fredrickson, som beskriver rasismen som produkten av antisemitism och föreställningar om vit överhöghet i *Racism: A Short History*, Princeton 2002.

40. Se exempelvis Sofie Lene Bak, *Racismeparagrafen*, Aarhus 2021.

41. Matthew Bolton 2025.

42. Lars M Andersson & Karin Kvist Geverts, "Antisemitismen: antirasismens blinda fläck?", i Marie Lennerstrand & Leos Müller (red.), *Från Afrikakompaniet till Tokyo: en vänbok till György Nováky*, Stockholm 2017.

43. Jonathan Judaken, *Critical Theories of Antisemitism*, New York 2024; David Feldman, "Antisemitism, Racism and Anti-Racism", *History workshop* 8 oktober 2024, som för övrigt innehåller en utmärkt begreppshistorisk redogörelse för hur "rasism" och "antisemitism" har förståtts och hur förståelsen förändrats över tid; Ben Gidley, "Is Antisemitism a form of Racism? And what does the answer mean for Anti-racism?" Föreläsning vid Birkbeck, University of London 4 juli 2023. Föreläsningen finns tillgänglig via: <https://bisa.bbk.ac.uk/event/is-antisemitism-a-form-of-racism-and-what-does-this-mean-for-anti-racism/> (hämtad 10 augusti 2025).

44. Natalie Yuval-Davis, "Antisemitism is a form of racism – Or is it?", *Sociology*, Vol. 58, No. 4, 2024, s. 779–795.

45. Michael Banton, "The Relationship Between Racism and Antisemitism", i Tania Das Gupta, Carl E. James, Roger C.A. Maaka, Grace-Edward Galabuzi & Chris Andersen (eds.), *Race and Racialisation. Essential Readings*, Toronto, Ontario 2018, s. 142.

46. Karin Stögner 2025 s. 23, not 6.

47. Karin Stögner 2025, s. 4.

48. Matthew Bolton 2025.

49. Camilla Bassi 2023, s. 153. Bassis förlag är för övrigt ytterligare en illustration till polariseringen. No Pasaran förlag säger sig vilja vara "en plattform för vänsterförfattare i deras kamp mot vänsterantisemitism, rasism och konspirationsteorier"; <https://www.nopasaran.media/> (hämtad 9 augusti 2025).

50. Detta framgår tydligt av bland annat de antisemitismkonferenser som anordnats efter den 7 oktober, där de olika forskargrupperna i huvudsak samlats var för sig, trots att beskrivningarna kan ge intryck av annat. Lundakonferensen "Bortom polarisering och instrumentalisering: antisemitism och andra rasismer", ordnad av forskarnätverket "En ny generation antisemitismforskare" samlade forskare som studerar "antijudisk rasism" (och kanske främst andra rasismer) ur post/dekoloniala perspektiv; "Bortom polarisering och instrumentalisering: antisemitism och andra rasismer"; <https://www.genus.lu.se/artikel/konferens-om->

antisemitism-och-andra-rasism (hämtad 10 september 2025). Londonkonferensen "Contemporary antisemitism", arrangerad av the London Centre for the Study of Contemporary Antisemitism samlade de mer traditionella antisemitismforskarna; <https://drive.google.com/file/d/1Kj4IjH5t5jDZuo-Js5W1ATTpjW2y0OpS/view> (hämtad 10 september 2025). Ser man till presentationerna är det också uppenbart att de politiska skillnaderna mellan grupperna är påfallande liksom sympatierna i Mellanösternkonflikten. På motsvarande sätt har forskare från båda lägren fått föreläsningar inställda av politiska skäl.

51. Shira Klein 2025, Abstract (utan pagina).

52. Mari Cohen 2024 (opaginerad). Undantaget här är främst Tyskland, där delar av vänstern till följd av Tysklands historia är uttalat pro-israelisk; Peter Ullrich, *Antisemitism, Anti-Zionism and Criticism of Israel in Germany. The Dynamics of a Discursive Field*, Proceedings/International conference "Antisemitism in Europe Today: the Phenomena, the Conflicts" 8–9 November 2013, s. 3.

53. Ben Ratskoff, "When did 'Never again' become a controversial statement?", *Los Angeles Times*, 10 september 2025; "US Holocaust museum removes anti-genocide post amid Gaza atrocities", *Al Jazeera*, 7 september 2025.

54. Wiener Library har sedan 2024 införlivat den egna institutionens skylt, där någon skrivit "Gaza" med sprejfärg, i sin utställning. Skadegörelsen drabbade flera judiska institutioner runtom i London; "World's oldest Holocaust museum adds 'Gaza' abuse to London collection on 90th anniversary", *The Guardian*, 23 januari 2024.

55. Letter to the University of Minnesota regarding its decision to rescind a job offer to Dr. Raz Segal, June 18, 2024, Committee on Academic Freedom, <https://mesana.org/advocacy/committee-on-academic-freedom/2024/06/18/letter-to-the-university-of-minnesota-regarding-its-decision-to-rescind-a-job-offer-to-dr-raz-segal>.

56. Omer Bartov gav redan 2023 ut en bok där han behandlar förhållandet mellan Förintelsen och Israel-Palestina-konflikten. Se Omer Bartov, *Genocide, the Holocaust and Israel-Palestine. First person history in times of crisis*, London 2023.

57. Jeffrey Herf, "The genocide accusation and Hamas's disappearing responsibility", *The Times of Israel*, 25 juni 2025. Det har också skrivits forskningsrapporter för att vederlägga folkmordsanklagelserna. De kommer, så vitt jag kan bedöma, oftast från proisraeliska tankesmedjor och institut som The Begin-Sadat Centre for Strategic studies, vid Bar Ilan-universitetet i Israel; Danny Orbach, Jonathan Bloxman, Yagil Henikin & Jonathan Braverman, "Debunking the Genocide Allegations: A Reexamination of the Israel-Hamas War (2023–2025)" <https://besa-center.org/debunking-the-genocide-allegations-a-reexamination-of-the-israel-hamas-war-2023-2025/> (hämtad 9 september 2025) och "Genocide and Holocaust Accusations Against Israel in Academic Writing: Arguments and Counterarguments", The Elisabeth and Tony Comper Center for the Study of Antisemitism and Racism, Haifa University.

58. Raz Segal, "A Textbook Case of Genocide", *Jewish Current*, 13 oktober 2023.

Se även "Distorting the Holocaust to Boost the International Arms Trade", *The Nation*, 26 juli 2022 (tillsammans med Amos Goldberg).

59. Texten är en kortversion av Pankaj Mishras uppmärksammade bok *Världen efter Gaza. En kort historik*, Stockholm 2025.

60. <https://isca.indiana.edu/publication-research/research-paper-series/dave-rich-research-paper.html> (hämtad 10 september 2025).

61. Keith Kahn Harris, *Strange Hate. Antisemitism, Racism and the Limits of Diversity*, London 2019.

62. "Boycotting Israel's antisemitism conference won't solve the problem", *Jerusalem Post*, 18 mars 2025.

63. Amos Goldberg, "Holocaust Memory in a Time of Genocide", *Zeteo*, 30 juli 2025.

64. Ben Gidley 2024. Gidley pratar här specifikt om förhållandet mellan rasism och antisemitismforskning men jag menar att resonemanget kan generaliseras.

65. Natan Sznaider, *Fluchtpunkte der Erinnerung. Über die Gegenwart von Holocaust und Kolonialismus*, München 2022, s. 214.

BEFRIElsen AV AUSCHWITZ den 27 januari 1945 har blivit ett datum som är förknippat med minnet av förintelsen. Drygt 80 år efter att Röda armén tågade in i de läger som återfanns i och omkring den polska staden Oświęcim är behovet fortfarande stort att besvara frågor om vad som möjliggjorde genomförandet av förintelsen. Andra viktiga spörsmål handlar om på vilka sätt som de överlevande hanterade övergången till en tillvaro i frihet. En återkommande fråga är vad vi eventuellt kan lära av den fruktansvärda historien, en aspekt som har fått förnyad aktualitet under kriget i Gaza mellan Israel och Hamas.

THE LIBERATION OF AUSCHWITZ on January 27, 1945, has become a date associated with the memory of the Holocaust. More than 80 years after the Red Army marched into the camps in and around the Polish city of Oświęcim, there is still a great need to answer questions about what made the Holocaust possible. Other important questions concern the ways in which the survivors handled the transition to a life in freedom. A recurring question is what we can possibly learn from the terrible history, an aspect that has gained renewed relevance during the war in Gaza between Israel and Hamas.

NORAH:s skriftserie, volym 1

NORAH:s Publication Series, Volume 1

SISFOS FÖRLAG